

המשיח בתנ"ך
לאור ספרי חז"ל

המשיח
בתנ"ך
לאור
ספרי חז"ל

ריסטו סנטלה

קן אחוה משיחית – ירושלים

Copyright © 1980, 2000
by
Keren Ahvah Meshihit
P.O.Box 10382, 91103 Jerusalem, Israel

ISBN 965-447-059-4

כל הזכויות שמורות □ 2000, 0198

קרן אחוה משיחית
ת.ד. 21038, ירושלים 91103

אין לצלם או להעתיק ספר זה או קטעים ממנו
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

Printed in Israel, December 2000
הודפס בישראל, כסלו תשס"א

תוכן העניינים

7	דברי מבוא
17	המשיח בחומש
	א. רוח המשיח בבריאה
	ב. בשורת הבראשית
	ג. המשיח הפרוץ גדר
	ד. משיח מושל העמים
	ה. המשיח, משה השני
	ו. תורת משה ותורת המשיח
	ז. דיוקן פניו של המשיח
	ח. אימתי היה המשיח צריך להופיע
69	המשיח בתהלים
	א. סקירה כללית
	ב. מזמור ב' ומזמור ק"י
	ג. מזמור כ"ב
	ד. מזמור קי"ח
	ה. מזמור ק"ב
95	המשיח בנביאים
	א. סקירה כללית על המשיח בנביאים
	ב. הולדת המשיח וישותו
	ג. המשיח הסובל בנביאים
137	מאי קא משמע לן?

דברי מבוא

ללא הקדמה, עומד כל ספר כאילו על הבלימה באין טיב ובאין זהוי. עלינו לברר בקצור נמרץ מה הם המחקרים שנעשו בעבר על אותו הנושא, מהי דרך השיטה שעומדים להשתמש בה במחקר ומהי המגמה הכללית של המחקר.

באוקטובר בשנת 1976 התאסף בברלין הכנס המשותף של הרבנים ונציגי הכנסיות האוונגליות ובו ניתנה הודעה רשמית משותפת. לפי ההחלטה הומלץ **שעלינו להפיץ מידע על היהדות בין המשיחיים ולהפך**. דרשיח כזה יכול להביא לידי הבנה הדדית טובה יותר. כשאנו דנים בבעיות אלה איננו מדברים בחלל ריק: מאחורינו היסטוריה של 2000 שנה מלאת הסתכסכויות ואידיבנות. כל הפלוג היה למעשה כתוצאה מטעות אנושית חמורה – או מהשגחה עליונה. אם אפשר בכלל ליצור גשר בין שתי ההשקפות ההן נעשה את מיטב יכולתנו.

כתוב בתלמוד: "מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצוות ובגמילות חסדים, מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם." נמצאנו למדים מכך כי ההתפלגות וההתפצלות בקרב עם ישראל נבעה משנאת חנם בין עוסקי התורה. עלינו איפוא לנסות להבין תמיד בחיוב את האחרים כשהם מחפשים מצדם בכנות את האמת מכתבי הקודש. והאמת היא "חותם ה"².

"הן אמת חפצת בַּטְחוֹת!" אולם אין זה מן הנכון אם רוצים לראות את ההשקפות של הזולת בגוון ובאור שלילי. **כשמנתחים את התופעות הרוחניות ומעריכים אותן, עלינו להסתכל בהן כאילו מבפנים**. אי אפשר להבין את חלונות הפסיפס המפורסמים של הצייר מרק שאגל שנמצאים בבית החולים הדסה בירושלים אם לא נכנסים לתוך הבנק. וגם אז, כדי לקלוט את המשמעות

1. יומא ט, ב.

2. יומא סט, ב וסנהדרין סד, א.

האמנותית, אנו וקוקים לזמן ולמדרוך. וכלל זה יפה גם בעניין הדרישה בין היהודים ובין המשיחים.

הרעיון המשיחי היה מונח ביהדות כולה, בבחינת בן חורג. כל אחד שמשוטט בספריות של הרבנים יכול למצוא רק קומץ פגוט ביותר של ספרים הנוגעים ישירות לנושא שלנו. אפשר לומר בפשטות שההלכה תפסה כעין זכות יחיד לקיום בקרב העם היהודי. היא משמשת גם כתחליף לרעיון המשיחי. ישנם כמה ספרים "אפולוגטיים" כמו "חיוזוק האמונה" של הרב הקראי יצחק בן אברהם טרוקי מסוף המאה ה־16 או חבור כמו "ספר הברית, ויכוחי רד"ק עם הנצרות" מסוף המאה ה־12. הספרים האלה אינם חודרים לתוך הבעיה העקרית מבפנים. אפילו רמב"ם מצמצם את התאור המפורסם שלו על המשיח ב"הלכות מלכים" לשישה עמודים בלבד. אפשר לאמר שהם "דפי זהב" – ושם הוא מכנה את המשיח של המשיחיים בשמו השלם, "ישוע"³, כפי שאנחנו עושים בספר זה.⁴ רמב"ם אומר שם למשל ש"ישוע הנוצרי שדמה שיהיה משיח" נהרג בבית־דין. "הדברים האלו של ישוע הנוצרי ושל זה הישמעאלי (מוחמדן שעמד אחריו, אינן אלא לישר דרך למלך המשיח ולתקן העולם כלו לעבוד את ה' ביחד". ההערה החיובית הזאת דומה לדברי קלוזנר בספרו "ישו הנוצרי".⁵ ישוע היה בשבילו כעין "פורץ" מלכות ה'.

ג'יימס פארקס כותב בספרו על "המשבר בין הכנסיה ובין בית הכנסת", שהמשיחיים הראשונים ברחו לפני חורבן הבית השני לעבר הירדן והרבנים ירדו ליבנה – לכן בהעדר בית המקדש רק התורה נותרה לעם היהודי כיסוד להמשך קיומם הרוחני.⁶ האכזבה האחרונה באה בימי רבי עקיבא שהצהיר על כך כזיבא שהוא המלך המשיח. אכזבה זו, לאחר הכישלון במלחמה, היא שגרמה להתרחקות נוספת של העם מן הרעיון המשיחי ולהדבקותו בהלכה גרידא. נשוב עוד לנושא זה בהקשר אחר.

3. הלכות מלכים יא, ד.

4. ביתולדות ישו מימי הביניים מסבירים שהכנוי התלמודי, ישו, מסתיר רמז בראשי־התבות, "ימח שמו חכר".

5. J. Klausner, Jesus von Nazareth, Jerusalem. S. 574.

6. James Parkes. The Conflict of the Church and the Synagogue, p. 77, New York 1977.

אף על פי שאין ספרים רבים אצל הרבנים שמדברים במישרים על בואו של המשיח ישנם חוקרים יהודים שהיו בקיאים בנושא זה כגון לאו באק, סי.ג. מונטפיורה, מרטין בובר, ג. שלום, יוסף קלוזנר, דוד פלוסר, שלום בךחורין ועוד.⁷ כמה מן החוקרים המשיחיים עשו גם כן ספרים עבים על הרעיון המשיחי בתנ"ך בהשוואה לספרות הרבנית, ביניהם: הוגו גרסמן, מוריץ צובל, ס. מווינקל, אוגן הויץ, ל. דו"ר ועוד.⁸ במחקרים אלה ובדומים להם, מחקרים שהשפיעו מאד על ספריו של יוסף קלוזנר, מנסים להסביר את התופעה המשיחית באופן ביקורתי לאור ההיסטוריה וחוטאים לעצם הענין. לעומת זאת היו גם מדענים נכבדים שהתייחסו בהגינות כלפי הציפיה המשיחית, ביניהם אלפרד אדרסהיים, א. ו. הנגסטנברג וגוסטה לינדסקוג.⁹ יש לציין שלפני כמאה שנה התייחסו החוקרים בחומרה רבה יותר למקורות הרבניים בהשוואה ליחסם בימינו אנו. אפילו קלוזנר לא חידש דבר בלמדנותו העצומה.

מבין ה"אפולוגטים" המשיחיים שהגנו כאילו על האמונה המשיחית והשתמשו במקורות מדברי חז"ל, כדאי להזכיר שלושה, את אלכסנדר מקדקול, את א. לוקין ויליאמס ואת ברנהרד פיק.¹⁰ דר' מקדקול משהו בין התלמוד ובין הבריית החדשה, וספרו הופיע באנגלית, בגרמנית ואפילו בכתב רש"י בעברית. דר'

-
7. Leo Baeck, Das Evangelium als Urkunde der Jüdischen Glaubensgeschichte, Berlin 1938; C.G. Montefiore, The Synoptic Gospels, London 1927 and Rabbinic Literature and gospel Teachings, London 1930; *Martin Buber*, Königtum gottes, Berlin 1936; Gershom Scholem, The Messianic Idea in Judaism, New York 1970; הרעיון המשיחי בישראל, י"ם 1927; דוד פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, ספרית פועלים, ת"א 1979. Schalom Ben-Chorin, Jüdischer Glaube, Tübingen 1975.
8. Hugo Gressmann, Der Messias, Göttingen 1929; Moritz Zobel, Gottesgesalbter, Berlin 1938; S. Mowinckel, He That Cometh, Oxford 1956; Eugen Hühn, Die messianischen Weissagungen des israelitisch jüdischen Volkes bis zu den Targumim, Tübingen 1899; L. Dürr, Ursprung und Ausbau der israelitisch-jüdischen Heilserartung, Berlin 1925 etc.
9. Alfred Edersheim, The Life and Times of Jesus the Messiah. Two Volumes, first ed. 1883 Oxford; E.W. Hengstenberg, Christology of the Old Testament and a Commentary on the Messianic Predictions, first ed. 1847 London. Gösta Lindeskog, Die Jesusfrage im Neuzzeitlichen Judentum, Uppsala 1938.
10. Alexander McCaul, The Old Paths or the Talmud tested by Scripture, first ed. 1836, 10. London: A. Lukyn Williams, A Manual of Christian Evidences for Jewish People, London 1911; Bernhard Pick, Jesus in the Talmud, London 1913.

א. לוקן ויליאמס נותן תשובה מפורטת לספר "חזיון אמונה" שהוזכר לעיל – ודר' הגל. סטראק המפורסם כותב דברי המלצה בפתח הדבר. טוב להכיר את הספרים האלה וטוב אם נכבד את כל העבודה הרצינית שהקדישו המדענים לנושא החשוב הזה. השיטה הביקורתית ההיסטורית שוללת את הרעיון המשיחי כיוון שהיתה ציפיה דומה גם בין עמים אחרים. רוב היהודים החרדים נמנעים מלחשוב על ימי המשיח בגלל האכזבות שהתנסו בהן בעבר. חלק רב מהנוצרים אינם אווים להתעסק עם הבעיה הזאת כי היא זרה לנפשם וקשורה ביסודותיה עם גורל עם ישראל. **אי אפשר לנתח תופעה רוחנית כלשהי מבחוץ – עלינו להכנס פנימה לתוך הענן ועלינו לשמוע יותר את המקורות ולא את הדעות הקדומות שהכניסו החוקרים במחקריהם.**

כשתפוח עץ נפל על ראשו של ניוטון הוא מצא את חוק הגרוויטציה. לו היינו מנתחים את התפוח לגזרים קטנים לא היינו מוצאים בו את הסוד של כוח הכובד; לא היינו מוצאים את אותו החוק אפילו בראשו של ניוטון – הוא היה כנראה במקום כלשהו בין התפוח ובין ראשו של המדען. אי אפשר לנתח דברים רוחניים: עלינו להאמין בהם ולקבלם בלב. הציפיה המשיחית היתה מציאות אמיתית למאמיני המקרא.

כשאנחנו עורכים סיור הן בעולם המקרא והן בכתבי הרבנים, אנחנו מופתעים מהעושר הרב שמתגלה לפנינו. "לא יגעתי ולא מצאתי – אולם יגעתי ומצאתי!" "מגלה טפח ומסתיר טפחיים!" העושר הוא כה רב שאפילו העוור רואה פלאי פלאים! אמרו הרבנים: "כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח."¹¹

ומהי השיטה הנכונה כדי שנוכל לגלות את סוד המשיח? איך ניתן לשמוע את "הקול האמיתי" בתנ"ך, כפי שאומרים ברומית?¹² איך ניתן להבין את התנ"ך ברוח התנ"ך?

שלוש בךחורין מנתח את ההבדלים העקריים בין החכמה היוונית ובין המחשבה המקראית.¹³ במחשבה היוונית יש תמיד נטיה ליצור כללים

11. ברכת לד, ב.

12. ipsissima vox

13. Schalom Ben-Chorin, Jüdischer Glaube, S. 17-21

פילוסופיים ושיטתיים. שיטה מחשבתית זו שהיתה שולטת החל מאריסטו ועד הגל, כיוונה מן הכלל אל הפרט. קודם בונים את התבנית המחשבתית ואחר כך מכריחים את הכל לשיטה אחידה. המחשבה העברית היא מן הפרט אל הכלל, מהמוחשי לרעיוני. למעשה אין התנ"ך מכיר "דוגמטיקה או סיסטמטיקה". לעומת זאת ישנן שתי נטיות בסיסיות המאפיינות את מחשבת התנ"ך, הספור וההלכה. בחומש, בתהילים ואפילו בנביאים חוזרים ומספרים על גדולות ה'. כך העובדות ההיסטוריות נשארות ללא שנוי אף על פי שפירושן יכול לקבל גוון אחר לפי הצורך של כל תקופה ותקופה. גם רצון אלוהים הקדוש בחוקיו אינו משתנה לפי האפנה המוסרית של הזמן. נוסף לכך אנו רואים בתנ"ך במקום השיטתיות היוונית כעין חשיבה "אסוציאטיבית". כל דבר רומז לדברים אחרים והכל תלוי בכל. גם בחז"ל חוזרים ואומרים שר' פלוני אמר בשם ר' אלמוני שנא' וכו', זה וזה אמרו כך וכך דכתיב וגו' – ואז מובאת רק ראשיתו של הפסוק. למעשה זוהי השיטה המקראית היחידה שניתנת לנו: תחילה שומעים את המקורות ובונים את הבסיס, ולאחר מכן מסיקים את המסקנות. המדענים בזמננו עובדים לעתים להפך!

בהשוואה לזה אין פלא שבברית החדשה שנכתבה על ידי יהודים, יש לפי הרשימה שניתנה במקור היווני סך של 993 מובאות מפסוקים שונים בתנ"ך. אחדים מן הנוצרים חשבו במשך כמה מאות שנים שהם הצטרפו ליהדות. ביחוד בצפון אפריקה הם אפילו נקברו באותם בתי הקברות.¹⁴ לכן יש לנמק תמיד דברי ברית חדשה לפי הטעמים של היהדות.¹⁵

אם ההגדרות האלה נכונות הן, עלינו אז לבחור במקום השיטה הביקורתית ההיסטורית בעמדה אחרת המתבססת על הכתוב במקורות עצמם. נוסף לכך, אמרו כבר האבות: "כל התורה כולה עברית היא, אלא שיש בה דברים של תרגום".¹⁶ לפי ההערה הזאת רוצים אנו לראות מה שנאמר בתנ"ך, בתרגומים ובדברי חז"ל. וכבר בתרגומים הארמיים 72 מקומות שונים שמפרשים אותם על

James Parkers, The Conflict of the Church and the Synagogue, p. 203 etc. 14.

A. Lukyn Williams, Christian Evidences, p. 7 15.

16. מסכת סופרים, פרק א.

המשיח. נקודת התורפה העקרונית במחקריו של יוסף קלוזנר היא בעיקר בכך שאין הוא מסתמך כלל על התרגומים, פרט לכמה הערות הנוגעות להם בקצור. החוקרים היהודים וגם עמיתיהם הנוצרים מסכימים באחרונה שלמוד התרגומים הארמיים חשוב ביותר במחקר התנ"ך. כל מי שרוצה להתעמק בעניין זה יכול לרכוש לעצמו את הספרים של י. בובקר, ה. ל. סטראק, ב. פיק וס. ה. לוי.¹⁷ עלינו לציין בהקשר זה שאמנם רק תרגום אונקלוס קבל מקום מוסמך בבית הכנסת והוא מפרש את כל החומש. מקור דעותיו נובע מן המאה השנייה. התרגומים שנושאים את שמו של יונתן בן עוזיאל, נכתבו אחר כך מהמסורת שעברה מדור לדור.

היות שהמסורת שנמסרה בשמו של יונתן בן עוזיאל מדגישה את הרעיון המשיחי יותר ממסורות אחרות, כדאי להציג אותה באור התלמוד.¹⁸ יונתן בן עוזיאל היה הגדול שבתלמידיו של הלל הזקן, במאה האחרונה שלפני החרבן. ברייתא אחת מספרת על גדולתו: שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן; שלושים מהם ראויים שתשרה עליהן שכינה כמשה רבנו, ושלושים מהם ראויים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון, עשרים בינוניים. גדול שבכולן יונתן בן עוזיאל, קטן שבכולן רבן יוחנן בן זכאי וכו'. יונתן תרגם את הנביאים לארמית ואף החל בתרגום הכתובים. עבודתו עוררה התנגדות מצד כמה מחכמי הדור, שחששו כנראה כי יישכח המקור העברי. הוא בעצמו אמר שהתכוון בעמלו, "שלא ירבו מחלוקות בישראל".

כשחושבים על מקורות הרעיון המשיחי בזמן הבית השני, מי פילל שאפשר למצוא עוד היום מעין עשיר כמו מגילות ים המלח. ביחוד בין החוקרים הנוצרים שהיו שרויים בליבראליזם ובשרירות לבם וחלקם לא האמין אפילו בקיומו ההיסטורי של אדונם; ממש החושך כיסה ארץ וערפל לאומים – או גלו את

John Bowker, *The Targums & Rabbinic Literature. An Introduction to Jewish* 17. *Interpretation of Scripture*, Cambridge 1969; H.L. Strack, *Introduction to the Talmud and Midrash*, first ed. in German, Berlin 1887; B. Pick, *Old Testament Passages Messianically Applied by the Ancient Synagogue*, Hebraica 1885-1888; S. H. Levey, *The Messiah: An Aramaic Interpretation. The Messianic Exegesis of the Targum*, Cincinnati 1974.

18. ראה באנציקלופדיה לחכמי התלמוד של דר' מרדכי מרגליות ע. 518.

המגילות הגנוזות שבהן אותה השפה ואותה הציפיה המשיחית המשתקפת בדפי הברית החדשה. אם אנחנו רוצים לשחזר את הרעיון המשיחי המקראי, אנחנו נמצאים כיום במצב טוב יותר מהדורות שקדמו.

בהתחלת פתח הדבר אמרנו שעלינו להציג בקצור גם את המחבר ואת המגמה של הספר. לפני 30 שנה בהיותי סטודנט באוניברסיטת הלסינקי בירכתי הצפון, התחלנו בתנועה "בעד תנ"ך וישראל". דברנו אל מאות ולפי אנשים על הבטחות ה' לעם ישראל – זוהי אחת הסיבות שבערך חמישה עשר אלף צליינים באים מידי שנה בשנה מפינלנד לישראל כדי לסייר בארץ ולראות את המקומות הקדושים. **באותם הימים נפל בידי ספרו הקטון של רב גוטליב קליין, "האם ישוע הוא אישיות הסטורית?"** החבור נכתב בהתחלת המאה העשרים נגד ספרו המפורסם של א. דרום, "האגדה על המשיח", אשר שלל לחלוטין את קיומו ההיסטורי של ישוע. הרב ג. קליין הוכיח באופן משכנע שכל הדברים האלה אירעו. פרופסור מרטין בובר אמר פעם בשיחה פרטית, שלדעתו הרב קליין היה בזמנו הבקיא מכל הרבנים בעניני הבית השני. אפשר גם לציין שהידיד הנלהב של עם ישראל, פרופ. גוסטה לינדסקוג, שכתב בשנות השלושים בגרמניה את מחקרו על "שאלת ישוע ביהדות בתקופה המודרנית" ונרדף בגלל זיקתו ליהדות, קבל גם הוא את אהבתו לעם ישראל על ידי אותו הספר הקטון.

אנחנו רוצים לראות את השורשים של האמונה המשיחית באור הספרות הרבנית. ידוע לי היטב שבעבודה הזאת אנו נכנסים לתוך "גוב האריות" של הרבנים ולתוך "כבשן האש" של אפיקורסים – אולם "הרביעי" יהיה אתי; והמשכיל יבין!¹⁹

בתור משיחי מאמין מן האומות יש למחבר הגבלות משלו, הן בלשון הקודש והן ברזי האלוהים. ייתכן שהוא "מגלה פנים בתורה שלא כהלכה".²⁰ היהודים קשורים בכל ההלכה עד שיקבלו את תורת המשיח; ומאמיני המשיח מחויבים כמו שאומרים בקבלה "לתורת החסד מיד ימינו של האלוהים". העיקר שנכבד את המקורות ואת כל יראי ה'.

19. דניאל ג, כה.

20. ביטוי במסכת אבות, פרק ג משנה יא.

מזור מאד שבכל הברית החדשה אין שום מובאה מכתבי הרבנים מלבד העצה המפורסמת של הרב גמליאל כלפי המאמינים המשיחיים הראשונים במעשי השליחים ה, לח: "עתה אני אומר לכם, חדלו מן האנשים האלה והניחו להם, כי העצה, או הפעולה הזאת אם מאת בני אדם היא, או תופר. אבל אם מאת אלוהים היא, לא תוכלו להפר אותה, פן גם תמצאו נלחמים באלוהים!" הדברים האלה משקפים את עמדתו הסובלנית של גמליאל בפרקי אבות: "כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים".²¹ העדר המובאות הרבניות נובע מזה, שהברית החדשה נכתבה בין 50-90 לספירה והתלמוד בין 190-500 אף על פי שהמסורת כמובן נתגלגלה כבר לפני כן. שנית: אפילו האגרות של השליחים אינן מסתמכות ישירות על דברי ישוע אלא על סמכות המקרא.

לכן התורה המשיחית צריכה לקבל אסמכתה בראש ובראשונה מהתנ"ך. למעשה אנחנו מקבלים את חוט השני למחקרנו אנו מהדוגמה של ישוע. בבשורת לוקס כד מספרים, שהוא "החל ממושה ומכל הנביאים ובאר להם את הדברים המכונים אליו בכל הכתובים." צריך שימלא כל הכתוב עלי בתורת משה ובכתובים ובתהילים. אז פתח את לבבם להבין את הכתובים." אפילו השליח פולוס פעל באותה הצורה בין הגויים כפי שמתברר ממעשי השליחים כת, כג: "הוא העיד מהבוקר עד הערב והסביר להם את מלכות האלוהים, והוכיח להם על-אודות ישוע מתורת משה ומן הנביאים!" הגויים היו צריכים ללמוד קודם את התנ"ך.

לפעמים חושבים שהחקירה כאילו נוגדת לדרך האמונה. אין זה כך! פטרוס, שליח היהודים, אומר באגרתו הראשונה א, י: "את הישועה הזאת חקרו ודרשו הנביאים שנבאו על החסד המיועד לכם. הם חקרו מה העת והנסיבות שהודיעה רוח המשיח אשר בקרבם, כשהעידה מראש על סבלות המשיח ועל הכבוד והתפארת שיבואו אחריהן."

אומרים, "ספרא סיפא", הספר משמש כעין חרב לקוראיו. האגרת אל העברים ד, יב רואה את אותה העובדה, "שהרי דבר האלוהים חי ופועל, וחד הוא

21. פרקי אבות ה, כ.

מחרב פיפיות וחודר עד להבדיל בין נפש לרוח – ובוהן מחשבות הלב וכוונותיו." נקווה שניסיון צנוע זה יוכל לקדם את מלכות המשיח במלואה בקרב הקוראים הנכבדים.

בירושלים, יב לאדר תשלי"ט
ריסטו סנטלה.

המשיח בחומש

הרבנים מכנים את ספר הבראשית ספר "הבריאה". בו רואים אנחנו את הכול בתחילתו, את העולם, האנושות, העמים, את שבט העברים וגם את ראשית השחיתות ואת הרמזים הראשונים על תכנית ה' לישועת האנושות. הכול מופיע בראשית. לכן אי אפשר לדרוש שנמצא בבראשית או בחומש את רעיון ביאת המשיח במלואו. אנחנו מבחינים בכל זאת בחז"ל את הרעיון המשיחי כבר בבריאה.

א. רוח המשיח בבריאה

בראשית מתחיל בתיאור בריאת השמים והארץ. הכול היה עדיין במצב של תוהו ובוהו בלי כל תכלית. **חכמי התלמוד ראו כבר בזה כעין נקודת מוצא לכל ההיסטוריה:** "תנא דבי אליהו ששת אלפים שנה הוי עלמא, שני אלפים תהו, שני אלפים תורה, שני אלפים ימות המשיח, ובעונותינו שרבו יצאו מהם מה שיצאו".¹ לפי זה המסורת על הנביא אליהו חזתה את ההתפתחות העתידה בתקופות של אלפיים שנה, אף על פי שבנוגע לזמן המשיחי חל שינוי שלילי.

"ורוח אלוהים מרחפת על-פני המים". שוב חזו הרבנים בזה רמז משיחי.

במדרש בראשית רבה מציינים בהקשר זה, **שזהו "רוח המשיח", כפי שכתוב בישעיה יא: ב, "ונחה עליו רוח יהוה"**. פסיקתא רבתי מוסיפה לזה שהוא "המלך המשוח"² במקומות אחרים נוכיח שהמשיח ושמו היו כבר מלפני הווסדו של העולם – אולם פה רוצים רק להיווכח שאחדים מהרבנים ראו את הרעיון המשיחי כבר במעשי בראשית.

1. סנהדרין צג, א.

2. מדרש בראשית רבה א, ב; פסיקתא רבתי לג וילקוט המכירי למזמור קלט: יב.

"וירא אלוהים את-האור כי טוב." הרבנים הרגישו ש"הא בהא תליא", כל התנ"ך כלול למבנה אחיד. ואם באמת "כל הנביאים כולן נתנבאו לימות המשיח", יש ודאי גם פה רמז מסויים. והיות שהרבנים הכירו את המשיח בכל מיני שמות נסתרים כגון "נהורא", "אור", אין פלא, שהם ראו גם פה נבואה משיחית. בפסיקתא רבתי שואלים, של מי האור הזורח על קהילת יהודה ומשיבים שזהו אורו של המשיח. ילקוט שמעוני, שמלוקטים בו ספורים מן התלמוד ומהמדרשים הקדמונים לפי סדר התנ"ך, מוסיף לאותו הפסוק הערה מעניינת. האור הוא אור המשיח, כפי שכתוב במזמור לו: י, "באורך נראה-אור"³. בספרות הרבנית שמו הנסתר של המשיח, "נהורא", קשור בדרך כלל בדניאל ב: כב, "הוא מגלה עמוקות וצפונות, הוא יודע את אשר בחושך והאור שורה אצלו". ישעיה מב ר ס, שמשמשים כפרקים עיקריים לרעיון המשיחי, מדברים על המשיח כאור או כ"ברית עם" ו"אור גויים". אין זה פלא, שישוע הצהיר על עצמו, שהוא "אור העולם", ואיש ההולך אחריו אינו מתהלך בחושך.⁴

לפי השיטה ה"אסוציאטיבית" המקראית אנחנו רואים שכל התנ"ך גדוש ועמוס ברמזים משיחיים. בברית החדשה מדובר על "סוד המשיח".⁵ הסוד הזה "היה צפון מעולמים ומדורות". במגילות ים המלח משתמשים באותם המונחים.⁶ הנוצרים מפרשים כמובן את הנבואות כאילו "בדיעבד", לאחר המעשה. זה מוסיף ודאי גוון נוסף לכתובים. אבל אפילו החוקרים היהודים מסכימים כבר שהברית החדשה משקפת את הציפיה המשיחית בקרב העם היהודי בזמן הבית השני. אם טוענים שאין לנו מקורות אמנים מאותה התקופה, יש לנו אז כתם עיוור בעינינו: כבר התלמוד מכה את השורשים לאותו הזמן; גם התרגומים מבוססים במסורת שעברה משלשלת הדורות דאו; הברית החדשה נכתבה לפני חרבן הבית השני וכן מגילות ים המלח, שנכתבו על ידי האסיים. הם אמנם התרחקו מקרב העם, אבל בעצמם חשבו שהם הם יורשיה האמיתיים של היהדות. לפי הפתגם הידוע "קפדנות יתרה מחטיאה את המטרה"! לא נכנס לפרטי פרטים.

3. פסיקתא רבתי סב, א, ילקוט שמעוני נו.

4. בשורת יוחנן ח: יב, ט: ה.

5. אגרת אל האפסים ג: ד ואל הקולוסים א: כו.

6. ראה מגילת הסרכים ח: יא.

אך הטענה שאין לנו די ידיעות על הרעיון המשיחי מלפני חרבן הבית השני טענת סרק היא.

ב. בשורת הבראשית

למעשה המשיחיים רואים פחות רמוזים על המשיח בתנ"ך משרואים בו מחברי התרגומים. בראשית ג: טו אינה נחשבת ישירות כנבואה על המשיח בברית החדשה. לא לפני אירנאוס, אחד מאבות הכנסיה מן המאה השניה לספירה, אלא רק אחריו החלו לפרש את הפסוק הזה על המשיח.⁷ התרגומים רואים לעומת זאת גם פה נבואה על המשיח. הפסוק קבל בין מאמיני ישוע כעין שם חיבה, "פרוטואונגליין", בשורת בראשית: "ואיבה אשית בינך ובין האשה ובין זרעך, הוא ישובך ראש ואתה תשופנו עקב".

הגרסה שלנו מדברת על האיבה ושנאה שבאה לעולמנו אנו בגלל החטא. אין עוד קרבה הדוקה עם האלוהים, בן האדם בורח ממנו ומתחבא מפניו. כתוצאה מכניעתו של האדם הקדמון לחטא מתקיימים השחיתות, המחלה והמוות. והתנ"ך מדבר על גילום הרע בשטן. בחכמת שלמה מן המאה הראשונה לפני הספירה נאמר: "בקנאת השטן המוות פרץ בארץ".⁸ הנחש, סמאל, מרעיל את חיינו עד המוות המר. לפי הרעיון המשיחי, המשיח מגלם באישיותו את תקוות התקון בעולם הנשחת. הוא מנצח את החטא, את המחלה ואת המוות. הוא ידרוך את ראש הנחש. או לא נהיה עוד "עירומים" בגלל העוון, נלבש את צדקתו של המשיח. דניאל ט, כד אומר זאת בקצור נמרץ. המשיח יבוא "לכלא הפשע ולחתם חטאות ולכפר עוון ולהביא צדק עולמים". על כל זה מדברים גם היהודים וכן הנוצרים בשפה סמלית.

תרגום יונתן בן עוזיאל אומר בהקשר זה, שאם בניה של האשה שומרים את המצוות אזי הם מוכנים לשוף את ראש הנחש – והם עתידים לעשות שלום בסוף, בימי מלך המשיח, "ועתידין אינון למעבד שפיותא בעיקבא ביומי מלכא משיחא". התרגום משחק במילה "עקב" ומשנה אותה ל"עיקבא", "סוף".

7. Eugen Hühn, Die messianischen Weissagungen – bis zu den targumim, S. 135.

8. חכמת שלמה ב: כו. יש אמנם רמז על הנחש באגרת אל הרומים טו: ב.

תרגום ירושלמי מדגיש הדגשה יתרה את אחרית הימים באומרו, –
 "שפיותא בעקבא בסוף עקב יומיא ביומי דמלכא משיחא", הם יעשו "שלום
 בעקב, בסוף קץ הימים, בימי מלך המשיח". אחדים תרגמו את המונח "שפיותא"
 לפי "תשופנו", שבסוף בימי מלך המשיח הוא ידקר בעקביו. בצורה כזאת יכול
 היה הפסוק לרמוז לזמור כב, יז, "כארי ידי ורגלי" שניתן להבין לפי רש"י, "כאילו
 הם מדוכאים בפי אריה"; לכן הם כארו את הידיים והרגליים של המשיח. זכריה
 נוגע באותו הסוד באומרו, ש"הביטו אלי את אשר דקרו וספדו עליו כמספד על-
 היחיד". והוא שואל, "מה המכות האלה בין ידיך" זב: י; יג: ו. מאמני ישוע
 המשיח רואים פה את אדונם בדיעבד.

בכל זאת ברור לנו, שחזיל ראו פה את המלך המשיח. למעשה אין הבדל
 ניכר אם הוא יעשה "שלום"⁹ באופן סתמי או אם הוא יידקר בעקבו במלחמתו
 נגד סמאל. הכנוי המקובל הזה שמשמשים בו בתלמוד ובמדרשים מסמל את
 תפקידו של השטן. הנחש קבל משמעות מיוחדת בזמנו של משה כשהוא עשה
 את נחש הנחושת ושם אותו "על הנס" וכל נשוכי הנחשים נרפאו בהביטם בו.
 עוד בימיו של המלך חזקיהו היו בני ישראל מקטרים לו ויקראו-לו נחושתן.
 במלכים ב יח: ד מסופר שהמלך היה צריך להשמיד את הסמל הזה מכיוון שהעם
 השתמש בו כעין אליל; הוא "כתת נחש הנחושת אשר עשה משה".

כשישוע דבר בבשורת יוחנן ג עם נקדימון בן גוריון,¹⁰ יידו הטוב של רבן
 יוחנן בן זכאי, הוא אמר שהוא צריך בעצמו להנשא "כמו שהגביה משה את הנחש
 במדבר". הוא רמוז בוודאי למותו על הצלב. המשל הזה היה כנראה ידוע לחכמי
 זמנו מחכמת שלמה טז שמצהיר על הנחשים השרפים שנשכו את העם, "כי אות
 ישע נתת למו, להזכירם חקי רצונך. כי כל-מביטי אליו חיו, לא על-הביטם, כי
 אם בידך אל המושיע". "אתה תוריד שאול ותעל".¹¹ לפי האמונה המשיחית
 מאמינים, שישוע היה צריך לשאת את החטא של העולם על שכמו ואת האיבה
 של כל האנושות. לכן הוא הורד לשאול וקם לתחייה.

⁹ See S.H. Levey, The Messiah – Exegesis of the Targum, Gen. 3:15

¹⁰ ראה גיטין נ: א וכתובת סו: ב.

¹¹ חכמת שלמה טז: דה, יג.

לפי התרגומים יעשה המשיח את השלום "בעקבא", באחרית הימים. בתלמוד יש שיחה על "עקבות משיחא" איך שה"חוצפה גדלה" ופני הדור דומים "לפני הכלב" כשיש עת צרה בעקבות ביאת המשיח, ובמי נסמך באותו הזמן אם לא באבינו שבשמיים.¹² רד"ק, רבי דוד קמחי, שעליו נאמר שבלא קמחי אין פרוש נכון, מסביר בהקשר לישיעה ב, ב: "והיה באחרית הימים, כל מקום שנאמר באחרית הימים, הוא ימות המשיח". לפי הפרוש הזה אין ספק ש"בשורת הבראשית" מדברת באמת על המשיח.

אולם מהו "זרע האשה"? מדוע אומרים במין זכר ש"הוא" יושפך ראש? האם מדברים פה על הזרע באופן קולקטיבי או האם יש פה רמז כלשהו? השאלה הזאת העסיקה את אבותינו.

בבראשית ד: כה נאמר, "כי שת"לי אלוהים זרע אחר תחת הבל". רבי תנחומא שהוא "החותם של תקופת המדרש" אומר שפה מדובר על זרע שיבוא ממקום אחר ומיהו, "הוא מלך המשיח".¹³ רב הונא אומר שהאלוהים יעד "זרע אחר ממקום אחר" והוא "מלך המשיח".¹⁴

גם בהקשר לבראשית כב, יח, הספור שתפס חשיבות יתרה בין המפרשים המשיחיים, רואים את אותו הסוד. ה' מבטיח לאברהם באמרו, "יען אשר לא חשכת את"בנך את"יחידך" – "והתברכו בזרעך כל גוי הארץ". במדבר רבה דנים בנושא זה ואומרים שבתקופת המשיח יהיו בני ישראל "כחול אשר על"שפת היס" ואז ישמדו הגויים ככתוב, "דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל".¹⁵

השליח פולוס מדבר באותה השיטה על "זרע אברהם" באגרתו אל הגלטים ג: טז "הנה ההבטחות נאמרו לאברהם ולזרעו. לא נאמר 'לזרעך', כמו על רבים אלא 'לזרעך', כמו על יחיד, והוא המשיח". ובאגרת אל הרומים ה: טו הוא כותב, "שכן אם בגלל העברה של אחד מתו הרבים, על אחת כמה וכמה, בחסד האדם האחד ישוע המשיח, שפעו לרבים חסד אלוהים ומתנתור".

12. ראה סוטה מט: א, ב. לכן אי אפשר לסמך יותר באנשים!

13. בראשית רבה כג.

14. רות רבה ח.

15. במדבר רבה ב.

הדימוי על הגואל הראשון והגואל האחרון או משה הראשון ומשה השני או האדם הקדמון והאדם השני אינו זר באוזני היהודים בהשוואה למשיח. לכן פולוס היה יכול לכתוב באגרתו הראשונה אל הקורינתים טו: כב רמה דברים כגון: "כמו שבאדם הכול מתים, כך גם במשיח הכול יחיו" או "כן כתוב על אדם הראשון, 'ויהי האדם לנפש חיה', אבל אדם האחרון, לרוח מחיה". למעשה כבר במונח "אדם" יש רמז ליהודי דתי. הפרופסור המנוח גוטליב קליין ז"ל כתב בהתחלת המאה, שלפי "נטריקון", כתיבה בראשיתית לשם קצור, אמרו הקדמונים שיש פה רמז, "אדם, דוד, משיח".¹⁶

אם נמשיך בדקדוקי עניות באותו הנושא, נבלבל את היוצרות, כי "המוסיף גורע". נוכל להסיק את המסקנות על הגירסה שלנו: יש לראות כבר ב"בשורת הבראשית" את מלך המשיח. הוא יופיע באחרית הימים. הוא יהיה זרע האשה" כרמו על צורת הוולדו. הוא יעשה שלום על ידי זה שהוא ידקר בעקבו. כך נקבל תקון מוסרי לעולמנו הנשחת.

ג. המשיח הפורץ גדר

חוקר תנ"ך מאמין שמכבד את הכתובים רואה את המקרא כעין פרדס רווח מברכת ה' וגדוש מפירותיו. אם זה פשט, רמז, דרש או סוד כפי שקוראים את המלה בראשי תיבות, עלינו לנסות לקלוט את הנאמר בכל תוכנו. כשמדובר ברעיונות מסויימים, רצוי שנבין שדברים מסויימים מתבטאים ברמזים וסמלים. איך אפשר למשל להביע בשפה רגילה את המונח "רעיון", "חזון", "תקווה" או "אמונה"? התקווה המשיחית יצרה סמלים משלה. ובכל זאת היא היתה מציאות היסטורית.

כשישוע או השליח פולוס הסבירו את הכתובים החל מן החומש ועד הנביאים, הם נגעו ודאי בדברים גלויים ונסתרים. הרבנים אמנם הדגישו לפי דברים כט: כח ש"הנסתרות ליהוה אלוהינו והנגלות לנו ולבנינו". אחד מהדברים הנסתרים שבמבט הראשון לא נראה חשוב בכלל, טמון בספור קצר בבראשית לח,

G. Klein, Bidrag till Israels Religionshistoria, Stockholm 1898, s. 114 16.

כט כשתמר ילדה את התאומים פרץ וזרח: "הנה יצא אחיו ותאמו, מה פרצת עליך פרץ, ויקרא שמו פרץ".

לפעמים קוראים למשיח בשם נסתר "בן הפרץ". לפי הברית החדשה יש לזה משמעות עמוקה יותר, כי בספר היוחסין של ישוע המשיח בבשורת מתי א: ג נאמר: "יהודה הוליד את פרץ ואת זרח מתמר". במובן זה המשיח הוא "בן הפרץ". "חותם המדרשים" ר' תנחומא בר אבא מוכיר בהקשר זה במדרשו¹⁷ לעתים קרובות את השם "משיח". הוא מדבר שם על "גואל אחרון, זה מלך המשיח". לפי דבריו יש חוטאים שהפסידו ואחרים שהרוויחו על ידי נפילתם. כך "נשכר יהודה, שממנו עמדו פרץ וחצרון שהן עתידין להעמיד לדוד ולמלך המשיח, שהוא עתיד לגאול את ישראל; ראה כמה עלילות הביא הקב"ה עד שלא העמיד מלך המשיח מיהודה, אותו שכתוב בו זנחה עליו רוח יהוה".

מדרש רבה עוסק בפסוק הזה במידה רבה יותר. קודם מובאת שם הערה חצי מבדחת: "ויהודה היה עסוק ליקח לו אשה. והקב"ה היה עוסק בורא אורו של משיח". במתנות הכהונה מתברר שזהו "גואל האחרון, משיח בן דוד הבא מפרץ בן יהודה". ומדרש רבה ממשיך קצת מאוחר מכן: "זה מלך המשיח המדי"א ויצא חוטר מגזע ישי, ומטה עוזך ישלח ה' מציון". מתנות הכהונה מבהיר שוב שזהו "משיח שיגלה במהרה שנא' עליו, עלה הפורץ לפניו".¹⁸

מענן מאד לראות שהפרשנים רומזים פה לישעיה יא: א, למומור קי: ב ולמיכה ב: יג. זה מוכיח שוב שיש קשר פנימי במחשבה המקראית. ראינו גם עד כה שהתרגומים והמדרשים מדברים על מלך המשיח ולא דוקא על הרעיון המשיחי.

רמב"ן, רב משה בן נחמן שחי בסוף המאה השלוש-עשרה, תאר את הוולדו של פרץ באומרו "כי היה הגדר עליו והוא כלוא בתוכו, כלומר מה פרצת עליך פרץ גדול בגדר ויצאת ממנו". ופרץ הוא הבכור "והוא בכור בכח עליון כמו שנאמר גם 'אני בכור אתנהו', והוה מאמרם בקדוש החדש, דוד מלך ישראל חי וקיים והמשכיל יבין".¹⁹

17. מדרש תנחומא, פרשת 'וירד יהודה' יג"ד.

18. מדרש תנחומא, וישב, פרשת וירד.

19. מקראות גדולות שם.

מה מבין המשכיל ומה הוא הסוד שהוא פרץ פרץ גדול "בגדר"? האין זה מסמל בדיוק מה שקרה עם האמונה המשיחית – היא כאילו פרצה מקרב היהדות. ישוע הנוצרי היה אמנם בעצמו "כלוא בתוך הסייג" וקיים את התורה בחייו. בבשורת מתי ה: ידכ הוא אומר דברים שבדרך כלל אין שומעים אותם כפשוטם ואין עושים את המשתמע מהם: "אל תחשבו כי באתי להפר את התורה או את דברי הנביאים, לא באתי להפר כי אם למלאות. כי אמנ אומר אני לכם, עד כי יעברו השמים והארץ, לא תעבור יוד אחת או תג אחד מן התורה עד כי יעשה הכל", או "בטרם יתקיים הכל". השליח פולוס כותב באגרתו אל הגלטים ד: ד: "כאשר מלאה העת, שלח אלוהים את בנו, ילוד אשה וכפוף לתורה, לפרות את הכפופים לתורה כדי שנקבל את מעמד הבנים."

אי אפשר לחשוב שהגויים היו נכנעים לתרי"ג המצוות – כבר מבחינה לימודית זה היה קשה מדי. לכן אם המשיח הוא "אור הגויים", הוא היה צריך לעשות משהו כדי שנקבל "מעמד הבנים". ולא תיתכן הפליה כלשהי בין אורחי מלכות ה'. באור זה יש להבין דברי פולוס באגרת אל האפסיים ב: יב-טו. היות שיש לזה גם קשר עם ה"איבה" מבשורת הבראשית, נראה את המילים הללו במלואם: "אתם (אתם) הגויים הייתם בעת ההיא בלי משיח, זרים לעדת ישראל ונכרים לבריתות ההבטחה באין תקווה ובאין לכם אלוהים בעולם. אבל כעת, במשיח ישוע, אתם הרחוקים בעבר, נהייתם קרובים על ידי דם המשיח. הן הוא שלומנו אשר עשה את השנים לאחד והרס מחיצת הגדר בבטלו האיבה בבשרו, את תורת המצוות בגורותיהן כדי לברוא בו עצמו את השנים לאדם חדש אחד ובכך לעשות שלום וכדי שבגוף אחד ירצה את שניהם לאלוהים על ידי הצלב בהמיתו בו את האיבה." אם לא נבין את הסוד הזה, לא נבין את סוד המשיח. המשיח לא בא לבטל את רצון אלוהים וקדושתו. הוא בא כדי ליצור יחס רוחני חדש, יחס של בני דרום ומעמד הבנים. הוא בא למלא את התורה ואת הנביאים כדי שיתקיים הכל שהובטח במקרא.

בישעיה ה: יד נאמר דבר שפרשוהו כלפי המשיח "בן דוד"²⁰ ושהולם למה שנאמר על משיח בן פרץ: "זהוהי למקדש ולאבן נגף וליצור מכשול לשני בתי ישראל, לפח ולמוקש ליושבי ירושלים, וכשלו בס רבים ונפלו ונשברו ונוקשו

20. ראה סנהדרין לח: א.

ונלכדו. לפעמים שואלים אנחנו את לבנו כמו הרמב"ן: "מה פרצת עליך פרץ גדול בגדר ויצאת ממנו?" אולם בכל זאת: "אבן מאסו הבונים, היתה לראש פינה." והמשכיל יבין! והמשיח הוא "בכור בכח עליון כמו שנאמר, 'אני בכור אתנהו'." **בעניין פסוקנו נאמר במדרש רבה, שהמשיח ייגלה במהרה שנא' עליו, עלה הפורץ לפניהם.** הפסוק המפורסם הנ"ל ממשין, "ויעבור מלכם לפניהם ויהוה בראשם", רש"י, רב שלמה יצחקי (1105-1140), שפרש את התלמוד ואת כל התנ"ך, אומר על הפורץ, שהוא "מושיעם הפורץ". לעומת זאת רד"ק ראה שזהו "אליהו ומלכם זה צמח בן דוד". להערה זו חשיבות יתרה. הרבנים והברית החדשה מדברים באותה השפה על אליהו שיופיע לפני בוא המשיח. מצודת דוד, הפרוש העממי לנביאים ולכתובים שנתחבר בסוף המאה השבע-עשרה, מברר שהפסוק הזה מדבר על אליהו הנביא שיבוא "קודם הגאולה ליישר לבות ישראל לאבותם שבשמים להיות מבוא אל הגאולה" לפי מלאכי ג. אבל "מלכם הוא מלך המשיח וה' יעבור בראש כולם כי אז יחזיר גם הוא שכינתו לעיון".²¹ גם כאן "הא בהא תליא"! והכל מעיד על צפיה משיחית משותפת.

ד. משיח מושל העמים

הביטוי "אחרית הימים" מוזכר לראשונה בתנ"ך בבראשית מט: א "ויקרא יעקב אל בניו ויאמר, האספו ואגידה לכם את אשר יקרא אתכם באחרית הימים." לאמיתו של דבר כל הפרשנות של התרגומים והמדרשים שעוסקת במונח זה, מביאה לפנינו גם את הנבואה על "שילה", משיח מושל העמים. בנבואה הזאת רואים את הגוונים השונים של הרעיון המשיחי כאילו בבודלה. החל מפסוק י אנו קוראים: "לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה ולו יקהת עמים. אסרי לגפן עירה ולשרקה בני אתוננו, כבס ביין לבושו ובדם ענבים סותה. חכלילי עינים מיין ולבן שנים מחלב."

יש השוללים לחלוטין את כל תורת אחרית הימים. פרופסור מרטין בובר המנוח סיפר פעם בשיחה פרטית על אגדה עתיקה שנאמר בה על יעקב: "באומרו אחרית הימים, רוח הקודש עזבה אותי". ובובר הוסיף: "אני שולל כליל את

21. ראה מקראות גדולות שם.

האסכתולוגיה (חזון אחרית הימים), האסכתולוגיה איננה היסטוריה, ולהפך. הנביאים לא היו חזוי עתידות, הם רצו רק לגלות את הצרכים של זמנם הם. ואלהים מגלה על אודות עצמו בכל תקופה מה שנחוץ לנו. עלינו לכבד את עמדתו. היא דומה לדברי מגילות ים המלח, שנאמר בהן שרק אותם הדברים נשתמרו מן הנבואות "שהוצרכו לדורות."²² אפילו **מדרש רבה** הן בזה, **שיעקב** **בא לגלות להם את הקץ ונתכסה ממנו**. אולם בכל זאת אין לכחש בהתגלות האלוהית – דניאל מסביר בסוף ספרו "כי סתומים וחתומים הדברים עד עת קץ". ועמוס מדגיש, "כי לא יעשה אדוני ה' דבר כי אסגלה סודו אל עבדיו הנביאים."²³ לכן אם הן המקרא בעניני אחרית הימים, עלינו לשמוע אותם.

האם אפשר לדעת בודאות משהו על ברכתו של יעקב? האם היא נולדה בכלל בזמנו? ימה אמרו התרגומים, המדרשים ומקורות חז"ל על אופיה המשיחית?

חוקר עתיקות ופ. אולברייט העיר הערה מענינת בהקשר זה.²⁴ הוא טוען שברכת יעקב ודאי לא נכתבה לפני המאה האחת-עשרה לפני הספירה, אבל הפרשה שלנו צריכה להיות קדומה יותר. כיום ידועות "תעודות מארי" מצפון ארם נהריים שכמותם עולה על 20,000 לוחות. בתעודות אלה יש למצוא אותם המונחים המוזרים על "חמור" ובאותו הסדר כמו בקטע שלנו בקשר לקרבנותיהם. המונח "דם ענבים" דומה גם לבטוי שמשמש ב"אוגרית" במקום "יין", "דם העץ", נוסף לזה העברים הראשונים העבירו כנראה שיירות בחמוריהם מארם נהריים למצריים ונקראו אז בשם "חפירו".

אם נזכור שהעיר "מארי" נכבשה ונשמדה בידי ח'מורבי, מלך בבל, לפי הכרונולוגיה ה"תיכונה" בשנת 1759 לפני סה"נ או לפי הכרונולוגיה ה"נמוכה" ב-1695 לפני סה"נ, אין ספק מבחינה לשונית שברכת יעקב צמחה מזמנו הוא.²⁵ א.ו. הנגסטגברג מספר בספרו על "המשיחיות בתנ"ך",²⁶ שבשירה הערבית משוררים מפורסמים כמו לביד ומולקח חיברו את הפיוטים שלהם בגיל היוקנה

22. מסכת מגילה יד: א.

23. עמוס ג: 1.

24. W.F. Albright, The Biblical Period from Abraham to Ezra, New York 1963 24.

25. ראה אברהם מלמט, מארי והמקרא, קובץ מאמרים, י"ם תשל"ה.

26. E.W. Hengstenberg, Christology of the Old Testament, p. 28 26.

והמאמינים יכלו לצטט שירים ערוכים בעל-פה. כוח הזכרון נחלש מאד אחרי המצאת הכתיבה. נוכל לסמוך אפוא באמינותה של ברכת יעקב. הפרשה שלנו נחשבה בין הנוצרים לנבואה משיחית החל מאמצע המאה השנייה מימי יוסטינוס העד. היהודים לעומת זאת ראו את אופיה המשיחי עוד לפני כן.

תרגום אונקלוס פרש את המילים "עד כי יבוא שילה", "עד דייתי משיחא דדיליה היא מלכותא וליה ישתמען עממיא" – "עד כי יבוא המשיח, שלו המלכות". **תרגום יונתן בן עוזיאל** אומר, "עד הזמן שמלך המשיח הצעיר מבניו יבוא"; **תרגום ירושלים** מדבר גם על "הזמן" שיבוא מלך המשיח.

במדרש רבה הערות נוספות על הברכה הזאת. "לא יסור שבט מיהודה... ומחוקק מבין רגליו... עד כי יבוא שילה, זה מלך המשיח... שבט מיהודה זו סנהדרין שהוא מכה ורודה... עד כי יבוא שילה. נמנו ואמרו, הלל משל מי? א"ר לוי, מגילת יוחסין מצאו בירושלים וכתוב בה הלל מדוד." בהמשך נאמר: "מאוסרי לגפן עירה, העיר אשר בחרתי בה", ירושלים. ואחרי זה אומרים דבר מוזעזע: "א"ר חנוך, אין ישראל צריכין לתלמודו של מלך המשיח לע"ל שנא' ישעיה יא, ין 'אליו גוים ידרשו, לא ישראל. א"כ למה מלך המשיח בא ומה הוא בא לעשות, לכנס גליותיהן של ישראל וליתן להם ל' מצוות".²⁷

מתנות הכהונה מברר את המשמעות ברמזים כלפי התורה "שמלך המשיח מלבין להם דברי תורה באר היטב, טעויותיהן במה שטעו בדברי תורה עד עתה" . . . "שלשים מצוות הם, שאומות העולם עתידין לקבל עליהם." המדרש מטיל ספק אם ישראל עתידה בכלל לקבל את תורת המשיח. נוסף לזה מודים בכך שניתן לחשוב שהרבנים יכלו לטעות במשהו. בדרך כלל מדגישים בחז"ל שהסמכות של הרבנים ואפילו של תלמידיהם באה על ידי רוח הקודש וימורא רבך כמורא שמים". באורח פסיכולוגי זה כולל גם את היחס כלפי ההורים: "כשם שאדם מצווה בכבוד אביו וביראתו, כך הוא חייב בכבוד רבו וביראתו יותר מאביו וכ".²⁸ זוהי נקודה אחת שגרמה להתנגדותו של ישוע כלפי הסמכות

27. מדרש רבה בראשית, פרשה צה.

28. הלכות תלמוד תורה, ה' ומדרש קהלת רבתי א אומר: "מה שתלמיד ותיק עתיד להורות כבר היה וניתן הלכה למשה מסיני".

הרבנית.²⁹ הוא גער בסופרים שבטלו את מצוות אלוהים כי הם הרשו להוניח את ההורים אם מישוהו תרם "קרבן" לבית המקדש. **למשיח יש סמכות לתת טעמי תורה חדשים**".

מדרש תנחומא אומר דבר יסודי ביותר בהציגו את יהודה בהקשר שלנו.³⁰ "למה יודוך אחיך, שכל ישראל יקראו על שמך יהודים, ולא עוד, אלא שהמשיח יוצא ממך שהוא מושיע את ישראל, שנאמר ויצא חוטר מגזע ישי וגו' וישעיה יא: א.

לאמיתו של דבר בכל מקום בעולמנו אנו ובכל פינה נידחת שרואים שם יהודים, רואים אנו את העם, הנושא בבשרו את המשיח ואת רעיון הישועה האלוהית דרכו. לכן עלינו לאהוב את העוקץ ואת הדבש של עם ישראל.

מדרש רבה דאיכה הן גם בשמו של המשיח בהקשר לפסוק א: טו כשמדובר על "בתולת בת-יהודה", "על אלה אני בוכיה עיני, עיני יורדה מים כי רחק ממני מנחם, משיב נפשי". המדרש הנ"ל אומר, ש"כך ישראל נקראו עיני הקב"ה". "רחק ממני מנחם משיב נפשי; מה שמו של מלך המשיח... יהוה שמו שנא' זרמיה כגן וזה שמו אשר יקראו ה' צדקנו... צמח שמו שנא' זכריה ונ הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח... מנחם שמו שנא' כי רחק ממני מנחם. אחר כך מרחיבים עוד את הדבור בנוגע ל"לבנון" שמסמל את בית המקדש בישעיה י: לד "והלבנון באדיר יפול". המדרש ממשיך: "ויצא חטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה... שילה שמו של המשיח ובראשית מטו שנאמר עד כי יבוא שילה... חנינה שמו שנא' זרמיה טז: יגן אשר לא אתן לכם חנינה... יגן שמו דכתיב (תהילים עב: יז) לפני שמש יגן שמו".³¹

השיחה הזאת משקפת את האכזבה הכללית ששררה בקרב העם אחרי חרבן הבית. בכל זאת שמו של המשיח שייך לשבעה הדברים שנבראו עוד קודם הבריאה³² והוא מציין את אופיו של המשיח. לאדם שהוא זר למחשבה העברית, השמות האלה נראים בעיניו "חידתיים ומצחיקים למחצה"³³ אולם לכל השמות

29. ראה בשורת מרקוס ז: ט"ג.

30. מדרש תנחומא, בראשית ויהי, סד.

31. ראה אותם השמות גם בסנהדרין צח, ב.

32. פסחים נד, א ונדלים לט, ב.

33. S. Mowinckel, He That Cometh, p. 293 – "enigmatic or half-humorous".

האלה, כגון יהודה, צמת, מנחם, חנינה וינון, בשורה מקראית עמוקה דוקא כשמדובר על המשיח.

ומה פרוש המלים "יבא שילה"?

הפרשנים היהודים מוצאים בענין זה אפקים שאינם ידועים לאחיהם הנוצרים. יש שרואים פה את השורש "שלו"; המשיח יתן לנו שלום ושלווה. אחדים חושבים שחלה פה טעות בכתיב; היינו צריכים לקרוא "מושלו". המשיח הוא מושל העמים. רש"י מפרש שהוא "מלך המשיח שהמלוכה שלו. וכן תרגמו אונקלוס. ומדרש אגדה שי לו, שנאמר (תהלים עו: יב) יובילו שי למורא. רש"י אהב את הפרושים במדרש ובתרגומים. פה הוא מדגיש שיש בהופעתו של המשיח משהו שמטיל פחד על שומעיו. קוראי הברית החדשה רואים לעתים קרובות שהאנשים ותלמידי ישוע פחדו מפניו: "תדהמה אחזה את כולם, ובלב מלא יראה הללו את אלוהים ואמרו, נפלאות ראינו היום!"³⁴

כשאנחנו פותרים את הרמזים בתנ"ך עלינו לשול כביכול את נעלינו מעל רגלינו כי האדמה שאנו דורכים עליה קדושה היא. אין פלא שלפי חז"ל רק אלה שהם בני ארבעים ולמעלה היו רשאים לקרוא את הוזהר. גם בגימטריה מדברים על המילים "יבא שילה". בגימטריה עשו אבותנו חישוב של האותיות לפי ערכיהן המספריים וחדודי פרושים אלה נתנו כוון למחשבה. זה היה מבוסס בחכמת שלמה יא: כב "אך במידה, במספר ובמשקל הכל הכינות". ומה ראו הרבנים בצורה כזאת? הם חישבו את האותיות "יבא שילה" וקבלו סכום של 358 במקביל מגיעים לאותה התוצאה מהמלה "משיח". אפילו המונח "נחש" נותן בגימטריה את אותו הסכום. 358 פרופסור גוטליב קליין כתב שזה מסמל לפי הקבלה, שהמשיח דורך על ראש הנחש.³⁵ לרמזים אלה אין ערך כשל עצמם, הם רק משקפים את הציפיה המשיחית בין הרבנים. גם פה רואים איך ברקמה המקראית הכל משתרג בכל, בתקון המשיחי המשיח מחסל בסוף את החטא הקדמון. באגרת הראשונה ליוחנן ג: ח אומרים באופן דרסטי שילזאת נגלה בך האלוהים, להפר את פעולת השטן.

34. בשורת לוקס ה: כו וראה גם ו: טו, ח: כה ולו.

35. Gottlieb Klein, Sex föredrag, p. 113

התמונה על החמור ועל הגפן העסיקה חכמי תלמוד ואת תנחומא.³⁶ הגפן מסמל את ישראל ו"עירה" את ירושלים בתור "עיר" או לפי מובנו העקרי, בפשטות "חמור". כמו שמושה לקח "את אשתו ואת בנו וירכבם על החמור" (שמות ד: כג), כך יעשה משה השני, המשיח. הוא יהיה "עני ורוכב על חמור ועל עיר בן אתונות" (זכריה ט: טג). כך הוא משפיל את עצמו.

"רבינו עובדיה" מסביר ב"ספורנו"³⁷ שהמשיח "לא יבוא על סוס מלחמה" אלא "הוא יהיה למלך בשלום". "שנית שיאסור אותו העיר אל הגפן וזה שישכון במלכות שלומו בקרב ישראל שנמשלו לגפן". וכשהוא יגלה, שהוא רוצה שלום, או גם "לו יקחת עמים" וה"חלושים שישארו ישמעו" ויבאו אליו.

בתלמוד אומרים, שאם מישהו רואה בחלום חמור, הוא מצפה לישועה משיחית.³⁸ גם בברכות ובוהר נאמר, "הרואה שורקה בחלום יצפה למשיח שנאמר ולשורקה בני אתונו."³⁹ לפי התאור של הברכות לחלומות של בן אדם יש משמעות מסוימת. אם חולמים למשל על התאנה "תשמר תורתנו כנאמר, נוצר תאנה יאכל פריה".

הקשר בין הגפן, "שורקה", ובין החמור, "עירה", נראה הדוק יותר אם נזכור שהמונחים יין וחמור נכתבו בארמית בדיוק באותה הצורה, "חמרא" ו"חמרא".⁴⁰ הפרשנים המשיחיים צריכים להיות אסירי תודה לכל ההערות האלה כי בלעדיהן אין יכולים להבין מה נאמר באמת בבשורות. כשישוע רכב לירושלים כדי לסבול שם "בעירו" ולכפר על חטאתנו כ"נחש הנחושת על הנס", הוא בחר בדרך של העלבה והשפלה עצמית. הוא נהיה "עני ורוכב על החמור". בתלמוד מובאת שיחה שדנה באותו הנושא:⁴¹ "אין בן דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או כולו חייב. בדור שכולו זכאי דכתיב (ישעיה ס: כא) ועמך כולם צדיקים לעולם יירשו ארץ. בדור שכולו חייב דכתיב (שם נט: טז) וירא כי אין איש וישתומם כי אין

See Strack – Billerbeck I, pp. 842-843 36.

מקראות גדולות שם. 37.

ברכות נג, ב. 38.

ברכות נז. 39.

ראה המילון לתרגומים ומדרשים של מ. יסטרוב. 40.

ראה סנהדרין צג, ב. 41.

מפגיע... וארו עם ענני שמיא כבר אנש אתי, וכתוב עני ורוכב על חמור; זכו, עם ענני שמיא, לא זכו, עני ורוכב על חמור.

ישוע בחר את צורת הופעתו בגלל החטאים שלנו. "יהודה הפגיע בו את עון כלנו", "ולפושעים יפגיע" ישעיה נג: ו, יבנ. הוא היה גם יכול להגיד מבלי שישומעו נתנגדו לו: "קחו עליכם את עולי ולמדו ממני, כי עניו אני ונמוך רוח ותמצאו מרגוע לנפשותיכם."⁴²

בבשורת יוחנן משווה ישוע את עצמו ל"שורקה" באמרו: "אני הגפן האמתית ואבי הכורם. כל שריג בי שאינו עושה פרי, הוא מסיר אותי; וכל אשר עושה פרי, הוא מטהר אותו כדי שיעשה יותר פרי – עמדו בי ואני בכס. כמו שהשריג אינו יכול לעשות פרי מאליו אם לא יעמוד בגפן, כך גם אתם אם לא תעמדו בי."⁴³ בהופעתו החיצונית ובמשלנו זה הוכיח ישוע שהוא היה המשיח שהמאמינים חלמו עליו כבר מראש.

תרגום יונתן בן עוזיאל ותרגום ירושלמי מדברים עוד על "עיניו דמלכא משיחא": כמה יפה מראהו ועיניו "זכות כייף! בחזון יוחנן שנכתב לפי דבריו של רב אברהם בן עזרא "על ידי רוח הקודש וכל יהודי רשאי לקרוא בו" כתוב שלוש פעמים על עיניו של המשיח שהן "כשלהבות אש".⁴⁴ בבשורה מספרים לעתים, איך ישוע הסתכל במישהו: "והביט בו ישוע ורחש לו אהבה", או "אז פנה האדון והביט אל כפא; נזכר כפא בדבר שהאדון אמר לו – ויצא החוצה ומרר בבכיו".⁴⁵ המאמין שמשחור לעצמו את האירועים של הברית החדשה רואה גם פה קשר פנימי לנבואות. ואם אנחנו זוכרים עוד שהמשיח מכבס ומטהר את מאמיניו "בייף" ו"יבדס ענבים", הרי שאנו נוגעים בבבת-עינה של הבשורה. הרי ישוע הקדיש את פרי הגפן לסעודת הקודש כמקדש ורו על הברית החדשה בדמו.⁴⁶

כסיכום על הפרשנות הרב-גונית לנבואה זו יש לומר: חז"ל מסכימים פה אחד שהמשיח "שילה" הוא מושל העמים. אולם הוא גם "מחוקק" ומלבין את דברי התורה היטב. יכול אמנם להיות ש"אין ישראל צריכין לתלמודו של מלך

42. בשורת מתי יא: כט.

43. בשורת יוחנן טו: א-ד.

44. חזון יוחנן א: יד, בית, יט-יב.

45. מרקוס י:כא, לוקס כב:סא.

46. מקדש, פרושו "סקרמנט" לפי "מונחים משיחיים נוצריים" בעריכת ר.ל. לינדס.

המשיח" כי אליו גויים ידרושו. המשיח מופיע כ"עני ויושב על חמור" ומשפיל את עצמו. הוא מטהר את עמו "בדם ענבים". וכל עם ישראל נקראים לפי יהודה היהודים. הם נושאים את שמם כסמל שהם עם הכהונה ועומדים להביא גאולה משיחית לכל האומות.

ה. המשיח, משה השני

במסורת חז"ל מציגים לעתים הקבלות שביניהן קשר הדדי. רואים את השיטה הזאת במשל ונמשל ואפילו בשיטת "קל-יחומר" – הניסיון להסיק מסקנות הגיוניות מן הדבר הפשוט לגבי הדבר החמור ממנו. לכן אין פלא שגם ברעיון המשיחי מצאו דברים מקבילים. הרבנים מדברים על המשיח כגואל האחרון לעומת הראשון או כמשה השני בהשוואה למשה הראשון.

המשיחיים קבלו את ההשוואה הזאת מישוע עצמו: "אילו האמנתם למשה הייתם מאמינים לי, כי הוא כתב עלי." ושומעיו של ישוע אָשְׁרוּ: "מצאנו את זה שכתב עליו משה בתורה!"⁴⁷ לפי זה מכונה המשיח בפרשנות המשיחית לפעמים בשם "משה רִדְיוֹוֹס", משה שהחיה. כמובן הפסוק העקרי שמבסס את הרעיון הזה נמצא בדברים יח: טו, יט.

"נביא מקרבך מאחריך כמוני יקים לך יהוה אלוהיך, אליו תשמעון... נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך, ונתתי דברי בפיו ודבר אליהם את כל אשר אצונו. והיה האיש אשר לא ישמע אל דברי אשר ידבר בשמי, אנוכי אדרוש מעמו."⁴⁸

במבט ראשון משותוממים שהנביא מדבר בשמו של אלוהים ובסמכותו. הפרשנים היהודים חושבים בדרך כלל שמדובר פה על יהושוע בִּדְנֹן או על ירמיה, נביא העמים. בכל זאת נראה לנו שרוב לוי בן גרשום קלע קרוב יותר אל המטרה באומרו שמדובר פה על כל האנושות כלה. "המשיח יהיה נביא כזה כמו שנאמר במדרש; הנה ישכיל עבדי אִשְׁעִיה נב: יג... משה גרם על ידי הנסים

47. בשורת יוחנן ה: מו, ועד שם א: מה.

48. גם פטרוס וסטפנוס ראו בפסוק זה את המשיח במעשי השליחים ג: כב, ו: לו, יוחנן א: מה.

שעשה לעם אחד לשרת את האלוהים, אולם המשיח יגרום שכל העמים ישרתוהו.⁴⁹

הגירסה שלנו מפליאה עוד יותר כשמסתכלים בהערה שנמצאת בתרגומים. בתרגום יונתן בן עוזיאל נאמר בהקשר זה: "נביא מביניכון מן אחוכון דדמי לי ברוח קודשא יקים לבון ה" ועוד "נביא אקים להון מביני אחוחון דרוח קודשא". מדוע מדגישים פה פעמיים שהנביא יוקם על ידי רוח הקודש? בהקשר זה זוכרים בודאי אנו את הנבואה של מיכה ה: א שמצהיר שמיהודה "לי יצא להיות מושל בישראל, ומוצאותיו מקדם מימי עולם". ורשי מקשר זאת עם מזמור עב: יז "לפני שמש ינון שמו, ויתברכו בו, כל גויים יאשרוהו". האם יש למשיח באמת ישות אלוהית ואנושית גם יחד? כך, על כל פנים, רואה האמונה המשיחית את הדבר.

ההשוואה בין הגואל הראשון ובין הגואל האחרון נובעת כבר מהמדרשים. במדרש קהלת רבתי אומר רבי ברכיה בשם רב יצחק שהיה חי לפני שנת 300 לסה"נ: "**כגואל ראשון כך גואל אחרון.** מה גואל ראשון, נאמר זשמות דן ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור, כן גואל אחרון שנאמר, עני ורכב על החמור. מה גואל הראשון, הוריד את המן שנא' זשמות טז הנני ממטיר לכם לחם מן השמים, אף גואל אחרון יוריד את המן שנאמר זתהלים עב: טז יהי פסת בר בארץ. מה גואל ראשון העלה את הבאר, אף גואל אחרון יעלה את המים שנאמר זיואל דן וזעין מבית ה' יצא".⁴⁹ במקום מקביל אחר אומר ר' יצחק בר מריון ש"בסוף יגלה ה' את עצמו" ויתן לכם מן משמים.

הברית החדשה אינה משווה ישירות את ישוע למשה. בכל זאת מתוך דבריו אפשר להגיע למסקנה שהוא הופיע בסמכות מיוחדת. הרי הוא אמר: "אני אור העולם", "אני הדרך והאמת והחיים; אין איש בא אל האב אלא דרכי" — או "אני הוא לחם החיים!" "אמן אמן אני אומר לכם, לא משה נתן לכם את הלחם מן השמים, אלא אבי נתן לכם את הלחם מן השמים. כי לחם האלוהים הוא היורד מן השמים ונותן חיים לעולם."⁵⁰

49. מדרש קהלת רבתי א.

50. ראה בשורת יוחנן ו: לבדלג, מח; ח: יב; ו: ו. יש גם לראות שבמעשי השליחים ג: כב; ז: לו מביאים דוקא את ההבטחה על משה השני בדברים יח: יח כנבואה על המשיח!

ישוע אמר גם לאשה השומרונית כשהוא גילה את סודותיה: "לו ידעת את מתנת האלוהים ומי הוא האומר לך 'תני לי' לשתות, היית את מבקשת ממנו והוא היה נותן לך מים חיים." "כל השותה מן המים האלה יצמא שוב, אבל השותה מן המים אשר אני אתן לו, לא יצמא לעולם, המים שאתן לו יהיו בו למקור מים נובעים לחיי עולם." ובמקום אחר הוא הכריז: "מי שצמא יבוא נא אלי וישתה! המאמין בי כדבר הכתוב, נהרות של מים חיים יזרמו מקרבו."⁵¹

כשנצטוו משרתי ראשי הכהנים לתפוס את ישוע, חזרו הם בידיים ריקות ואמרו: "מעולם לא דבר איש כמו שמדבר האיש הזה!"⁵²

אחרי דרשת ההר במתי ה: ז "השתומם המון העם על תורתו, כי למד אותם כבעל סמכות ולא כדרך שלמדו סופריהם."⁵³ אין לכחש בעובדה שישוע היה בעל אופי חזק ביותר וזה היה מורגש בדבריו.

אם נשווה את ישוע עם משה, היש דמיון כלשהו ביניהם? הוריו של משה היו לויים. לכן טבעי היה שהוא יתן הוראות עבודת אלוהים לעמו – גם ישוע הזדהה עם תפקידו של הכהן הגדול. באגרת אל העברים מדובר חמש עשרה פעמים על תפקידו זה. כשנולד משה שמעו קולות של בכי במצריים – גם ישוע נרדף בבית לחם על ידי המלך הורדוס. משה היה ארבעים שנה רועה צאן במדין – וישוע הצהיר שהוא הרועה הטוב שבא לחפש את האובדים. משה בא אל אחיו במצריים כדי לשחרר אותם מעבדות – ישוע בא כדי לשחרר אותנו משעבוד החטא. משה היה מנהיג העם – גם התלמידים של ישוע הלכו אחריו. משה נתן את לוחות הברית – גם ישוע הכתיב את מצוות האהבה בלבבות מאמיניו. משה פעל גם כשופט – ישוע הכריז שכל המשפט ניתן לבן כדי שיכבדוהו. משה התפלל בעד מתנגדיו כמו עבור מרים. הוא רחם על העם כשהם עבדו את עגל הזהב, והוא אמר: "מי ליהודה, אלי!" והוא התחנן: "ועתה אם תשא חטאתם, ואס־אין, מחני נא מספרך אשר כתבת!" – באותה הצורה אמר ישוע: "בואו אלי כל העמלים והעמוסים ואני אמציא לכם מנוחה!"⁵⁴ ובצלב הוא הפגיע

51. יוחנן ד: ג, ג'יד; ו: לדלח.

52. יוחנן ו: מו.

53. מתי ו: כדככט.

עוד בעד שונאיו. משה היה "עניו מאד, מכל האדם אשר על פני האדמה". גם ישוע היה "עניו ושפל רוח".

יחסו של משה כלפי אלוהים היה שונה מזה של קודמיו. החוקרים היהודים מדגישים כל כך את הצד ההלכתי שבחומש, עד שהם שוכחים את היחס האישי של משה עם הקב"ה. עמיתיהם המשיחיים מציירים לעומת זאת מעין קריקטורה חד-צדדית של משה כנציג התורה שדורשת עין תחת עין ושן תחת שן. לעתים החוקרים אינם מסוגלים לראות את העיקר שבדבר, את רוחניותו של הנביא. משה הכיר את אלוהי הקדושה ואלוהי החסד באופן שיוצא מגדר הרגיל. בספר במדבר יב: רח אומר הקב"ה על משרתו: "שמעו נא דברי, אם יהיה נביאכם, ה' במראה אליו אתודע, בחלום אדבר בו. **לא־כֵן עבדי משה, בכל ביתי נאמן הוא. פה אל פה אדבר בו ומראה, ולא בחידות, ותמונת ה' יביט.**" כנראה משה לא ראה ממש את האלוהים אלא, כמו שמפרש רש"י, רק "במראה דבור" או על ידי "מראה שכינה" כאילו מאחורנית. גם יעקב ראה את פניו של אלוהים כשהוא ניצב על יד נחל יבוק מול פנואל, מלאך הפנים. והוא אמר: "ראיתי אלוהים פנים אל פנים ותנצל נפשי!" אלוהים אמר למשה בשמות לג: כ, "לא תוכל לראות את פני כי לא יראני האדם וחי". אחר כך הוא רק עבר על פניו ומשה זכה לראות את הקב"ה מאחור. אבל לעולם אין מדברים בתניך על "האלוהות" כעל רעיון אלא תמיד כעל אישיות בעלת ייחוד".

ביהדות יש סכנה לחשוב על האלוהים בצורה אגנוסטית ודאיסטית, כאילו אין ידיעה מוחלטת על האלוהים. או שרואים בו אמנם את מי שברא את העולם אך מאז אדיש הוא לבריאה. הסכנה נעוצה כבר בשלושה עשר העקרים של הרמב"ם בהצהרתו: "אני מאמין באמונה שלמה שהבורא יתברך שמו, אינו גוף, ולא ישיגוהו משיגי הגוף, ואין לו שום דמיון כלל".⁵⁴ כבר במעשה הבריאה בבראשית א: כרכו נאמר: "נעשה אדם בצלמנו כדמותנו... בצלמו, בצלם אלוהים ברא אותו." אם יש לנו כבר בפסוקים אלה שלושה מונחים ציוריים על האלוהים, תמונה, צלם ודמות, יש לו ודאי דמיון, אישיות וייחוד מסוים. ומשה חזה זאת עמוק יותר מקודמיו.

54. בסדור, יג עקרים בשחרית, ג. גם הכינויים כמו "השם" או "המקום" מוסיפים לאגנוסטיות של האלוהים.

אין לחשוב שיש לבורא, הקב"ה, גוף, אולם בכל זאת הוא מגלה את עצמו למשיגי הגוף בדמיון שמובן להם ולא רק על ידי הטבע. בשמות ו:בג משווים את האבות ואת משה ביחסם לאלוהים: "וידבר אלוהים אל משה ויאמר אליו, אני ה'; וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב באל שדי, ושמי ה' לא נודעתי להם". לכן מהו ההבדל בינם? רש"י מפרש בהקשר זה, שעכשיו ה' "נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים" לפניו. תרגום ירושלמי מסביר שהאבות הכירו רק אלוהי שמים, "ושום מימרא דה' לא אודעית להון", אבל לא הודעתי להם את מימרת יהוה. תרגום יונתן בן עוזיאל מסביר: "ושמי ה' ברם באפי שבנתי לא אתידעת להון", ואת שמי למרות זאת לא הודעתי להם "על ידי פני שבנתי". רבי דוד קמחי מברר, שלפעמים מדברים בתנ"ך "בלשון בני אדם; וכן הכתוב אומר "עיני ה'", "אוזני ה'", "פי ה'", "יד ה'", "רגל ה'", והכול דומהו.⁵⁵ זה נעשה רק "כדי שיבינו הפתאים". בכל זאת אין בכך לפתור את הבעיה של המונח "תמונת ה'".

כבר אברהם בנה מזבח לה'. במקרא משתמשים בשם הזה בערך 6700 פעם. המונח מדגיש שהאלוהים מתייבצ בנוכחותו אל המאמין: הוא היה, הוא יהיה! אין לו עבר ואין עתיד. כל המציאות צפונה בישותו. חכמי התלמוד רואים בשם זה רמז למשיח. הם אומרים: "שלושה נקראו על שמו של הקב"ה ואלה הם צדיקים, משיח וירושלים."⁵⁶ המחשבה הזאת כרוכה עם ירמיה כג: ה, ו; לג: טו, "והקמותי לדוד צמח צדיק... וזה שמו אשר יקראו ה' צדקנו". רבי שמואל בן נחמן זבערך 260 סה"נ ורבי אבא בר כהנא זבערך 300 לסה"נ קבעו שזהו שמו של המשיח.⁵⁷ הרי אין זה פלא כי משה השני מדבר בשמו של אלוהים.

גם המשיחיים פרשו את השם ה' באותה הצורה. כשהם השתמשו בתרגום השבעים ביוונית וראו שם את המלה, "קיריוס" במקום המונח "ה'", הם אמרו ששם מדובר על המשיח ישוע. ואין לכחש שהיה לישוע מגע קרוב והדוק עם אלוהים שאין כמוהו. הוא היה נוהג לצאת להתבודד בתפילה השכם בבוקר וגם בערב על פסגות ההר. והוא הכריז: "לא שאיזה איש ראה את האב, כי אם זה שהוא מאת אלוהים, הוא ראה את האב" ... "המאמין בי לא בי הוא מאמין אלא

55. ספר הברית, ויכחי דר"ק, ע' לד.

56. מסכת בבא בתרא דף ע"ה, ב.

57. ראה מסכת בבא בתרא שם.

בשולחי. הרואה אותי, רואה את שולחי... וכשהתלמידים בקשו, "אדוני, הראה לנו את האב ודי לנו", הוא השיב להם, "הרואה אותי, ראה את האב..." "אני והאב אחד אנחנו..." "בואו אלי..." "למדו ממני..." "אני הדרך והאמת והחיים. אין איש בא אל האב אלא דרכי."⁵⁸ ההצהרות האלה חמורות כל כך שאין פלא שהוא נידון אחר כך על גידוף השם. אולם, מה אם הוא באמת היה מה שהוא טען? פרופסור גוטליב קליין מעיר הערה מענינת בנוגע להכרזתו של ישוע כדרך אל האב. המילים "אמת", "חיים" ו"דרך" רומזים למונח "אחד", זאת אומרת האלוהים. לפי הגימטריה הסכום של "אחד" שווה שלוש-עשרה – וכן גם סכום המלה "אהבה". לפי זה יתכן שישוע רמו שהוא שליחו של ה"אחד", של אלוהי ה"אהבה". אם אמנם כך היה, יקל עלינו להבין את האמרה הרבנית, "שליחו של אדם כמותו".⁵⁹ גם ההכרזה שהמשיח הוא "אור העולם" מכילה רמזים. לפי הגימטריה המלה "אור" שווה 207 כמו גם "רו", "אין סוף" ו"אדון עולם". אין להרהורים האלה שום ערך עצמי. זה רק מגלה מה יכולים אלה הבקיאים ברזי הרבנים לראות בבשורה.⁶⁰

אנחנו מתקדמים טיפין טיפין לבעיות העקרויות של הבשורה. ישוע, כמשה שני, ראה "את תמונת ה'". אם הוא המשיח, הוא צריך למלא גם את הדרישה "כמוני". כש"ראה" משה את האלוהים מאחור, בשמות לד, הוא קבל בשורה על אלוהי חסד. "ויעבור ה' על פניו ויקרא, ה' ה', אל רחום וחנון, אך אפים ורב חסד ואמת. נוצר חסד לאלפים, נושא עון ופשע וחסאה ונקה לא ינקה, פוקד עון אבות על בנים ועל בני בנים, על שלשים ועל רבעים."

רק עם ישראל מכל האומות קבל התגלות כזאת. רק עם ישראל מדבר על קדושת אלוהים כמו שרואים בתנ"ך. רק עם ישראל משתמש בכל כך הרבה מונחים על החטא, כגון עון, פשע, עברה, עוול, רשע, מרמה, און – ביונית יש למעשה רק מונח אחד, "האמרטיה", ופרושו בעיקר "טעות". רק היהודים משתמשים בכל כך הרבה מילים נרדפות לתיאור חסד ה', כגון רחמנות, חן, אורך אף, סבלנות, גמילות וכו'. ובהימנן זה שמשתקף דרך כל המקרא, הכול קשור בקב"ה. התנ"ך מדבר יותר על חסד ה' ולא דווקא על אהבת ה' כי אין אנחנו

58. ראה בשורת יוחנן 1: 1, יב: מדרמה, יד: 1.

Gottlieb Klein, Sex föredrag, s. 55-59.

There, p. 113-60.

ראויים לחמלתו. ואלוהים נושא את המשא של חטאינו, הוא סבלן וסולח לעוונותינו. אלוהי משה היה אלוהי חסד.

אנשי האומות מדגישים לפעמים שאלוהי ישראל רוצה רק נקמה ולעומת זאת האמונה המשיחית מביאה את חסד ה'. הרי פה נאמר שהוא נוקם את עוון האבות. מהי האמת? פה אומרים שהקב"ה "מנקה" ו"פוקד" את עוונותנו. פרושו שאם לא נקבל את חסדו של האלוהים, אזי הוא "פוקד" כפקיד את העבירות שלנו ואינו "מנקה" אותן. בלועזית תרגמו בתנ"ך כ"נקמה" את המונחים: לפקוד, לשלם, לשוות, לגמול, להמציא, לשים על ולהשיב. בדרך כלל אין מבינים אז את המובן המהפכני: ה' משיב, משווה וגומל לנו לפי מעשינו! השליח פולוס סכם את הדברים האלה באומרו, "מה שאדם זורע, את זאת גם יקצור!"⁶¹ המונחים הללו מביעים רק את רצון הצדק של הקב"ה.

ומדוע אנחנו מאריכים בנושא זה? משה שמע שהאלוהים הוא "רב חסד ואמת". שתי תכונות אלה מאפיינות את ה'. באור זה יש לקרוא דברי מבוא לבשורת יוחנן: "הדבר נהיה בשר ושכן בתוכנו; ואנחנו ראינו את כבודו, כבוד בן יחיד מלפני אביו, מלא חסד ואמת... החסד והאמת באו דרך ישוע המשיח. את האלוהים לא ראה איש מעולם; הבן היחיד האדון, הנמצא בחיק האב, הוא אשר הודיעו."⁶² יוחנן מצא צרף מילים מעניין ביותר בתארו את הליכתו של ישוע עלי אדמות.

אף על פי שלא נדון בהקשר זה על המשיח כבן האלוהים באור ספרות חז"ל, נברר בקצור מהו הרמז בתרגום יונתן בן עוזיאל שמכריז פעמיים על הנביא הבא שיוקם "על ידי רוח הקודש". הפרופסור המפורסם הל. סטראק העלה בשנת 1910 את הבעיה של "מסמך הצדוקים" מדמשק שמדבר על הקמת "מורה הצדק" ועל רוח הקודש.⁶³ לפי המסמך ששייך למעשה לספרות מגילות ים המלח מסבירים, שהאלוהים הסתיר את עצמו והשאיר לישראל "שארית" והוא יקים "להם מורה צדק להדריכם בדרך לבו". המשיח שנקרא גם בשם צמת, "יורה הצדק באחרית הימים". עליו נאמר: "ויודיעם ביד משיחו רוח קדשו, והוא אמת".

61. אגרת אל הגלטים 1: 1.

62. בשורת יוחנן א: 14, ית.

G. Margoliouth, The Two Zadokite Messiahs, J.T.S. 1911, pp. 446-450 63.

הביטוי "משיח מאהרון וישראל" מופיע שם ארבע פעמים. משיח אהרון מסמל את תפקידו של המשיח בתור כוהן ומשיח ישראל בתור מלך.

במגילות ים המלח מופיע קטע שדומה ל"מסמך הצדוקים". בהקשר ל"אנשי השם" בעצת היחוד נאמר: "אם יוליד אל את המשיח, אתם יבוא הכוהן רואש כול עדת ישראל וכול אבות בני אהרון... וישבו לפניו איש לפי כבודו ואחר ישב משיח ישראל." ד"ר ר. גורדיס אישר שקטע זה, אם יש לקחת אותו ברצינות, משמש "כמקור חשוב ביותר לרעיון על הוולדו האלוהי של המשיח".⁶⁴ תרגום והמגילות משתמשים בפועל "יקים" או "יוליד". את הרקע לדברים אלה יש למצוא ודאי במומור ב: ג, "בני אתה, אני היום ילדתך".

ראינו איפוא שמשנה השני מדבר בשמו של הקב"ה, יוקם ברוח הקודש, יולד על ידי האל, רואה את תמונת ה' ונקרא בשם ה'. לאחר מכן נוסף עוד מרכיבים על-אנושיים אחרים לדמותו של המשיח.

ו. תורת משה ותורת המשיח

בקרב העמים המשיחיים סבורים לפעמים שאלוהי המקרא הוא אל קשוח המקפיד על שמירת המצוות ומתמחה בייחוד ברוע האנשים. אך אין זה כך! כבר ירמיה שואל בשם הקב"ה: "האותי הם מכעסים, נאום ה', הלוא אותם, למען בושתי פניהם." וישעיה מוסיף לתאור זה: "הכרת פניהם ענתה בס וחטאתם כסדום הגידו, לא כחדו, אוי לנפשם כי גמלו להם רעה."⁶⁵ לעצמנו אנחנו מפריעים על ידי עוונותינו! בכל זאת החטא מפריד אותנו מאלוהים ככתוב, "לא קצרה יד ה' מהושיע ולא כבדה אוזנו משמוע, כי אם עוונותיכם היו מבדילים בינכם לבין אלוהיכם."⁶⁶ כפי שמרטין בובר הסביר בזמנו, המונח "חטא" נוצר כנראה מהמלה "חייץ", "מחיצה" כמו שגם בערבית אפשר לאמר במקביל, שהמלה "חטיה" באה מ"חטי", פרושו "קיר בינים". רק על ידי קדושה וברוח טהרה נוכל להיות בקשר עם הקב"ה. אגרת אל העברים יב: יד מדגישה שעלינו לרדוף "את הקדושה

R. Gordis, The Begotten Messiah in the Qumran Scrolls, Vet. Test. 1957, pp. 191- 64. 194, Fragment I QSa II 1-15.

65. ירמיה ו: יט וישעיה ג: ט.

66. ישעיה נט: א.

שבלעדיה לא יראה איש את האדון. לכן לא יפלא הדבר שאלוהים רוצה
"לנקות" אותנו ולסלוח על חטאתנו כי "רחום וחנון" ה'.

ההתגלות הזאת של משה מעירה שאלות. מהי תכליתה של התורה?

האם התורה מביאה לידי שיעבוד או חירות? מהי החירות הפנימית שהיא טמונה
בתורה? האם התורה נועדה להתקיים לעולמי עולמים? האם אפשר לרכו טעמי
התורה לכמה כללים עקריים? האם הקב"ה דורש יותר מעם ישראל משהוא דורש
מן הגויים? האם יש בזה הפליה כלשהי? והאם יתן המשיח תורה חדשה למאמיניו?
בוה יש לנו אגון קנטרן, שאלה שקשה לפתרה!

הרבנים עסקו בשאלות אלה. הם שאלו: "תורה, מה תהא עליה?"⁶⁷

בתלמוד מובאת שיחה שמאפשרת כעין סדר עדיפות בדברי המקרא. והרי עיקר
הדברים: "שש מאות ושלוש עשרה מצוות נאמרו לו למשה. שלוש מאות וששים
וחמש לאון ולא תעשהו כמנין ימות החמה ומאתים וארבעים ושמונה עשה כנגד
אבריו של אדם... בא דוד והעמידן על אחת עשרה... בא ישעיהו והעמידן על שש...
בא מיכה והעמידן על שלוש... חזר ישעיהו והעמידן על שנים... בא חבקוק
והעמידן על אחת, שנאמר (חבקוק ב: דן וצדיק באמונתו יחיה).⁶⁸ השליח פולוס
ביסס את תורת ההצדקה שלו על דברי חבקוק אלה באומרו: "כי בה צדקת
האלוהים מתגלית מתוך אמונה לתכלית אמונה ככתוב: וצדיק באמונתו יחיה."⁶⁹
בעיקרים ח רט מבין שלושה עשר העקרים של הרמב"ם נאמר בתקיפות
שכל "התורה המצויה עתה בידינו, היא נתונה למשה" והתורה הזאת "לא תהא
מחלפת, ולא תהא תורה אחרת מאת הבורא יתברך שמו". בכל זאת הוא מסביר
בהילכות המלכים על המלך שמושחין אותו בשמן ושיהיה למלך המשיח, ש"בעת
שישב המלך על כסא מלכותו, כותב לו ספר תורה לעצמו, יתר על הספר שהניחו
לו אבותיו" והוא "יכוף כל ישראל לילך בה". על ביטול התורה אין מדברים אפילו
בברית החדשה. שם מדובר על הדבר שמתבטא בפסיקתא רבתי, "התורה חוזרת
לחידושה".⁷⁰ ישוע בא להשלים את התורה בדרכו הוא!

67. נזר ג.

68. מכות כג"כד.

69. עיין באגרת אל הרומים א: יז; אל הגלטים ג: יא; ואל העברים י: לח.

70. פסיקתא רבתי פט: ו.

הסמכות הזאת ניתנה אך ורק למשיח: בילקוט ישעיה נאמר: "הקדוש ברוך הוא יושב ובגן־עדן ודורש תורה חדשה לישראל, שעתידי ליתן על־ידי המשיח".⁷¹ אפילו המונח המפחיד "לבטל" מופיע בחז"ל: "מצוות בטלות לעתיד לבוא".⁷² ועוד נאמר במדרש התנאי מכילתא, "שסוף־התורה עתידה להשתכח".⁷³ גם ר' שמעון בן אלעזר בדור החמישי של התנאים 170-200 מזכיר: "אלו ימות המשיח, שאין בהם לא זכות ולא חובה".⁷⁴ קלוזנר מסביר בספרו על הרעיון המשיחי בישראל, ש"הכוונה בזה, כמובן, שהתורה והמצוות בטלות לימות המשיח".⁷⁵ אם נבין את ההסטוריה של הגאולה בתקופות, כפי שהיא מובנת בתלמוד, יש לפרש את המילים "שני אלפים תורה ושני אלפים ימות המשיח" זה לעומת זה. בתקופה המשיחית שולט המשיח בחוקיו שלו. רמב"ם מדגיש את האופי הארצי של מלכות המשיח באומרו: "אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, או יהיה שם חדוש במעשה בראשית. אלא עולם כמנהגו נהג".⁷⁶ לפי זה התקופה המשיחית תהיה תקופה היסטורית רגילה אף על פי שהמשיח שולט על מאמיניו על ידי רוחו – ודאי הוא לא חי בעצמו אלפיים שנה. הנבואה של ישעיה יא: ו על 'הואב שגר עם כבש ונמר עם גדי' תתגשם רק כשישוב ישוע לפי דבריו וכשיהיה השבתון הגדול של אלף שנה. ורק אחרי זה יבוא, על פי השקפתם של רוב המאמינים המשיחיים, יום הדין. אין פלא שאפילו חכמי התלמוד יכלו לאמר: "אין הקב"ה מחדש את עולמו אלא לאחר שבעת אלפים שנה".⁷⁷

המחשבה על ביטול התורה שמוצאים אותה בספרות חז"ל היתה מאד גורלית בקרב היהדות אך גרמה גם נזק רב בין הנוצרים. יש אמנם הבדל בין תורת משה ובין תורת המשיח אך שתיהן צריכות להשמע לרצון אלוהים הקדוש. במדרש קהלת נאמר: "תורה שאדם למד בעולם הזה חבל היא לפני תורתו של

71. ילקוט ישעיה כו, סי רצ"ו.

72. נידה: סו: ב.

73. מכילתא, מסכת פסחא, פ"ב.

74. שבת ק"ג: א, ב.

75. שם בעמוד 928.

76. הלכות מלכים יב: א.

77. סנהדרין צו: ב.

משיח.⁷⁸ בהקשר למדרש תהילים במזמור קמ"ז: ז "יהוה מתיר אסורים",⁷⁹ המדרש מפרש: "מתיר אסורים, מהו מתיר אסורים, יש אומרים כל הבהמה שנטמאת בעולם הזה, מטהר אותה הקב"ה לעתיד לבוא." ישוע בעצמו הכריז לסופרים כשתלמידיו אכלו ללא נטילת הידיים ש"לא הנכנס אל הפה מטמא את האדם, אלא היוצא מן הפה, זה מטמא את האדם." למעשה זה היה לפי רוח התנ"ך כי בספר ויקרא יא: מד נאמר על האכילה, "לא תטמאו את נפשותיכם!" בעולם הנוצרי חשבו לפעמים לפי הפילוסופיה הניאוראפלטונית, שהגוף והנפש כל כך נפרדים זה מזה, עד שאי אפשר לטמא את הנפש על ידי תאוות בשריות. בקרב היהודים התחילו לשוחח, האם מדובר במזמור הנ"ל על כך שה' "מתיר אסורים" או "איסורים". המשיח אינו מתיר את האיסורים!

פרופסור גרשום שלום כותב בצורה מקיפה על שבתי צבי בספרו "הרעיון המשיחי ביהדות".⁸⁰ שמו של שבתי צבי דומה לכוכב הלכת "שבתאי", שנקרא בפי האמות בשם "סַטורנוס" – לכן אין תימה בדבר שהוא נעשה למשיח שקר כמו בר כוכבא לפניו. כבר בלעם ראה בדברים פרק כד ש"דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל"; אך שבתי צבי, הכוכב הזה, עלה ברוח בלעם והדיח את העם בחטא. בהיסטוריה של הדתות אין דבר מתועב מן התנועה של שבתי צבי ויעקב פראנק. האנשים האלה ביטלו כליל את התורה ואת הקדושה.

הנושא שלנו דורש שנחזור בקצור על תורתו של שבתי צבי ומאמיניו. שנה תמימה אחרי ששבתי צבי הוכרז למשיח ישראל, הכריח אותו הסולטן של אדריאנופול לעבור לאמונת המוסלמים. זה חל בשנת 1666 לפסה"נ. מתוך כשלון ואכזבה התחילו מאמיניו של שבתי צבי להסביר שמושיעם היה צריך לרדת ל"קליפות", לעולם, כדי להציל את אלה שהם בעולם. הוא נהיה כעין "מחלל מפשעינו", הוא הופיע בין האנשים שהם עדיין "בחול" ואין להם קדושה. ובהקשר זה הצהיר שבתי צבי: "ברוך הוא אשר מתיר אסורים!" המשיח היה צריך להפתיע את מאמיניו "במעשים זרים". "ביטולה של התורה, זהו קיומה!" גם המאמינים צריכים לרדת ל"קליפות" ולפתוח "שערי טומאה" בעשותם חטא עד שהחטא לא

78. מדרש קהלת יא: ח שם.

79. מדרש תהילים קמ"ז: ז שם.

80. Gershom Scholem, The Messianic Idea in Judaism, New York 1974, pp. 49-175 80.

ישפיע עליהם עוד. בתורת "האצילות" אין איסורים. עליהם אמנם לעשות את הדברים הגועליים בסתר. כדוגמה לכך יש לאמר, שבטורקיה היו "טקסי כיבוי אורות" והתהוללות מינית בזוגות מעורבים, נוהגים שקבלו כנראה מכת מוסלמית מסויימת.

המאמינים הסתירו "בדומיה" את תורתם ואסור היה להראות מה הם באמת בתוך תוכם. רק על ידי "בטול תורת הבריאה" אפשר היה לבוא לידי "תורת האצילות". ב"ג עקרי האמונה שנעשו ל"מאמיניהם" מבררים אמנם שרק עשרת הדברות בוטלו ולא התורה והמצוות. בעקרים אלה מבקשים בסוף שהמשיח והגואל שבתי צבי יחזור "במהרה ובימינו".

פה למדים אנו שהדתיות בלי קדושה מביאה לידי מסקנות הפותחות שערי שאול ושחת לפנינו. ובכל זאת ההתפתחות של מאמיני שבתי צבי היתה כעין השלכה, אף על פי שהיא היתה השלכה הפוכה, לדברים שמוצאים אותם ברעיון המשיחי בתנ"ך, בספרות חז"ל ובברית החדשה. **אם נשווה את תורתו של ישוע לזו של שבתי צבי**, עלינו להדגיש בתחילה, שישוע לא בא "לבטל את התורה אלא להשלים". הוא התפלל בעד תלמידיו: "אינני מבקש שתקחם מן העולם, אלא שתשמרם מן הרע. אין הם מהעולם, כשם שאני אינני מהעולם. קדש אותם באמת!"⁸¹ ישוע היה מוכן למות עבור אמונתו. התלמידים נתבקשו להתפלל ולעשות מעשים טובים בסתר. אך ורק עץ טוב יכול לעשות פרי טוב! וישוע העז לאתגר את שומעיו בשאלה: "מי מכס על עוון יוכיחני?"⁸²

פרופסור יוסף קלוזנר כותב בספרו על הרעיון המשיחי שהשליח פולוס התייחס "אל התורה בשלילה גמורה"⁸³. המחשבה, שישוע "בטל" את התורה, באה מהתרגום הגרמני של הברית החדשה באגרת אל הרומים י: ד שאומר: "הרי המשיח הוא סוף התורה". באגרת הראשונה אל טימותיאוס א: ה משתמש פולוס באותו המונח היווני באומר: "תכליתה של המצוה הזאת היא האהבה הנובעת מלב טהור, ממצפון ישר ומאמונה אמיתית". הגרמנים תרגמו את הפסוק הקודם במלה "סוף" ואת אותה המלה בפסוק השני באופן מוזר, "הסיכום העקרי", במקום

81. בשורת יוחנן יז: טריו.

82. שם ח: מו.

83. שם עמוד 83.

תכלית או מטרה.⁸⁴ היות שישוע הדגיש בבשורת מתי ה: יז אפילו פעמיים שהוא לא בא כדי "לבטל" את התורה אלא "למלא", עלינו לתרגם באותה הרוח גם את המלה היוונית "תְלוֹס"; לכן המשיח הוא "תכלית התורה". ואין בזה גוון שלילי. עלינו לנסות להבין מבפנים מהי המחשבה של השליח פולוס כשהוא מברר בתור רבן מלומד מהי תורת המשיח לפי ההשקפה המשיחית. כל זה מבוסס על התנ"ך ועל כתבי חז"ל דאז. ונתקדם מאלף ועד תיו:

ו. קודם כל האלוהים הוא קדוש והוא דורש קדושה. "קדושים תהיו כי קדוש אני" ויקרא יא: מד; יט: ב; כ: כו לכן כותב פולוס: "ואמנם זעם אלוהים נגלה מן השמים על כל עוולתם ורשעתם של בני אדם... צרה ומצוקה על נפש כל אדם העושה רע."⁸⁵ והתורה היא "קדושה, והדיבר הוא קדוש וישר וטוב". התורה היא "רוחנית" וגם "טובה". "אנחנו יודעים שהתורה טובה אם חיים בה לפי חוקיה."⁸⁶ אולם באור רוח הקודש ובתור מאמין אני "יודע" ואני "רואה" ואני "מוצא" את הסוד שאני "מכור לחטא", ש"לא שוכן הטוב" בי ו"החטא שורר באברי".⁸⁷ בן אדם שהולך בחושך אינו מבחין במצבו האמיתי. התורה ניתנה, "כדי שלא יהיה פתחון פה לאיש וכל העולם ימצא אשם לפני אלוהים... התורה רק מביאה לידי הכרת חטא."⁸⁸ התורה "אומנת ומדריכה אותנו אל המשיח."⁸⁹ בתור מאמינים אנחנו נצבים תמיד איפוא בפני "התורה השלמה, תורת החרות."⁹⁰ למאמין שמתהלך באור ה' אין אשליות על עצמו. על פי הכרתנו את עצמנו אנחנו נידונים לאבדון. רק בזכות המשיח אנחנו נושעים.

בענן זה יש הבדל עקרי בדגש הנוכחי ביהדות. כל בוקר מתפללים לפי ברכות השחר, "אלוהי, נשמה שנתת בי טהורה היא."⁹¹ לפי ההשקפה הזאת קרבו של בן אדם הוא טוב במהותו. הרבנים יכולים להטיף בפומבי שיש "בנו יותר אור מחושך ויותר טובה מרע". לכן מבקשים כל בוקר: "אל תשלט בנו יצר הרע,

des Gesetzes Ende / die Hauptsumme des Gebotes pro "telos" in Greek 84.

85. אגרת אל הרומים א: יח; ב: ט.

86. שם ו: יב'טו ואל טימוטיאוס א, א: ה.

87. ראה אל הרומים פרק ו.

88. שם ג: יט'כ.

89. אגרת אל הגלטים ג: כד.

90. אגרת יעקב א: כה; ב: יב.

91. גם בברכות ס: ב.

והרחיקנו מאדם רע ומחבר רע ודבקנו ביצר הטוב!" היהדות אינה מאמינה עוד בחטא הקדמון שרובץ בפנים. במומור נא נאמר: "בעון חוללתי ובחטא יחמתני אמי." ובבראשית ו נאמר: "וירא יהוה כי רבה רעת האדם בארץ וכל יצר מחשבות לבו רק רע כל היום." אם לא נראה לפני תורת השלמות את מצבנו אנו, אין לנו צורך לגואל שמכפר על עוונותנו. רק דין האמת יודע את מצבנו, "ואמת חפצת בַּטְחוֹת!"

2. רצון ה' הוא כנראה פשוט יותר משמפרשים אנחנו בהגבלות השכליות שלנו. ראינו כבר את השיחה במסכת מכות כג שתיארה כעין עדיפות למצוות ה' החל מתרי"ג מצוות ועד לדברי חבקוק, ש"צדיק באמונתו יחיה". נאמר גם למשה בדברים י: יב, "ועתה ישראל מה ה' אלוהיך שואל מעמך כי אם ליראה את ה' אלוהיך, ללכת בכל דרכיו ולאהבה אותו ולעבוד את ה' אלוהיך בכל לבבך ובכל נפשך. מיכה ו: ח מוסף: "הגיד לך אדם מה טוב, ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלוהיך." ישוע קבל את אותה העדיפות באומרו לסופרים ולפרושים, שהם נותנים אמנם "מעשרות מצמחים כגון מנתה ושבת וכמון", אבל "מוניחים את הדברים החשובים יותר שבתורה, את המשפט, את החסד ואת האמונה."⁹²

המבוכה על אופיה של התורה התחילה בזמנו של הנביא ישעיה כפי שמתברר מדבריו 700 שנה לפני הספירה הכללית: "היה להם דבר יהוה צו לצו, צו לצו, קו לקו, קו לקו, זעיר שם, זעיר שם למען ילכו וכשלו אחור ונשברו ונוקשו ונלכדו." "ויאמר אדוני, יען כי נגש העם הזה בפיו ובשפתיו כבדוני, ולבו רחק ממני, ותהי יראתם אותי, מצוות אנשים מלומדה. לכן הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא, ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבניו תסתתר."⁹³

בזמנו של הנביא ירמיה לפני חרבן הבית הראשון 586 לפני סה"נ רצה העם להסתמך על ההתעוררות הכללית ועל חידוש הפולחן בבית המקדש שבאו על ידי יאשיהו המלך באומרו, "היכל ה', היכל ה'" או "תורת ה' אתנו" או שיש לנו "מילה" אף על פי שהם "ערלי לב".⁹⁴ בהקשר זה אומר ירמיה, "הנביא הבוכה",

92. מתי כג: כג.

93. ישעיה כח: יג, וכט: יג"ד.

94. ירמיה ו: ד, ח; ח; ט: כה.

כאילו דרך דמעותיו מילים מאד קשות: "איכה תאמרו, חכמים אנחנו ותורת ה' אתנו, אכן הנה לשקר עשה עט שקר סופרים. הובישו חכמים, חתו וילכדו..."⁹⁵ לפי הסיגנון יש לראות כאן את ההטפה של ישעיה. הסופרים הוסיפו "מצוות אנשים" על תורת ה'.

ההתפתחות של התורה לתרי"ג מצוות היתה ברורה כבר ליונתן בן עוזיאל בתרגומו לבראשית א: כו כמו שנאמר שם: "ואלוהים ברא את האדם בדיוקנו בצלמו עם 248 אברים ועם 365 גידים". לזה הוסיפו במשך הזמן את כל ה"סייג" ששומר על קיום עם ישראל. אבל רק על ידי המשיח "התורה חזרת לחידושה".

3. השליח פולוס השתכנע שישוע השלים את התורה על ידי קרבן חייו, כשהוא נתלה על עץ הקלון "והרס מחיצת הגדר, בבטלו האיבה בבשרו, את תורת המצוות בגורותיהן..." "בהמיתו בנפשו את האיבה."⁹⁶ "כשפולוס מבהיר את היחס של מאמיני ישוע המשיח כלפי התורה הוא משתמש בהגיגון תנ"כי מובהק:

פולוס מנמק את הדעה שהמשיח הוא "תכלית התורה" במחשבה מאד מוכרת ליהודים: "כך אומרת הצדקה שמתוך אמונה, אל תאמר בלבבך מי יעלה השמימה? זאת, כדי להוריד את המשיח, או מי ירד לתהום? זאת, כדי להעלות את המשיח מן המתים."⁹⁷ זה מזכיר לנו ודאי את המובאה מחכמת שלמה שצוטטה קודם לכן על "אות הישע" בהקשר לנחשים השרפים במדבר – שם היה כתוב, "אתה תוריד שאול ותעל". פה רואים את הירידה האמיתית "לקליפות". המקור לראיה הזאת נמצא בספר דברים ל: יד.

יש לומר שהפסוקים האלה מהווים כעין חוק יסוד לתורת הכפרה המשיחית: "המצווה הזאת אשר אנכי מצוה היום לא נפלאה היא ממך ולא רחוקה היא. לא בשמים היא לאמר, מי יעלה לנו השמימה ויקחה לנו וישמיענו אותה ונעשנה. ולא מעבר לים היא לאמר, מי יעבור לנו אל עבר הים ויקחה לנו וישמיענו אותה ונעשנה..." הפסוקים הללו הם כעין "פרו נובים"⁹⁸ – "זה

95. שם ח: ת.

96. ראה את כל הפרק ב באגרת אל האפסים.

97. אגרת אל הרומים י: דו.

98. "במקומנו" ברומית.

חליפתנו, זה תמורתנו, זה כפרתנו!⁹⁹ המשיח היה צריך ללכת "למיתה, ואנחנו נכנס ונלך לחיים טובים ארוכים ולשלום".

לפי הברית הראשונה עלה משה על ההר, הוא הביא לנו את התורה והוא השמיע אותה בשבילנו כדי שנעשה את רצון הקב"ה. לפי הברית החדשה עלה המשיח אל האלוהים וירד לשאול כדי למלא ולהשלים את התורה במקומנו; ועכשיו אנחנו משמיעים שהוא עשה למעננו את הכול. הוא נהיה "חליפתנו, תמורתנו וכפרתנו". בגלל סליחת החטאים ומתוך הכרת תודה כלפיו אנחנו מקבלים כוח להתחיל יום יום מחדש בהתחדשות החיים. לכן התורה "חוזרת לחידושה". זוהי דרך האמונה. "הרי המשיח הוא תכלית התורה, כדי שיצודק כל

מי שמאמין". רק מאמין ממוצא יהודי יכול להבין את ההיגיון הזה. פולוס מבדיר את אותו הסוד גם באגרת אל האפסים: "לכן נאמר: 'עלית למרום, שבית שבי, לקחת מתנות באדם' (זמזור סח: יטנ. העובדה שעלה מה היא אם לא שגם הקדים וירד אל תחתיות ארץ. היורד הוא אשר גם עלה אל מעל כל השמים, למען ימלא את הכול".¹⁰⁰ המשיח השלים את הכול במותו ובתחייתו מן המתים. תרגום ירושלמי אומר בהקשר זה, "אלווי" (הלואי,) "מי יתן והיה לנו נביא כמשה שהיה עולה השמימה ונותן לנו תורה ומשמיע את פיקודיה". ובאותו הפרק אל: דן מדובר שאלוהים מקבץ את עמו לארצם אפילו אם הם נמצאים "בקצה השמים". תרגום יונתן מפרש שזה ייעשה "על ידי אליהו הכוהן הגדול ומשם הוא מביא אותם על ידי מלך המשיח". מדרש רבה מתנגד פה למחשבה, שנקבל "משה אחר" באומר: "אמר להן משה, שלא תאמרו, משה אחר עומד ומביא לנו תורה אחרת מן השמים, כבר אני מודיע אתכם, לא בשמים היא."¹⁰¹ הרבנים הכירו בודאי את הרעיון על משה השני ועל תפקידו.

ראינו איפוא שהשליח פולוס לא התיחס "בשליה גמורה" אל התורה. הוא השתכנע על משיחיותו של ישוע. בתור רב חרד שנא את המשיחיים הראשונים ורדף אותם. אך בראותו את ישוע פנים אל פנים בדרך אל דמשק, נשבר. ואזי הובהר לו בדיעבד כל ההיגיון של האמונה המשיחית.

99. ראה "סדר כפרות" במחזור לכיפור.

100. אגרת אל האפסים ד: חדי.

101. מדרש רבה שם, ראה גם סוכה ה: ב.

בתורת ה"אצילים" המתועבת התכחשו מאמיני שבתי לעשרת הדברות. תחילה, עד ימי בית הדין הגדול ביבנה היו היהודים קוראים אותם בשבתות כעין "אני מאמין" שלהם, אולם עם התפשטותה של האמונה המשיחית בקרב העם היהודי החלו הרבנים להסתייג מ"דברי ברית" אלה. שינוי זה לא היה יחיד. כשם שחדלו להשתמש בתרגום השבעים, היות שהנוצרים הסתמכו בו בהטפתם הם, עזבו גם את קריאת עשרת הדברות לטובת תרי"ג המצוות. למעשה, הדברות האלה מקיפים את כל רצון הקב"ה. אי אפשר להיות בקשר אתו אם אין חיים לפי חוקי מלכותו. כל החיים מבוססים על כללים אלה. עלינו להתיחס ביראת כבוד כלפי האלוהים היחיד, שלא נישא את שמו לשוא בקלות ראש, אלא שנשגיח על קשרנו ההדוק אתו בייחוד גם בזה שנשמור את ימי המנוחה וההקדשה שלנו – ועלינו לשמור על יחסינו כלפי הזולת בין שהם ההורים שלנו, ובין שמדובר על הביטחון של הזולת, על נשואיו, על רכושו או על כבודו. אם לא נשמע בקולו של האלוהים אפילו בדיבר אחד, יהיו החיים שלנו סובלים וירודים בשטח זה ואנחנו נאבד את הברכה ואת הקשר עם הקב"ה. לכן אי אפשר לבטל את דברי הברית האלה בשמות כ ובדברים ה מבלי שמבטלים אז כל האמונה כולה. לכן עלינו לראות את "תורת השלימות" כבר בתמצית זו בתנ"ך.

מתוך תרי"ג וה"סייג" ביהדות החרדית נובעות בעיות מאד קשות בייחוד בענין שמירת השבת בעולמנו המודרני. קודם כל ישנן ארבעים עבודות חסרה אחת שאסור לעשותן. נוסף לזה ישנן "תולדות", עבודות נוספות, שנכללו ברשימת ה"איסורים", ועל כל אחת מהן מוסיפים שש או שלשים ותשע מצוות – – – זה יכול להסתכם לפי החישוב הפשוט עד אלף חמש מאות עשרים ואחת מצוות. ורק למשיח יש זכות לתת "טעמי תורה חדשים" במקום ה"סייג" העצום שבולם את התנועה ברחוב היהודי. האם התכוון הקב"ה שהתורה מביאה לידי שיעבוד או לידי חרות? באור זה אין פלא שישוע היה צריך להתנקש עם הרבנים דאז אם הוא באמת היה המשיח. וכך אירע!

פולוס הסיק מסקנות משלו על הופעתו של ישוע. הוא ראה שהמשיח היה צריך לפרוץ את הגדר, "את תורת המצוות בגורותיהן". בתורתו של המשיח "אין זכות ואין חובה". אלוהים דורש את אותה הקדושה מן הגויים כמו מן העם הנבחר, אין בזה הפליה. אולם כשאנחנו ניצבים לפני תורת השלמות "אין בו מת"ם

זישיעה אן ואין אנו יכולים למלא את צדקת אלוהים הקדוש. רק בזכות המשיח שהוא "יהודי צדקנו", יכול המאמין להשמר מן הרע. ואז המשיח בעצמו יהיה בעין "סייג" שבחיקו ובקרבתו "אנחנו חיים ומתנוועים וקיימים".¹⁰² אין תימה שפולוס משתמש במונח "להיות במשיח" או "להיות בישוע" יותר ממאה וששים פעם באגרותיו. במשיח "התורה חוזרת לחידושה".

ז. דיוקן פניו של המשיח

ההתגלות המקראית דומה לחזון במראה. השליח פולוס אומר: "עכשיו רואים אנו במראה, במעורפל, אבל אז פנים אל פנים, עכשיו ידיעתי חלקית, אבל אז אכיר כדרך שגם אני מוכר."¹⁰³ בראי דאז הכל היה כמובן "מעורפל". לפי תרגום יונתן בן עוזיאל ברא האלוהים "אדם בדיוקניה בצלמא"; לכן הוא צריך לגלות את עצמו בשבילנו במושגים כאלה ש"שיגודו משיגי הגוף" – כלשון הרמב"ם.

כדי להמנע מ"אנטרופומורפיסמה", האנשה של האלוהות, המציאו הרבנים כל מיני תחליפים לשמו האמיתי של האלוהים. כבר הרב החרד והוגה-הדעות המפורסם, פילון האלכסנדרי, כינה את האלוהים כמו שעושים הרבנים בזמננו בשם "המקום", "טופוס" ביוונית. אבל הרבנים השתמשו גם בבטויים אחרים לציון התגלותו של הקב"ה, כגון יקרה, שכונה, מימרא או מטטרון. זה היה ודאי רק נסיון להבהיר דברים שלא ניתנים לביהור שכלי.

בכל זאת אנשי המקרא "ראו" את ההתגלות. כשיעקב נאבק במעבר יבוק עם פנואל בבראשית לב, נאמר שהוא נאבק עם "איש" וגם עם אלוהים: "שרית עם-אלוהים ועם אנשים ותוכל". וכתוב: "ויקרא יעקב שם המקום פניאל, כי ראיתי אלוהים פנים אל-פנים ותנצל נפשי!" מדרש רבה מסביר שיעקב ראה את פני אל "בשכינה".

היות שלספור זה יש גם קשר הדוק עם הרעיון המשיחי, עלינו לדון בו בפרוטרוט. תרגום אונקלוס מברר שיעקב ראה למעשה את "מלאך ה'", "מלאכא דה'". אולם מיהו פנואל ומיהו מלאך ה'? בהקשר לישעיה סג: ט שמדבר

102. מעשי השליחים ז: כח.

103. אגרת אל הקורנתים א, יג: יב.

על "מלאך פניו" של ה', אומרים הרבנים שהוא רומז למלאך הברית ולשר הפנים. ורב דוד קמחי מסביר בהקשר למלאכי ג: א שמדבר על האדון שיבוא פתאום "אל-היכלו": "האדון, הוא מלך המשיח והוא מלאך הברית."¹⁰⁴ מסיבות אלה אפשר לפרש את ההאבקות של יעקב כהאבקות עם המשיח. יעקב היה ניצב בפני דיוקנו של המשיח.

1. לגירסה שלנו יש בשורה פסיכולוגית עמוקה.

דוקטור פראנק לייק, ששמו הולך לפניו בארצות אירופה, כתב מחקר מאד מעמיק, "התורה המרפאת",¹⁰⁵ ומראה בו את הסיבוכים ואת הדחפים הפנימיים של האדם המודרני ומשווה אותם ל"האבקות יעקב" עם פנואל, הוא היה צריך למצוא שלוה עם האנשים ועם אלוהיו. בהתלבטות זו אנחנו משתוקקים לראות את פני האלוהים ואומרים, "לא אשלחך כי אם ברכתני!" לא נוכל להחלים עד שנמצא את פני אלוהים האוהב.

דר' פראנק לייק מפרזי אמנם במקצת באומרו שההאבקות הזאת מתחילה כבר ברחם האם, אולם ביחוד השנה הראשונה בחייו של הילד היא חשובה ביותר. אם אין הוא מוצא "פנים חיות" בפני הוריו, כל העולם שלו יהיה ללא טעם וצורה. אם אין הוא מקבל אהבה ואם ביתו יהיה קריר וריק, זה גורם לו ריקנות ופנים מוריקות מלאי יגון ומבוכה. פנים חיות ומאירות ידליקו גם את רצון החיים שלו. פנים מסבירות, הן מעודדות ותומכות את האישיות שלנו.

אך מה קורה אם נפגם כבר הילד בנפשו? מה אם הוא היה צריך לברוח כמו יעקב מפני שקשריו עם הבית ניתקו לחלוטין? האם הוא נידון לשאת את גורלו ללא תקווה? אין זה כך כי המפגש עם פני אלוהים האוהב מרפא את ההלם הנסתר שקבלנו בקטנותנו. אולם עלינו לראות פניו כאילו באופן מוחשי – ופה מביא פנואל, הנציג של האלוהים, החלמה פנימית על ידי פניו.

הפסיכיאטר הנודע ק.ג. יונג אמר בכמה מקורות, שלכל אדם שמלאו לו שלשים וחמש שנים יש בסיבוכים הנפשיים שלו "גורם דתי הדורש טיפול". ורק אותם אנשים שהיו רשומים בכרטסת הגדולה שלו אשר זכו למין התעוררות דתית

104. מקראות גדולות, ראה שם.

105. Frank Lake, The Clinical Theology 105.

”נשארו בריאים אחר מכן”. מתוך כך הגיע למסקנה שהחייאה דתית בריאה מביאה מגע מרפא אתה. מבחינה זו יש לברכת אהרון השפעה רוחנית עמוקה שאין לבטאה: ”יברכך ה' וישמרך, יאר ה' פניו אליך ויחנך. ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום.”¹⁰⁶ **תרגום אונקלוס** אומר בהקשר זה, ”ינאר ה' שכינתיה” – ”יאר ה' את שכינתו!” ברם, אין זה מקרה בלבד, כי רק על ידי רוח הקודש נוכל להחלים ברוחנו אנו.

2. מיהו פנואל או שר הפנים לפי חז"ל?

בסוד תפילה השלם מציגים בראש השנה אחרי תקיעות השופר תפילה שמשיבה לשאלה שלנו: ”יהי רצון מלפניך שתקיעת תשרית שאנחנו תוקעים תהא מרוקמת ביריעה על ידי הממונה (טרטיאל) כשם שקבלת על ידי אליהו ז"ל (וישועו שר הפנים ושר מט"ט) ותמלא עלינו ברחמים. ברוך אתה בעל הרחמים.”¹⁰⁷

בתפילה זו מדובר על הממונה טרטיאל, על ישוע שר הפנים ועל שר מטטון (מט"ט) כאילו בפה אחד. משמעות השם ”טרטיאל” אינה ידועה.¹⁰⁸ המלה ”מטטון” מופיעה כבר בתרגום יונתן בן עוזיאל לבראשית ה: כד בהקשר עם חנוך שהתהלך ”את־האלוהים”, והוא עלה השמימה ואלוהים ”קרא לו בשם מטטון, הסופר הגדול”. פרופסור גוטליב קליין דיבר הרבה על הסוד הזה בהרצאותיו¹⁰⁹ ואלו הם דבריו: ”מטטון נקרא גם בשם שר הפנים והוא יושב ב'פנים', בדבור אלוהים. בגימטריה שווה סכום המלה, מטטון, לערכה של המלה שדי וכך הוא מציג את הקב"ה שדי 030041, מטטון 4099200650 314. הוא מייצג את האלוהים בעולם. במדבר רבה נאמר:¹¹⁰ בשעה שאמר הקב"ה לישראל להקים את המשכן רמו למלאכי השמים שיעשו אף הם משכן ובעת שהוקם למטן הוקם למעלן והוא משכן הנער ששמו מטטון שבו מקריב נפשותיהם של צדיקים לכפר על ישראל בימי גלותם.” עד כאן דברי קליין.

106. במדבר ו: כד"ב.

107. ראה גם במחזור רבה, נוסח ספרד, ראש השנה.

108. סברה אחת היא שהמונח בא מארמית ”תרת־אל”, הישות ”השנה של אל”.

Gottlieb Klein, Sex föredrag, s. 88-91 109.

110. מדרש רבה, במדבר, פרשת נשא יב.

אין ספק שמטטרון זהה לשר הפנים. בתלמוד מובאת שיחה על ה"מרכבה" ונאמר בה: "אמר ר' ישמעאל, סח לי מטטרון, שר-הפנים..."¹¹¹ בסידור השלם הוא נקרא משום מה "ישוע". הוא משמש כממונה ומתווך לתפילותנו. השליח פולס מדבר באגרת אל הרומים ח על השכינה ועל המשיח באותה הצורה: "וכן גם הרוח עוזרת לנו בחלשותינו, כי אין אנו יודעים להתפלל כראוי. אולם הרוח עצמה מפגיעה בעדנו באנחות עמוקות ממלים... המשיח ישוע אשר מת ולא עוד אלא שקם לתחייה, אשר נמצא לימין אלוהים ומפגיעה בעדנו." בסידור השלם ניתן ל"ישוע שר הפנים" אותו התפקיד, והוא ממליץ "טוב בעדנו לכפר על כל חטאתינו".

בישעיה סג: ט מוסיפים למונחים שלנו עוד מלה נרדפת אחת, "מלאך הפנים", כשמדובר על רחמי וחסדיו של המושיע: "יבכל צרתם לו צר, ומלאך פניו הושיעם, באהבתו ובחמלתו הוא גאלם וינטלם וינשאם כל ימי עולם." המשיח היה צריך לסבול ולהזדהות עם הסבל של מאמיניו.

אף על פי שמטטרון עומד כנציג אלוהים בפני העם, אין לזהות אותו כליל עם הקב"ה. כשר' אלישע בן אבויה בדור השלישי לתנאים ראה את "מטטרון היושב", פרשו הרבנים שהוא יושב בשמים, על סמך תפקידו כפקיד שמימי והוא קבל ששים מכות רצועה כדי שיראה שאיננו אלוהים.¹¹² המלה מטטרון באה מיוונית "מְטָא טרונון"¹¹³ "עם הכס", אחד שיושב על כסא־מלוכה. ובכל זאת לפי דבריו של רד"ק הוא מודהה בתור מלאך הברית עם מלך המשיח.

כמובן הרעיון המשיחי אינו מתבסס על היריהורים אלה. הם רק מוכיחים שסוד המשיח העסיק את הרבנים בחזיונותיהם. ודיוקן פניו של המשיח יהיה עוד יותר עשיר אם נדון על הוויית אחרות שהיו מתוכות כביכול בין האלוהים ובין האדם. פרופסור גוטליב קליין מונה חמש: מטטרון, מימרא, שכינה, רוח הקודש ובת קול.

111. חגיגה יג, היכל.

112. חגיגה טו, א.

113. In English "with the throne" 113.

3. המימרא מהווה גשר ישיר לאמונה המשיחית של הנוצרים.

היות שלפעמים אין הבדל בתרגומים ובדברי חז"ל בין חמש ההוויות שנוכרו לעיל וכולן משתלבות במידה זו או אחרת עם הרעיון המשיחי, עלינו לנגוע בהקשר זה במונח העקרי, מימרא, שמשמש כבטוי על המשיח בכתבי הברית החדשה. ראינו כבר בהקשר לספר במדבר כא שבשורת יוחנן רואה בנחש הנחושת כעין סמל על צורת צליבתו של ישוע ובחכמת שלמה הוא מכונה "אות הישועה". גם תרגום יונתן בן עוזיאל מדבר על כך שאלה אשר "מכוונים את לבם אל מימרת ה' יחיו". הרב גוטליב קליין מציין שהמימרא נתנה למעשה את היסוד להאמין במשיח כהתגשמותו של דבר ה'. המדענים המשיחיים מדברים על "אינקרנציה", התאנשות של המימרא, "לוגוס".

כבר פילון התייחס ל"לוגוס" כממונה, שליח ומלאך האלוהים אשר ככוהן גדול מתחנן אצל הקב"ה בעד העולם.¹¹⁴ המונח מימרא מופיע בצרוף לאלוהים ולהתגלותו בתרגומים בסך הכל 596 פעם – ואף לא פעם אחת בתלמוד.¹¹⁵ בתרגום אונקלוס הוא נמצא 179 פעם, בתרגום ירושלמי 99 פעם ובתרגום יונתן בן עוזיאל 321 פעמים. יותר מחצי מן המובאות מיחסות למימרא כעין "אישיות".¹¹⁶ העדרות המימרא בתלמוד נובעת כנראה מזה שהמשיחיים הראשונים פרשו אותו על מושיעם ישוע. האם יש שחר כלשהו להערה זו או האם זה בדוי רק על ידי הנוצרים?

לפני מתן התשובה עלינו לחזור שוב לקו העקרי בשיטה שלנו. לרבנים עצמם יש כעין סדר עדיפות בשימוש המקורות כנאמר: "מקרא מביא לידי תרגום, תרגום מביא לידי משנה, משנה מביאה לידי תלמוד וכו'"¹¹⁷ לפי הכלל הזה התרגומים מביאים כאילו מידע קדום יותר אפילו בהשוואה למשנה. לכן מבחינת הנושא שלנו יש ליחס חשיבות יתרה לדברי מימרא בתרגום. נעשה זאת בקצור היות שכל אחד יכול לבדוק את הדברים הללו במקור.

בבראשית א: כו בהקשר לבריאת האדם נאמר, "וברא מימרא דה' את האדם" (ירושלמי). בבראשית טו: יג נאמר על הגר שמדברת עם "מלאך ה'" שהיא

114. בהרצאתו ע' 88.

Alfred Edersheim, The Life and Times of Jesus the Messiah, I, pp. 46-48 115.

The same, II, pp. 459-664 116.

117. ספרי שופטים פ"סקא ק"ס, א.

מדברת באותה צורה כמו בעלה, "ותקרא בשם מימרא דה' " ארושלמי. בבראשית כב: יד כתוב באותו אופן, "ויקרא אברהם בשם מימרא דה'" ארושלמי. לשאלתו של יצחק לאביו, "אייה השדה לעולה", משיב אברהם בבראשית כב: ח "מימריה דה' יראה לו השדה" ארושלמי.

כשיעקב נדר נדר בבית אל בבראשית כח: כ הוא הבטיח, "אם יהי מימרא דה' עמדי... אז יהיה מימרא דה' לי לאלהא" (אונקלוס). בבראשית טו: ו נאמר על אברם, "והאמין במימרא דה' ויחשבה לו צדקה" (אונקלוס). התורה נתנה על ידי מימרא כמו שנאמר בשמות כ: א "וידבר אלוהים" – "ומליל מימרא דה' את כל הדברים האלה" ארושלמי. כשמשה התפלל לאלוהים בספר במדבר י: להלל, הוא בקש, "קומה יהוה ויפוצו אויבך", "שובה ה'", והתרגום אומר, "קום כען מימרא דה'", "חזור כען מימרא דה'" ארושלמי. בשמות יד: לא נאמר על העם, שהאמין בה' ובמשה עבדו, "והימינו במימרא דה' ובנבואת משה עבדיה" (אונקלוס). בדברים כח: א"ב נאמר, "אם שמוע תשמע בקול אלוהיך... באים עליך כל הברכות האלה... כי תשמע בקול ה' אלוהיך" – ושוב קוראים אנו בתרגום, "ויהי אם קבלא תקבל למימרא דה'... ארי תקבל למימרא דה' אלהך" (אונקלוס). בישעיה מה: יז, כה, נאמר "ישראל נושע בה' תשועת עולמים"... "בה' יצדקו ויתהללו כל זרע ישראל" – שוב נאמר בתרגום ש"ישראל תושע במימרא דה'" וב"מימרא דה' יצדקו כל זרע ישראל" (עוזיאל). בספר הושע א: ז מובטח, "ואת בית יהודה ארחם והושעתים בה' אלוהיהם" – בתרגום נאמר "ועל דבית יהודה ארחם ואפרקנון במימרא דה' אלוהיהון" (עוזיאל). בדברים לג: כז נאמר על הביטחון של עם ישראל, ש"מעונה אלוהי קדם, ומתחת זרועות עולם" – התרגום מפרש, שהזרועות הן המימרא אשר העולם נברא על ידו (אונקלוס).

במובאות אלה צרפנו את הארמית והעברית בצורה שמבליטה את העקר. מה שמפליא את הקורא זוהי העובדה שהמימרא משמש לעתים כמלה נרדפת לקב"ה: המימרא יהיה "לאלהא", אברם נצדק על ידי המימרא, התורה ניתנה על ידי מימרא, משה התפלל למימרא, ישראל תושע על ידי המימרא, זרע ישראל יצדקו על ידי מימרא ואפילו העולם נברא דרכו. ברי לנו שהרבנים השתמשו במונח זה כדי להמנע מהאנשת האלוהות, אך אין זה מגלה את כל הסוד הכמוס ברוי המימרא.

אם אנחנו פונים למגילות ים המלח, נראה דברים דומים לנ"ל. התיאולוגים הליברלים מבין המדענים הנוצרים רצו להתכחש לבשורת יוחנן מכיון שסברו שהיא משקפת באופייה את הפילוסופיה היוונית – ובוז הם חשבו דווקא על ה"לוגוס", הדבר, בחשיבה היוונית. אפילו מרטין בובר אמר בשיחה פרטית שאין הוא שומע "את אותו הקול בבשורת יוחנן כמו ביתר הבשורות". ידוע לנו שהוא היה ידיד של שני חוקרים ליברליים, רודולף בולטמן ואלפרד שווייצר, ששללו כליל את אמינותה של בשורת יוחנן. מגילות ים המלח השיבו לבשורה זו את אופייה היהודי.

נראה איפוא בקצור מה נאמר במקורות אלה על המימרא. במגילת הסרכים יא: י נאמר, "כי לא למשפט ומידו תום הדרך; ובדעתו נהיה כול וכול הווה במחשבתו יכינו ומבלעדיו לוא יעשה". באותה המגילה ג: טו נקרא, "מאל הדעות כול הווה ונהייה ולפני היותם הכין כול במחשבתם ובהיותם לתעודותם כמחשבת כבודו ימלאו פעולתם ואין להשנות". במבוא ההודיות א: כ נאמר, – בראתה ובחכמת דעתכה הכינותה תעודתם בטרם היותם ועל פיכה ודברכה נהיה כול ומבלעדיך לא יעשה".

בודאי כל יהודי מכיר את התבנית המחשבתית הזאת בברכו את השתיה אחרי הסעודה ובאומר, "ברוך אתה יי, אלוהינו מלך העולם, שהכל נהיה בדברו". המחשבה הזאת של התרגומים ומגילות ים המלח נכנסה גם לתוך הברית החדשה.

בשורת יוחנן מתחילה בדברי מבוא דומים: "בראשית היה הדבר והדבר היה אצל האלוהים ואלוהים היה הדבר. הוא היה בראשית אצל האלוהים. הכל נהיה על ידו ומבלעדיו לא נהיה כל אשר נהיה... הדבר נהיה בשר ושכן בתוכנו; ואנחנו ראינו את כבודו, כבוד בן יחיד מלפני אביו, מלא חסד ואמת."¹¹⁸ מבוא זה, ה"פרולוג" המפורסם של יוחנן, דומה כל כך לדברי מגילות ים המלח, שכל המדענים שוכנעו כבר על אפיו היהודי. בעצם התבנית הזאת נמצאת גם באגרותיו של השליח פולוס, באגרת אל העברים ובחזון יוחנן. הבה נשווה אותם לדברים קודמים: "בו נברא כל אשר בשמים ואשר בארץ, מה שנראה ומה שבלתי נראה..." "ואלוהים דבר אלינו באחרית הימים האלה ביד הבן אשר שם ליורש כל ובידו גם

118. בשורת יוחנן א: א-ג, יד.

עשה את העולמים; הוא זוהר כבודו וצלם עצמותו ונושא כל בדבריו... "אתה בראת הכל וברצונך היו ונבראו."¹¹⁹

ראינו איפוא שהמימרא מהווה גשר ישיר לאמונה המשיחית. כבר הרב גוטליב קליין הדגיש שהמשיחיים רואים בישוע את "המטטרון, המימרא, את אדם הקדמון ואת משה השני."¹²⁰ למימרא יש אופקים על-טבעיים. לפי התלמוד שמו של מטטרון דומה לאדונו, הוא יושב בדביר הקודש והוא משמש כפקיד לקב"ה.¹²¹ הוא נקרא "מלאך ה'", "שר העולם", "שר הפנים" ואפילו "שכינה."¹²² גם בספר "זוהר" העוסק באלפי דפיו על פי רוב בהוויות ובמרכיבים הנסתרים בישותו של הקב"ה, ושתפס מקום נכבד בין הרבנים נאמר ש"מטטרון (הוא) מלאך שר הפנים, מלאך שר התורה, מלאך שר הגבורה, מלאך שר הכבוד, מלאך שר ההיכל, מלאך שר המלכים, מלאך שר הרוזנים (שופטים ה: ג), מלאך שר השרים וכו'".¹²³ ולפי זוהר הוא מתפקד כמתווך תפילות וכשומר ישראל.

מדוע דנו בנושא הזה בקפדנות יתרה כל כך? עשינו את זאת משום שאחרי מציאת מגילות ים המלח יש כבר יסוד לאותה ההשוואה בין המלאכים ובין המשיח שנמצאת באגרת אל העברים בבית החדשה. פרופסור גאל ידן כותב ש"האגרת אל העברים היא אחת היצירות המעניינות ביותר בבית החדשה ושונה היא בתכנה מכל הכתבים הקדומים של הנצרות שכונסו בקובץ זה". לדעתו, המחבר רוצה להוכיח על המשיח "את משפטו העקרי האומר: ויגדל מאד מן המלאכים כאשר השם אשר נחלו הוא יקר מאשר להם א: דנ". האגרת רוצה לאמר שישוע הוא "הכוהן המשות, כוהן שלא מזרע אהרון אלא מסרך עליון ממנו". כותב האגרת מדבר "דברי תוכחה קשים" לקוראיו ומרכז את דבריו סביב דמותו של ישוע בהוכיחו שהוא הוא הכוהן המשות הנכון שהיה עתיד לבוא. פרופסור ידן חושב שהאגרת היתה מיועדת לכת האסיים. "אכן לא יכול היה בעל

119. ראה אגרת אל הקלוסים א: טו; אגרת אל העברים א: ב'ג וחזן ויחנן ד: יא.

120. בהרצאותיו עמוד 59.

121. סנהדרין לח: ב; הגיגה טו: א; עבודה זרה ג: ב.

122. תוס' לחולין ס: א, יבמות טו: ב.

123. שם באותיות בשם ר' עקיבא.

האגרת אל העברים לבחור דוגמאות יותר קרובות ללבם של מכותביו – שמקורם היה לפי הצעתי זו כת ים המלח.¹²⁴

הזכרנו שההתגלות המקראית דומה למראה מעורפלת, ובכל זאת אנשי מקרא ראו נגלות ונסתרות. אולי המדרש צודק באומרו שיעקב חוזה את פני אל "בשכינה". למאמיני הקב"ה היו תמיד כסופים כאלה. התניך מדבר כבר על "פניאל" ועל "מלאך פניו" של האלוהים. הרבנים רצו להבהיר בהירהוריהם גם סודות שאינם ניתנים לביורור שכלי כלל. הם ראו בספריהם ובתפילותם שיש לקב"ה כעין ממונה ומתווך שמיימי שמטפל בעניניו כשומר ישראל, והוא יושב בדביר קדשו ושומע הן את הוראותיו של האלוהים והן את תפילותינו אנו. הוא מכונה טרטיאל או מטטרון ושר הפנים. משום מה הוא נקרא בשם ישוע. הוא מזדהה גם עם מלאך הברית ומימרא. ורד"ק, רבי דוד קמחי, קבע, ש"האדון הוא מלך המשיח והוא מלאך הברית".

עלינו לציין שהאמונה המשיחית איננה מבוססת על היראה אלה. הופעתו האישית של ישוע שקולה כנגד כל הראיות הללו. בכל זאת דיוקן פניו של המשיח שופע אור מרפא על האנשים שהם עצמם נטולי תקווה וחסרי אונים. זוהי הבשורה של "פרשת פנאול".

ח. אימתי היה המשיח צריך להופיע?

בהתאם לשיטה שלנו אנחנו מתקדמים בהדרגה מן הפרט אל הכלל. רק אחרי הבסיס נוכל להסיק את התולדה הסופית של העיון הכללי. אולם כבר בהקשר זה יש לשאול, אימתי היה המשיח צריך להופיע.

בבשורת הבראשית ראינו את הפרוש המשיחי בתרגומים שהדגישו ש"בסוף, בימי מלך המשיח" יעשה השלום על ידו. גם בברכת יעקב בבראשית מט נגלה מה שיהיה "באחרית הימים". בנבואתו היתה אמנם הגדרה ברורה: "לא יסור שבט מיהודה... עד כי יבוא שילה!" בתרגום ירושלמי נאמר על כך: "לא פוסקים מלכים מבית יהודה אף לא סופרים ממלמדי תורה מבני בניו עד הזמן שיבוא מלך המשיח שיש לו המלוכה ומלכי העמים עתידים לשרתו". ראינו עוד

124. מחקרים במגילות הגנוזות, פרסומי היכל הספר, ע' 191-208.

במדרש רבה שהשבט רומז ל"סנהדרין שהוא מכה ורודה" ושמצאו "מגילת יוחסין בירושלים וכתוב בה, הלל מדוד". כל זה היה חשוב מאד כי המשיח היה צריך לבוא בתקופה שעוד אפשר היה לקבוע מתוך ספר היוחסין שהוא נמנה עם שבט יהודה.

הרבנים והתיאולוגים הנוצרים הקדישו תשומת לב מעטה להגדרה זו. אחרי חרבן הבית השני אי אפשר היה להודיע על שלשלת היוחסין של העם. המסמכים האלה נשמרו על פי רוב כדי שלא ימכרו את הרכוש של כל שבט ושבט לזרים.¹²⁵ כלם ידעו גם את ההבטחות המיוחדות לשבט יהודה. אפילו הרומיים הכירו את הציפיה הזאת. ההיסטוריון אֶוסביוס מספר בשם הגֵּסיפוס שהקיסר דומיטיאנוס רדף את צאצאי דוד ואסר את הנכדים של יהודה אחי ישוע. אך כשהתברר שהם אנשים עניים ויבלות קשות בידיהם הוכיחו על עבודתם כאיכרים פשוטים, הם שוחררו. הקיסר דומיטיאנוס (81-96 לסה"נ) שאל אודות אמונתם ושמע שמלכות המשיח אינה ארצית אלא שמימית וכי תבוא במלואה כישוב מושיעם באחרית הימים וידין את החיים והמתים.¹²⁶

בבשורת מתי א: א' אִדוּ מובא ספר היוחסין של יוסף, בעל מרים, אשר ממנה נולד ישוע – וספר זה מתחיל מאברהם וכולל **שלוש פעמים ארבעה עשר דורות**. בלוקס ג: כג'לח מתחילים מאדם הראשון. הרשימות האלה מדגישות את ההתייחסות הרוחנית ולא דווקא את היחס התורשתי. בפרקי אבות למשל נאמר במובן רוחני **שֵׁעֶשְׂרֵה דורות מאדם ועד נח להודיע כמה ארץ אפים לפניו שכל הדורות היו מכעיסין** – **שֵׁעֶשְׂרֵה דורות מנח ועד אברהם להודיע כמה ארץ אפים לפניו שכל הדורות היו מכעיסין**.¹²⁷ והכוונה היא שהקב"ה ממתין בחסדו אף על פי שאנחנו "מכעיסים" אותו. בספרי יוחסין אלה אין צורך לספור את כל השלשלת.¹²⁸ החלוקה של מתי מבוססת על **גימטריה ומובנה שלוש פעמים "דוד", 4 + 6 + 4**. כך היה קל יותר לִשְׁנַן בזכרון את השמות. העקר היה להוכיח שישוע היה מצאצאי דוד. בגלל זה ישוע נולד גם בבית לחם כי ההורים היו צריכים לשלם שם את מס הרכוש ברישום התושבים של הקיסר אוגוסטוס.

125. ויקרא כה: כג ועוד.

126. אוסביוס, ההיסטוריה של הכנסיות, ג: כ.

127. פרקי אבות פרק ה: ב, ג.

128. בעזרה ו: א'דה למשל חסרים ששה שמות החל מאמריה בהשוואה לדברי הימים ו.

בחומש נבואה נוספת שמתייחסת לביאת המשיח באחרית הימים. במדבר כד: יד"ו רואה בלעם בן בעור את "אחרית הימים" ואומר: "אראנו ולא עתה, אשורנו ולא קרוב, דרך כוכב מיעקב וקם שבט מישראל ומחץ פאתי מואב וקרקר כל בני שת."

לפי רד"ק עלינו לפרש את המונח "אחרית הימים" לנבואה משיחית. בתרגום ירושלמי נאמר שהקב"ה "עתיד להקים מלך מבית יעקב ופריק ושליט מבית ישראל". זה הולם היטב את דברי ישוע שאמר בבשורת מתי טו: יג "כל נטע אשר לא נטע אבי שבשמים, עקור יעקר!" המשיח מפרק ובונה. תרגום אונקלוס מוסיף ש"יקום מלך מיעקב ויגדל משיח מישראל".

בספר בית המדרש שנאסף על ידי אדולף ילינק במאה הקודמת יש ספורים רבים על הנושאים שכבר דברנו עליהם, כגון "ברכת יעקב אבינו", "מלחמות מלך המשיח", "אותות המשיח" ובייחוד "ספר אליהו ופרקי משיח ונסתרות ר' שמעון בן יוחי".¹²⁹ בספר האחרון מגלה "מטטרון שר הפנים" כנראה לפי המסורת של תלמוד ש"ימי משיח שהם אלפיים שנה" יבואו בזמנם הם ואז "יצמח כוכב אחד ממזרח ובראשו שבט והוא כוכב של ישראל שנאמר, דרך כוכב מיעקב". לכוכב זה היה בספרות הרבנית ובוהר מקום מסויים כסימן ההיכר לביאת המשיח. דעתו של רמב"ן מתקבלת גם באור ההסטוריה בהקשר לשמעון בר כוזבא ושבתאי צבי, ועל אחת כמה וכמה בקשר למשיח האמיתי; רמב"ן קבע בפשטות: "הנבואה הזאת לימות המשיח היא!"

אולם מדוע נאמר, "אראנו ולא עתה, אשורנו ולא קרוב"? אבן עזרא משיב: "אראהו ולא עתה... על דוד, ואמר ולא עתה כי אחרי ארבע מאות שנה היתה... וחסרי דעת יחשבו כי המפרש דרך כוכב על דוד, הוא מכחש ביאת המשיח, חלילה חלילה כי המשיח מבואר היטב בנבואת דניאל כאשר פירשתי שהזכיר עמידת מלכי יוון וקום החשמונים ועמידת בית שני ושניהמצור והגלות והישועה זה אחר זה".¹³⁰ יש גם לציין שבעת הוולדו של ישוע אירע מחזה נדיר שמוכר לאנשי מדע וקורה רק פעם ב-794 שנים – שני כוכבים, יופיטר וסטורנוס, הופיעו "בהתלכדות גדולה", וקוניונקציה זו נראתה ככוכב בוער בעיני כל המזרח.

129. בית המדרש, ספרי ואהרמן אר, ירושלים 1967.

130. ראה במקראות גדולות שם.

אף על פי ש"אין מול לישראל" והם אינם עובדי עכו"ם, כוכבים ומזלות, בכל זאת ידע כל יהודי דאו שיופיטר סימל את המלך וסטורנוס את ארץ פלשתים – לכן ההתלכדות הגדולה הזאת רמזה להם שנולד מלך ליהודים. על מקרה זה יש הוכחות הן מבבל והן ממצריים. בבשורת מתי ב: אדיא מסופר על אודות המקרה הזה בפרוטרוט.

ראינו כבר שאחרית הימים הם ימי המשיח. אנחנו קוראים על אותה ההשקפה באגרת אל העברים א: אב: "האלוהים אשר דבר מקדם פעמים רבות ובדרכים זאו בפנינו רבות אל האבות ביד הנביאים, דבר אלינו באחרית הימים האלה ביד הבן אשר שם ליורש כל ובידו גם עשה את העולמים." יש אמנם הבדל בין אחרית הימים ובין ימי הקץ כשהקב"ה יעשה לא רק את תקון הלב אלא גם את תקון העולם. לכן אפשר לדבר, כמו בסדור השלם בתפילת "מנחה לשבת" על "שני ימות המשיח" – הרי שם מתפללים אנו ש"נזכה ונחיה ונראה, ונירש טובה וברכה, לשני ימות המשיח ולחיי העולם הבא!" נקווה שזוכה ונחיה ונראה, אם המקרא צודק בדברו על המשיח "כעני ורזב על החמור" וגם "כבר אנש שיבוא עם ענני שמיא" (דניאל ז: יג).

אבן עזרא פרש ש"המשיח מבואר היטב בנבואת דניאל". לאמיתו של דבר אין עוד מקום בכל התנ"ך כדניאל ט שמגלה את התפקיד של המשיח ואת זמן הופעתו ואפילו את הרקע ההיסטורי שבו מתרחש הכל. התיאולוגים אמנם באו ונתנו "עורת דוב" לעולם המשיחי באומרם שאין להסתמך על ספר דניאל, ואם מאמינים בתיאולוגים ליברליים אלה, באים דובים מן היער ואוכלים את כל "מקללי השם" כמו שאירע בימי הנביא אלישע. פרופסור גליסון ל. ארצר, בהשוואתו בין מגילות ים המלח לבין השפה העברית בספר דניאל, הוכיח בצורה מאוד משכנעת ההנחה, שספר זה נכתב בזמן המכבים, בטעות יסודה.¹³¹ אף על פי שהשערה שלילית זו אינה גורעת בהכרח מן הערך הנבואי החבוי במסורת דניאל, טוב לדעת, לכל הפחות, שמבחינה לשונית שייך הספר לתקופה שלפני אלכסנדר הגדול.

דניאל ט מדגיש שלושה דברים בסיסיים:

Gleason L. Archer Jr., Das Hebräische im Buch Daniel verglichen mit den Schriften¹³¹.
der Sekte von Qumran, Basel

א. ה' רוצה "להשכיל בינה"... "שבועים שבועים נחתך על עמך ועל עיר קדשך לבלא הפשע ולהתם חטאות ולכפר עון ולהביא צדק עולמים ולחתום חזון נביא ולמשוח קדש קדשים." במילים אחרות: המשיח שיבוא בעתו יעשה את זאת אך ורק כדי לכפר פשע, חטאות ועון ולתת על סמך מותו צדק עולמים. הוא יהיה חותם את הנבואות ומעניק לנו חתימה טובה, והוא נקרא "קודש הקדשים". בלשון ירמיה, "זאת הברית... כי אסלח לעוונם ולחטאתם לא אזכור עוד!"

ב. "ותדע ותשכל, מן מוצא דבר להשיב ולבנות ירושלים עד משיח נגיד שבועים שבעה ושבועים ששים ושנים תשוב ונבנתה רחוב וחרוץ ובצוק העתים." אפילו ילד קטן בישראל יכול לנחש שהשבועים הם תמיד שבע שנים רצופות. לכן אפשר לעשות חישוב פשוט לבואו של המשיח. רק, מתי יצא אישור וההיתר לבנות את עיר הקודש? אם נסתמך על עזרא ז': ז שלפיו עלה עזרא לירושלים בשנה השביעית למלך ארתחשסתא ואם נזכור שהמלך ההוא, ארתקסקס לונגימנוס מלך מ־465 עד 424 לפני הספירה הנוצרית, נגיע לשנת 458 או 457 שהיא נקודת מוצא המתקבלת על דעתם של רוב החוקרים. שבעה השבועים הראשונים הם התקופה של עזרה ונחמיה ואז היתה מצוקה, "צוק העתים"; אחרי כן יבואו עוד שבועים ששים ושנים, בסך הכל $7 + 62$ שבועים – וזה מסתכם ב־7X69 זאת אומרת ב־483 שנה. עלינו להמנע מדקדוקי עניות ולהסכים שבקירוב בהגדרות אלה היה המשיח צריך לבוא. אם נספור 483 שנה אחרי שנת 457 לפני הספירה, נגיע לשנת 62, היא השנה שהופיע בה ישוע בפומבי. בהסתמכנו על נבואות המקרא, אפשר לחשב את הקצין בצורה כזאת.

ג. "ואחרי השבועים ששים ושנים ייכרת משיח ואין לו, והעיר והקודש ישחית עם נגיד הבא." במילים אחרות: כשיבוא המשיח, הוא יהרג ועם עון יהרוס את ירושלים ויחריב את בית המקדש. לכן עם חרבן הבית השני נסתיים המועד האפשרי לביאת המשיח.

מתוך שני מקומות ב"היסטוריה" של יוסיפוס פלאוויוס יודעים אנו שספר דניאל הפיץ אור על המאורעות ההסטוריים: כשכבש אלכסנדר הגדול את הארץ שלוש מאות ושלשים שנה לפני הספירה בא לקראתו הכהן הגדול בתהלוכה מפוארת. המלך קבל פניו בכבוד רב עד כדי כך שיועציו השתוממו. אך המלך השיב שאין הוא מכבד את הכהן אלא את האלוהים שהוא עובד אותו וכי ראה

בחלום את המפגש הזה. ואז הביאו לו הכוהנים את ספר דניאל והראו לו ש"אחד מן היוונים ישמיד את שלטון הפרסים.¹³² גם בפרשו את הנבואות של דניאל אומר יוסיפוס שהנביא חזה את הפרסים, היוונים והרומים. "את כל הדברים האלה הוא מסר בכתב כמו שאלוהים הראה לו כדי שאלה שיקראו את נבואותיו ישתוממו על הכבוד שהאלוהים העניק לדניאל בראותם איך הכל הוצא לפועל. וכך הם מגלים כמה שהאפיקוריים טועים בסומכם על החיים האנושיים בלבד ובשוללם את האמונה שאלוהים ישגיח על עולמו... כי הם אומרים, שהעולם נוהג כמנהגו בלי מושל או משגיח כמו אנויות ללא קברניטים... אולם לדעתי האנשים האלה טועים מן האמת בראותם את נבואותיו של דניאל".¹³³

רמב"ם, רב משה בר מימון אשר נאמר עליו, שממשה עד משה לא קם כמשה, כותב באגרת תימן: "ובאר לנו דניאל עומק ידיעת הקץ והיותו סתום ונעלם. ולפיכך מנעוהו החכמים, זכרונם לברכה, מלחשוב הקצים לביאת המשיח – לפי שיכשלו בהם ההמון, ושמה יטעו בראותם שבאו הקצים ולא בא. וכן אמרו החכמים, זכרונם לברכה: תפח רוחם של מחשבי קצין! לפי שהם תקלה לעם."¹³⁴ לעוד הוא ממשיך ש"הנבואה תחזור לישראל בשנת ארבעת אלפים תשע מאות שבעים ושש ליצירה 1216 לסה"נ ואין ספק שחזרת הנבואה היא הקדמת המשיח... זהו יותר אמיתי מכל חשבון שנאמר ביום הקץ". רואים שהוא בעצמו טעה בחישוביו. בקרב היהדות היו עשרות אנשים שלא רק קבעו את יום המשיח אלא הצהירו על עצמם כעל נושאי תפקיד נשגב זה.¹³⁵

מוכרת לנו האמרה התנאית: "שלושה באים בהסח הדעת, משיח, משיח, מציאה ועקרב."¹³⁶ בכל זאת דניאל קבע שהמשיח עתיד לבוא לפני חרבן הבית השני ויעקב בברכתו אמר שהוא יבוא לפני הפסקת המלוכה משבט יהודה. לכן אין תימה שהרבנים דנים הרבה על הבעיה הזאת במסכת סנהדרין צו. שם נקבע למשל ש"שני אלפים תורה, שני אלפים ימות המשיח, ובעונותינו שרבו יצאו מה

132. ההיסטוריה של יוסיפוס יא: ה, ה.

133. שם י: יא, ז.

134. אגרת תימן פרק ג.

135. ראה למשל ב"אטלס ההסטורי של היהודים" של מרטין גילברט ע' 50 שממקם שם, בערך, 20 משיחי שקר.

136. סנהדרין צו: א.

שיצאו". נאמר שם ש"תפח עצמם של מחשבי קצין". וכתוב שם גם: "אמר רב, כלו כל הקצין, ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים, ושמואל אמר, דיו לאבל שיעמוד באבלו... ר' אליעזר אומר, אם ישראל עושים תשובה נגאלים, ואם לאו, אין נגאלים". בהמשך התיאור אומרים בשם ר' הלל: "אין משיח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה".¹³⁷ האכזבה הכללית מתבטאת במקום אחר: "משחרב בית המקדש הראשון בטלו ערי מגרש ומקלטו ופסקו אורים ותומים ופסק מלך מבית דוד"... וזה ימשך "עד שיחיו מתים ויבוא משיח בן דוד".¹³⁸

אולם האם התנהגו ה' תנאים כלשהם לביאת המשיח? פרופסור קלוזנר משיב לשאלה זו באומרו שהאומה הישראלית "ראתה ביסוריה עונש ראוי על עוונותיה". לכן הגאולה צריכה איפוא "לבוא על ידי הגאולה מן החטא, ולפיכך התשובה וקיום המצוות הם הם התנאים הראשיים של הגאולה". הוא אומר גם שאפילו בברית החדשה שומעים את ההטפה של יוחנן המטביל אשר קרא מתוך השקפה יהודית גרידא: "עשו תשובה כי מלכות השמים קרובה לבוא!"¹³⁹

וזהי הסיבה שהרבנים הדגישו מבחינה חינוכית: "אילמלי משמרין ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלין".¹⁴⁰ כשחושבים על הפסוק בברית החדשה, עלינו להבין ששם אין מדובר על הצורך בתשובה כדי שמלכות ה' תבוא אלא שמלכות השמים כבר באה! האנשים היו צריכים להכין את עצמם לקראת בואו של המשיח ולא דווקא את האלוהים כדי שהוא ישלח לנו את משיחו. בספר דניאל ובתנ"ך אין תנאים לביאת המשיח. ה' מכין את הכפרה בשבילנו ולא להפך! בכל זאת מדובר תמיד על חובתנו המוסרית לפני הקב"ה. ביונית מדובר במקומות הללו בלשון עבר, המלכות כבר באה או התקרבה!¹⁴¹

ומהי השפה של המקרא בענין זה? כפי שכבר ראינו נאמר בדניאל שהמשיח יבוא בזמן שנקבע על ידי הקב"ה כדי "לכלא הפשע ולחתם חטאות ולכפר עוון ולהביא צדק עולמים". בזכריה ג: ט נאמר על "עבדי צמח" כי "משתי את עוון הארץ היא ביום אחד". בחגי ב: זט הובטח על "חמדת כל הגוים":

137. סנהדרין צח: ב.

138. סוטה מח: ב.

139. הרעיון המשחוי ע' 274-275 שם.

140. שבת קח: ב.

141. למשל במתי ג: ב; ד: יז; י: ו; מרקים א: טו או לוקס י: ט.

"ומלאתי את הבית הזה כבוד אמר ה' צבאות... גדול יהיה כבוד הבית הזה
 האחרון מן הראשון!" במלאכי ג: א מדובר לפי רד"ק על המשיח שיבוא עוד
 כשהמקדש עדיין עומד במקומו: "ופתאם יבוא אל היכלו האדון אשר אתם
 מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים." במזמור קי"ח: כו מגלים את אותו
 הסוד כשמברכים את בואו של המשיח לבית המקדש ואומרים: "ברוך הבא בשם
 ה', ברכנוכם מבית ה'!" כשישוע רכב במורד הר הזיתים ונכנס כעני ורוכב על
 החמור לעיר הקודש, שרו לו האנשים "הושיע נא" ו"ברוך הבא בשם ה'!" בהושע
 ג: דדה חזיים ש"ימים רבים ישבו בני ישראל אין מלך ואין שר ואין זבח... אחר
 ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם ופחדו אל ה' ואל
 טובו באחרית הימים." כל זה יקרה אחרי ש"יכרת משיח ואין לו והעיר והקודש
 ישחית עם נגיד." אולי זוהי הסיבה שישוע בכה על גורלה של ירושלים ואמר
 ש"לא תשאר פה אבן על אבן אשר לא תתפרק" מבית המקדש. זה מתאים
 לתמונה שמתקבלת ממיכה ג: יב "לכן בגללכם ציון שדה תחרש וירושלים עיין
 תהיה והר הבית לבמות יער". גם ירמיה כה: יח ניבא שירושלים תהיה "לחרבה
 לשמה לשרקה ולקללה". בכל זאת מאמיני ישוע המשיח ידעו לצפות לשיבת ציון
 כי כך הובטח בדבריו שירושלים תרמס ברגלי גוים עד כי ימלאו עתות
 הגוים.¹⁴² לאור ההיסטוריה לכל הדברים האלה יש משמעות הגיונית.

השאלה שלנו, אימתי היה המשיח צריך לבוא, מתבהרת לאור התיאור
 של התלמוד שמוכיח את הפסקת סמכות הקרבנות כבר לפני חרבן הבית.
 במסכת סנהדרין, עבודה זרה וביומא מספרים על האירועים המסתוריים שחלו
 בבית המקדש כארבעים שנה לפני חרבנו. נראה רק את המסורת שנמסרה
 ביומא¹⁴³ בהקשר לרבי יוחנן בן זכאי אשר ניצל מירושלים המכותרת כשהוציאו
 אותו תלמידיו משם בארון המתים. נאמר ביומא: "ארבעים שנה קודם חורבן
 הבית לא היה גורל עולה בימין ולא היה לשון של זהורית מלבין ולא היה נר
 מערבי דולק והיו דלתות ההיכל נפתחות מאליהן עד שגער בהן רבן יוחנן בן
 זכאי, אמר לו, היכל היכל, מפני מה אתה מבעית עצמך, יודע אני בך שסופך
 עתיד ליחרב וכבר נתנבא עליך זכריה בן עדוא, פתח לבנון דלתיך ותאכל אש

142. ראה בשורת מתי פרק כד ולוקס כא: כד.

143. יומא לט: ב.

בארז'ק. אמר רבי יצחק בן טבלאי, למה נקרא שמו לבנון, שמלבין עוונותיהן של ישראל".

רש"י מבאר את ענין ה"הורית" שהאריג היה צבוע בצבע אדום ונהיה תמיד לבן בפולחן כי נאמר בישיעה א: יח, "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג ילבינו". אפילו הגורל נפל עד היום ההוא כדרך נס ליד הימנית. כל הנסים האלה שאירעו בבית המקדש ובייחוד הנר המערבי, היו מסמלים את נוכחותה של השכינה במקום.¹⁴⁴

יעקב נויסנר, חוקר יהודי נודע, כתב ספר על חייו של יוחנן בן זכאי ושם הוא דן בסימן הנ"ל.¹⁴⁵ נויסנר סבור שכל הרמוזים האלה נבעו מן השחיתות הכללית ורמזו מראש על האסון שעתיד היה לבוא. ואחרי הגירסה בנוגע לרבן יוחנן בן זכאי הוא ממשיך באומרו: "יוסיפוס העלה בכתב סימן דומה בקשר לשער הנחושת הכבד המזרחי שהוביל לתוך החצר הפנימית בבית המקדש. אף על פי שהוא היה סגור היטב עם בריחי ברזל, השער נפתח מעצמו באמצע הלילה. שומר בית המקדש רץ והודיע את הדבר למפקד. הוא בא והצליח בקושי לסגור אותו." נויסנר מניח שסיפורו של יוסיפוס, אם הוא אמין, השפיע על יוחנן והוא העניק מצדו הסבר תנאי לאותו מקרה מוזר.

הקורא המשיחי מבחין תיכף ומיד בשני דברים מקבילים. קודם כל המקרה הזה חל באותה השנה שישוע נידון בה לצליבה לפי הסברה המודרנית. חרבן הבית השני אירע בשנת 70 – אם נפחית מזה ארבעים שנה, נגיע לשנת 30 לסה"נ שנחשבת לשנת מותו של ישוע. שנית: כתוב בשלוש בשורות ש"פרוכת ההיכל נקרעה לשני קרעים מלמעלה למטה".¹⁴⁶ האגרת אל העברים מפרשת גם שלוש פעמים מהו הסמל בכל האירועים האלה. עכשיו יש לנו תקווה חדשה שמגיעה "דרך הפרוכת" אל הקב"ה, המשיח בא "בדם נפשו אל קודש הקודשים" וכפר על חטאינו, לכן הוא הכין בדמו "דרך חדשה וחיה בפרוכת שהיא בשרו".¹⁴⁷ כמובן זוהי שפה סמלית – אולם אם מיישדו רואה בתנ"ך דברים היסטוריים או

144. ראה שבת כב: ב ומנחות פו: ב.

145. יוסיפוס, "מלחמת היהודים", pp. 73-75 + Jacob Neusner, First Century Judaism in Crisis.

ז: ה, ג.

146. מתי כז: נא, מרקוס טו: לח ולוקס כג: מה.

147. שם ז: יט, ט: יב, י: כ.

ספרותיים בלבד הוא מתעלם מן העקר והוא דומה לבן אדם שרואה בכתבי הירוגליפים רק את הציורים ואינו מבין את משמעותם. כבר הפולחן בבית המקדש היה מלא רמזים רוחניים. ברי לנו שקורבנו של ישוע נתן למאמיניו הוכחה עמוקה על אהבת האלוהים. חזון הנבואה המשיחית נחתמה, החטאים נסלחו וקבלנו בזכותו של המשיח "צדק עולמים".

ניתן לקבוע איפוא שהמשיח היה צריך לבוא בזמן הבית השני כשיכלו עוד לקבוע על פי ספרי היוחסין את מוצאו. בביאתו הראשונה היה צריך לכלא את הפשע ולכונן צדק עולמים. בראשונה הוא הופיע עני ורוכב על חמור – רק אחר כך בשובו "עם ענני שמיא" הוא יופיע בכבודו. המקרא לא התנה תנאים לביאת המשיח. בצורה כזאת מתברר הביטוי "לשני ימות המשיח".

לכל הדברים הללו שראינו עד כה, היה קשר הדוק לדברי החומש. ישוע בעצמו וגם תלמידיו התחילו את הביאור שלהם תמיד מתורת משה, ואין תימה בכך! ראינו כי הציפיה המשיחית משותפת לרבנים ולמאמיני ישוע המשיח – אך האסמכתא לכך הוא המקרא בלבד.

כל מי שבקי בפרשנות התנ"ך מבין שאם נבחר בשיטה ביקורתית גרידא אזי החישובים על ביאת המשיח לא יהיו מבוססים דיים היות שאין ערך לספר דניאל בעיני האפיקורסים. פרופסור הנגסטנברג כתב בזמנו בשם חוקרים מעולים אחרים:

"אין ספק שדניאל היה עוד חי בזמן ההתר שדובר עליו לעיל, שאם לא כן, לא היה מוצא בכך נחמה וכן, לא היה יודע כיצד להתחיל את חישוביו; במקרה כזה הוא עצמו לא היה מבין את נבואתו.¹⁴⁸" הנגסטנברג התחיל את חישוביו לפי נחמיה ב משנת העשרים למלך ארתחשסתא ובחשבו שהמלוכה שלו התחילה 475 שנה לפני הספירה הנוצרית, הגיע לשנת 455 כנקודת המוצא. נקודת המוצא שלנו לפי הלוח המודרני ולפי עזרא 1 היא שנת 457. חוקרים רבים מונים את הימים לפי שנה ירחית – ובלוח מודרני יותר ולפי נחמיה ב הם מתחילים משנת 445 לפני הספירה הרגילה ומגיעים לחודש אפריל בשנת 32 לספירה. דקדוקי עניות שכאלה מחטאים את המטרה.

E.W. Hengstenberg, *Christology of the Old Testament*, pp. 436-441 148.

יש חכמה בדברי הרמב"ם בהלכות מלכים יב: ב "החכמים אין להם קבלה בדברים אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים. ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו. ועל כל פנים אין סדור הוית דברים אלו ולא דקדוקיהם עקר בדת... שאין מביאין הן לא לידי יראה ולא לידי אהבה. וכן לא יחשב הקצין!". בכל זאת ניתן להסיק כמה מסקנות כלליות הקשורות בהיסטוריה: מלכות יהודה וישראל לא תיפסק עד הופעתו של "שילה" המשיח. אחרי ביאתו של המשיח תוסר המלוכה, הבית השני יחרב, הקרבנות ייפסקו, ולפי הושע יישובו בני ישראל ויבקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם" ואת "טובו באחרית הימים". והפסקת המלוכה וביטול הקרבנות מוכיחים שהמשיח כבר בא.

המשיח בתהלים

פרופסור יוסף קלוזנר המנוח הקדיש בספרו על הרעיון המשיחי בישראל רק חמישה דפים לספר התהלים. הוא הן בעיקר בעת חיבורם של המזמורים. שם הוא אומר: "אין ספר בכתבי הקודש שהדעות על זמן חבורו בכלל ועל זמן חבורו של כל פרק ופרק שבו בפרט, מחולקות הן כל כך" כמו בספר התהלים. "די להזכיר, שבעוד שהמפרשים הקדמונים היו מיחסים אותו כולו או רובו לדוד מלך ישראל, מחליטים רוב החוקרים החדשים, שאין בו אפילו מזמור אחד, שקדם לגלות בבל.¹ קלוזנר אינו מתקן את הרושם שקיבל ממדענים ליברליים. קלוזנר אומר אמנם שלא הרעיון המשיחי הוא העיקר בהם, "אלא הלך-נפש משיחי". ולכן "במובן יותר רחב, משיחי הוא כל ספר תהלים מתחילתו ועד סופו מאחר שכולו מלא צפיה לגאולה של אחרית הימים וכולו שואף לה."² מאוחר יותר מגדיר קלוזנר את ההשקפה הזאת באומרו שהמזמורים אינם מדברים על "משיח אישי" – "לעומת זה מדובר בתהלים הרבה על נחמת ציון ועל קבוץ גלויות."³

אנחנו מבינים שנטייתו של קלוזנר לשלול את הרעיון של "משיח אישי" נבעה מכך שדגל בציונות הנבואית של "אחד העם", אשר גינסבורג, וחשב שהסוציאליזם המחודש יביא מעין "תור זהב" משיחי לעם ישראל. יש ודאי תמיד סכנה כזאת, כי אפשר לנמק אפילו את הרעיון הקומוניסטי במניעים משיחיים. אל נא נשכח את העיצה התלמודית: "אם יאמר לך אדם: קח לך שדה שווה אלף דינרים בדינר אחד – אל תקח, שהרי בשנה זו בא משיח וכל השדות יחולקו בחינם!"⁴

1. שם ע. 78.

2. שם ע. 88.

3. שם ע. 135-136.

4. עבודה זרה ט: ב באור פרושו של רש"י.

קלוזנר לא הסתמך על התרגומים או על המדרשים, ולכן היה קל יותר לפרש את המונח "מלך המשיח" באופן רעיוני מופרז. חוקר גוי, עני בן תמותה, אינו מעז לחשוב שהוא יגיע אפילו לקרסוליו של קלוזנר שפתח נתיב חדש בלבבם של היהודים לרעיון המשיחי. בכל זאת יש לאמר שהשיטה הביקורתית ששללה את אמינותם של המזמורים התבססה על ההנחה שבזמנו של דוד למשל לא יכלו עוד להעלות בכתב את הדברים האלה. לעומת זאת יכולים אנחנו לקרוא בזמננו ממקורות אמינים בתעודות מארי על מכתבים "אינטימיים" בין זוגות דאז, והדברים האלה נכתבו חלקית כבר כ־2500 שנה לפני הספירה הכללית. נשמע איפוא מה שנאמר בספר התהלים!

א. סקירה כללית

המסורת מיחסת שבעים ושלושה מזמורים מתוך מאה וחמישים לדוד. על כן אין פלא אם דמותו של המשיח בן דוד צצה מבין מסורת זו. בעיקר, התלמידים של ישוע הסתמכו על כתובים אלה. בלוקס כד: מד מסופר שישוע הופיע דרך דלתות סגורות אל בין תלמידיו ואמר שהכל היה צריך להמלא עליו אשר כתוב "בתורת משה ובנביאים ובתהלים".

בהוצאת "נסטלה" של הברית החדשה המקורית ביוונית מופיעה רשימת מובאות ישירות מן התנ"ך. היא מגלה שמצוטטים בה 224 פסוקים ממאה ושלושה מזמורים שונים. כמה מן הפסוקים מופיעים פעמים רבות ולכן ישנם בברית החדשה יותר מ־280 מובאות מספר תהלים. למעלה מחצי מן המובאות הללו קשורות לסבלו של המשיח ולתחייתו והיתר נוגעות לתקווה שהובטחה לכל העמים.

השירה המקראית משקפת כמובן את אותם הכסופים המשיחיים שנמצאים בכל התנ"ך. בתהלים יש מזמורים, תפילות, שבחים, וידוים, שירי לכת ועוד – נוכל להשתמש בהם בכל המצבים. מאחר שהיהודים רואים בדוד מעין מופת למושל אידיאלי אשר עתיד לבוא, כל התהלים שואפים במידה זו או אחרת לרעיון המשיחי. למשל את המזמור מה, שהוא שיר "ידידות" ומביע את האהבה בין הכלה ובין המלך, הרבנים מפרשים כיחס בין המאמץ ובין מושיעו. בפסוק ב

נאמר, "רחש לבי דבר טוב, אומר אני מעשי למלך" – ובסוף, "על כן עמים יהודוך לעולם ועד". אבן עזרא ומצודת דוד אומרים על שני הפסוקים האלה שהם "על מלך המשיח". בשיר השירים רואים באותה הצורה את יופיו של החתן ומפרשים שהוא המשיח. מדרש שיר השירים ז משבח את אפיו של המשיח ואומר: "זה מלך המשיח שהוא חד ורך, חד לאומות ורך לישראל. ד"א חדרך זה מלך המשיח שעתיד להדריך כל באי העולם בתשובה לפני הקב"ה". לא רק היהודים מפרשים את שיר השירים כמשל בין המשיח ובין העם הנבחר; גם משיחיים מבין האומות השתמשו בתיאור של החתן והכלה כדי לבאר את המסתורין של האמונה. ישוע בעצמו דיבר משלים על חתונת המלך במתי כב וכה. השליח פולוס כתב למאמינים שהוא "ארש אותם לאיש אחד, להעמיד אותם כבתולה טהורה לפני המשיח". גם חזון יוחנן מתאר את הישועה כ"חתונת השה" אשר היה טבוח למען מאמיניו.⁵ התיאור הזה נמצא גם בתהלים.

מוזמרים בעלי אופי משיחי ברור הם אותם המזמורים שהמשורר מתלונן בהם על גורלו ועל שהוא סובל "שנאת חנם". גם היהודים מבינים שמזמורים אלה משקפים "יסורי מלכות" – הצדיקים סובלים כביכול "צירי לידה משיחיים" בנושאם את עול השמים. לפעמים רואים שמדובר פה על העם הנבחר שיש לו תפקיד משיחי, ולעתים ברי לנו שאפשר לפרש את המזמורים כלפי אישיותו של מלך המשיח בלבד.

מנקודת ראותם של המשיחיים המאמינים שהמשיח כבר בא ומסבירים את הכתובים בדיעבד, אפשר לומר כסקירה כללית שכל הדברים שלהלן מדברים על המשיח: במזמור כב: ו נאמר, "ואנוכי תולעת ולא איש, חרפת אדם ובווי עס". זה מתאר את הכלימה שהמשיח היה צריך לשאת, כמו שנאמר במזמור סט: כד כא, "אתה ידעת חרפתי ובשתי וכלימתי, נגדך כל צוררי. חרפה שברה לבי ואנושה ואקוה לנוד ואין, ולמנחמים ולא מצאתי". המשיח נעזב ככתוב במזמור קי"ח: כב, "אבן מאסו הבונים, היתה לראש פנה". האנשים לעגו לו כפי שנאמר במזמור כב: חדט וגם פט: נא-נב, "כל רואי ילעגו לי, יפטירו בשפה, יניעו ראשי; גול אל ה' יפלטוהו, יצילוהו כי חפץ בו". ועוד, "זכור אדוני חרפת עבדיך, שאתי בחיקי כל רבים עמים, אשר חרפו אויביך ה', אשר חרפו עקבות משיחך". המשיח

5. ראה אגרת השניה אל הקורינתים יא: ב וחזון יוחנן יט: ז.

הוכה בשוטים לפי **מזמור קכט: ג**, "על גבי חרשו חורשים, האריכו למעניתם". הוא נכנע לכול למען אביו כמו שכתוב **במזמור סט: ו, ב**, "כ עלך נשאתי חרפה, כסתה כלימה פני", ועוד "אתה ידעת חרפתי ובשתי". הוא נשא את כל הייאוש האנושי כפי **שמוזמור כב: ב**, **טריח** מרבים לתאר, "אלי אלי למה עזבתני, רחוק מישועתי דברי שאגתי — כמים נשפכתי והתפרדו כל עצמותי, היה לבי כדונג, נמס בתוך מעי. יבש כחרש כוחי ולשוני מדבק מלקוחי, ולעפר מות תשפתני. כי סבבוני כלבים, עדת מרעים הקיפוני, כארי ידי ורגלי. אספר כל עצמותי, המה יביטו, יראו בי". התיאור נקלט כאילו מצליבתו של ישוע. **מזמור כב: יט** ממשיך, "יחלקו בגדי להם ועל לבושי יפילו גורל", הרי כך עשו החיילים הרומיים. והם הגישו לו גם חומר מרגיע לפי **מזמור סט: כב**, "ויתנו בברותי ראש, ולצמאי ישקוני חומץ". הרומיים לא שברו את עצמותיו של ישוע כי הוא היה קרבן הפסח ושה האלוהים הנושא הטאת העולם; על זה כתוב **במזמור לד: כא**, "שומר כל עצמותי, אחת מהנה לא נשברה". המשיח קם לתחיה כי כתוב **במזמור טז: ג**, "לא תעזוב נפשי לשאול, לא תתן חסידיך לראות שחת". הוא עלה לשמים כפי שנאמר **במזמור סח: יט**, "עלית למרום, שבית שבי לקחת מתנות באדם". הוא יושב לימין האלוהים ככתוב **במזמור קי: א, פ: טז**, "נאום ה' לאדוני, שב לימיני, עד אשית אויביך הדום לרגליך" — "ופקוד גפן ואת וכנה אשר נטעה ימינך ועל בן אמצתה לך". הוא משמש ככוהן גדול למאמיניו לפי **מזמור קי: ד**, "נשבע ה' ולא ינחם, אתה כוהן לעולם על דברתי מלכיצדק". הוא שופט את העמים לפי **מזמור קי: ו** ו**רב: יב**, "ידין בגוים" — "נשקו בר פן יאנף ותאבדו דרך". הוא יושב על כס דוד כפי שנאמר **במזמור פט: דה**, "ברתי ברית לבחירי, נשבעתי לדוד עבדי, עד עולם אכן זרעך ובניתי לדור ודור כסאך". **בפסוק** לז חוזרים על אותה ההבטחה, "זרעו לעולם יהיה, וכסאו כשמש נגדי". הזרע מופיע פה בלשון יחיד! המשיח מכונה בן אלוהים **במזמור ב: ז**, "אספרה אל חק ה'", אמר אלי, בני אתה, אני היום ילדתיך" — לכן אומרים עליו "נשקו בר". האנשים שרים לו "הושע נא" ככתוב **במזמור קיח: כה"כ**, "אנא ה' הושיעה נא, אנא ה' הצליחה נא, ברוך הבא בשם ה', ברכנוכם מבית ה'". העמים מקבלים ברכה על ידו, **מזמור כב: כח; מה: יח**, "יזכרו וישבו אל ה' כל אפסי ארץ וישתחוו לפניך כל משפחות הגוים" — "אוכירה שמך בכל דור ודור, על כן עמים יהודוך לעולם ועד". באחרית הימים ישוב המשיח

בכבודו כפי שמדובר **במזמור קב: טרכא**, "וייראו גוים את שם ה' וכל מלכי הארץ את כבודך. כי בנה ה' ציון, נראה בכבודו. פנה אל תפילת הערער ולא בזה את תפילתם. תכתב זאת לדור אחרון ועם נברא יהלליה. כי השקיף ממרום קדשו, ה' משמים אל ארץ הביט, לשמוע אנקת אסיר, לפתח בני תמותה, לספר בציון שם ה' ותהילתו בירושלים."

כל הפסוקים הללו וכל המובאות האלה מובאים בברית החדשה בנוגע למשיח ולתפקידו. התנ"ך דומה ל"חידת תחתית גדולה", לחיתוכי תמונה שעל הילדים לשחזרם כדי לראות מה הם קבלו כמתנה מהוריהם. כמו שאפשר לאסוף חלקים-חלקים ולצרפם לתמונה אחידה, כן אפשר למצוא את המשיח בנבואות המקרא. אולם בלי התנ"ך אין למעשה שום יסוד לספר הברית החדשה.

מנקודת ראות יהודית אפשר לומר שבדרך כלל גם הם רואים את הרעיון המשיחי באותם המזמורים שעמיתיהם המשיחיים רואים כ"מזמורים משיחיים". אך היות שהם מכירים את הרקע העברי של התנ"ך, הם מוסיפים לרעיון המשיחי רמוזים שאין למצוא אותם בלועזית. לפני שניציג את המזמורים העיקריים מבחינת הרעיון המשיחי נראה איפוא כמה דוגמאות של הרמוזים הללו.

ו. **מזמור כא** אינו נחשב בדרך כלל כפרק משיחי בעיני החוקרים הנוצרים. המדרשים מפרשים את הפסוק הראשון והרביעי על המלך המשיח. רש"י מפרש את הפסוק השביעי על המשיח והתרגום את השמיני. בפסוקים אלה כתוב: "מזמור לדוד, ה' בעוזך ישמח מלך – כי תקדמנו ברכות טוב, תשית לראשו עטרת פז. חיים שאל ממך, נתתה לו, אורך ימים עולם ועד. גדול כבודו בישועתך, הוד והדר תשועה עליו. כי תשיתוהו ברכות לעד, תחדהו בשמחה את פניך, כי המלך בוטח בה' ובחסד עליון בל ימוט."

מדרש תהלים אומר על המלך: "זוה משיח בן דוד הנחבא עד עת קץ. אמר ר' תנחומא, אין מלך המשיח בא אלא ליתן לאומות העולם שש מצוות, כגון סוכה ולולב ותפילין, וכל ישראל למידין תורה... ולמה, בשביל הכתוב, אליו גוים ידרשו". ומדרש שואל "מי הוא זה מלך הכבוד"... "מלך בשר ודם אין לובשין עטרה שלו, והקב"ה נותן עטרה שלו למלך המשיח, שנאמר תשית לראשו עטרת פז. מלך בשר ודם אין לובשין פורפירא גלימת ארגמן שלו,

והקב"ה נתנה למלך המשיח, שנאמר הוד והדר תשוה עליו... והוא "קורא למלך המשיח בשמו, שנאמר וזה שמו אשר יקראו, ה' צדקנו". אפילו מדרש שמות דן באותה העטרת באומרו: "ויקח משה את מטה האלוהים בידו. מלך בשר ודם אין לובשין עטרה שלו והקב"ה עתיד להלביש עטרה שלו למלך המשיח".⁶ כשהמלך "בוטח בה", התרגום מוסיף שהוא "מלך המשיח". מענין כאן שהרבנים מבדילים בין "מלך בשר ודם" ובין מלך המשיח.

2. **מזמור עב** אינו נראה חשוב בעיני חוקרים נוצרים מבחינת הרעיון המשיחי. אולם עמיתיהם היהודים מוצאים בו ענין רב. התרגום והמדרשים מפרשים אותו על מלך המשיח. היות שהמזמור יפה כל כך, נצטט כאן את רובו: "אלוהים משפטך למלך תן, וצדקתך לבן מלך. ידן עמך בצדק, ועניך במשפט... ישפט עני עם, יושיע לבני אביו, וידכא עושיק. ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים... מלכי תרשיש ואיים מנחה ישיבו, מלכי שבא וסבא אשכור יקריבו. וישתחוו לו כל מלכים, כל גוים יעבדוהו. כי יציל אביון משווע, ועני ואין עוזר לו. יחוס על דל ואביון, ונפשות אביונים יושיע... יהי שמו לעולם, לפני שמש ינון שמו, ויתברכו בן כל גוים יאשרוהו!"

במדרש תהלים נאמר על המלך שעושה משפט ומושיע את האביונים ש"זה מלך המשיח, שנאמר ויצא חוטר מגזע ישי ושפט בצדק דלים". המדרש מדגיש באופן כללי, "כל זה השבח למלך המשיח". "לפני שמש ינון שמו" שייך לשבעה הדברים ש"היו קודם שנברא העולם" וביניהם, "שם המשיח".

המונח "ינון" דומה בודאי לשמות אחרים שמשתמשים בהם בקשר למשיח, כגון "חוטר", "צמח", "שורש ישי" או "יונק". זכריה ו: יב אומר עליו, "צמח שמו ומתחתיו יצמח".

רשי מעיר הערה מאד מעניינת בפרשו את מיכה ה: א, "ואתה בית לחם אפרתה... ממך לי יצא להיות מושל בישראל, ומוצאותיו מקדם מימי עולם". רשי אומר, שהוא "משיח בן דוד וכמו אמור בתהלים קיח, אבן מאסו הבונים; ומוצאותיו מקדם, לפני שמש ינון שמו". פה יש צרוף של שלושה מובאות מקראיות חשובות ביותר לרעיון המשיחי. ר' דוד קמחי מוסיף, שעל "מוצאות

6. מדרש שמות, פרשת וארא ה, ראה גם אותו התיאור במדבר רבה.

המשיח בזמנו יאמרו, כי מקדם מזמן רב היו, מבית לחם, זהו דוד כי יש זמן רב בין דוד ובין מלך המשיח וזהו אל, שהוא מימי קדם מימי עולם. כמובן לא נוכל לפתור את הבעיה של המשיח בדרך שכלית בלבד!

הבאת המתנות למשיח משתקפת ממזמור עב, אך אותה המחשבה מוכרת לנו גם בתלמוד, למשל מן השיחה ש"עתידי מצרים שתביא דורון למשיח".⁷ כפי שראינו בברכת יעקב, יש לפרש את המונח המשיחי "יבוא שילה", לפי רש"י, "שי לר", העמים מביאים מתנות למשיח, כמו שנאמר במזמור עו: **יב, "נדרו ושלמו לה' אלוהיכם כל סביביו, יובילו שי למורא"**. כל הדברים האלה אינם אלא ניצוצות בודדים שניתנים מן הנבואה הכללית. והא בהא תליא!

3. בפרוש סמלי לעתים מתרחקים מדי מן המקור. במזמור עח הפותח במילים: "אפתחה במשל פי, אביעה חידות", נאמר בפסוק מא, "וישובו וינסו אל, וקדוש ישראל התוו". מי שעוקב אחר רמזים כפי שעשו חז"ל, עליו לשאול תחילה כמובן, מיהו "קדוש ישראל". הרי המונח מוכר לנו בייחוד מנבואות ישעיה ושם הוא מופיע חמש עשרה פעמים. כתוב שם ב"נה: ג"ד, "ואכרתה לכם ברית עולם, חסדי דוד הנאמנים. הן עד לאומים נתתיו, נגיד ומצוה לאומים. הן גוי לא תדע תקרא, וגוי לא ידעך אלך ירוצו, למען ה' אלוהיך ולקדוש ישראל כי פארך". רד"ק מפרש את הפסוקים האלה כלהלן: "הטו אזניכם. חסדי דוד הנאמנים, הוא המשיח כי יקרא שמו דוד... הוא יהיה המורה לעמים כמו שאמר בתחילת הספר, ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים... ועל המשיח אמר שיהיה מזהיר העם ומוכיחם". אם הגוים מקבלים ברית עולם בגלל האלוהים וקדוש ישראל, שהוא מפאיר את האלוהים, איך נוכל להבין את הפסוק, "וקדוש ישראל התוו"? מדרש תהלים מסביר ש"התוית תיו" פירושו "שהמכות היו נרשמות" בגוף. ורש"י מפרש גם שהתוו מסמל כעין "סימן, כמו והתוית תיו". ואם נרחיק לכת עוד, נשאל, מהו האות שמדובר עליו פה? אף על פי שאינני מזדהה עם הפרוש הזה ששמעתי פעם מרב מסויים אשר האמין במשיחיותו של ישוע, בכל זאת ההסבר הבא משקף את הציפייה של בן ישראל ש"יגיע ומצא" – וראה אחר מכן את הכול באור חדש. הרב הנכבד הסביר: "בכתיבה קדומה כתבו אבותנו את האות תיו בצורה של צלב.

7. פסחים ק"ה: ב.

לפיכך מדובר כאן על כך שהאנשים הצליבו את המשיח, את קדוש ישראל. נוסף לכך היתה הוראה כזו על הוויית הדם בבית המקדש איך לעשותה: לא למעלה, ולא למטה אלא כמצלף! לכן המתנגדים להתוויית צלב אינם צודקים כלל ועיקר. עד כאן הרב! אף על פי שקשה להזדהות עם פירושים כאלה, **מזמור קבט**: ג אומר על המכות שכאלו "נרשמו" בגוף: "על גבי חרשו חורשים, האריכו למעניתם". וישעיה נ: ו אומר, "גבי נתתי למכים ולחיי למורטים, פני לא הסתרת מכלימות ורוק". הפסוק האחרון מדבר על "עבד ה'" שהוא המשיח בעיני חוקרים משיחיים.

בתהלים חומר משיחי רב הן מנקודת ראות המשיחיים והן מנקודת מבט היהודים. **ב"ספר הברית, ויכוהי רד"ק עם הנצרות** מתחילת המאה השלוש עשרה דנים גם במזמורים. אף על פי שהרב דוד קמחי מתייחס בעיונות גלויה כלפי המשיחיות ומכנה את הבשורות בכינוי של גנאי, "עוון גיליון", ולמרות שהוא מסתמך ב"תולדות ישו" שנכתבו בימי הביניים ואין להם שום ביסוס היסטורי,⁸ בכל זאת הרב הנכבד מצא את הנבואות על המשיח באותם הפרקים שהמשיחיים מצאו אותן. המזמורים ב, כב, מה, עב, פז רקי נראים לו חשובים ביותר.⁹

ב. מזמור ב ומזמור קי

שני המזמורים הללו מדברים על כבוד המשיח בן דוד ונראים הם לנו כתאומים. בברית החדשה מצטטים אותם לעתים בצורה מקבילה.¹⁰

מזמור ב מצוטט למשל בנאומו המפורסם של השליח פולוס באנטיוכיה אשר בפסידיה: "אנחנו מבשרים לכם כי ההבטחה אשר הובטחה לאבותינו, אלוהים קיים אותה לנו, הבנים, בהקימו את ישוע, כמו שגם כתוב במזמור השני: בני אתה, אני היום ילדתך."¹¹ ומהו התוכן העקרי של מזמור זה? "למה רגזו גוים, ולאומים יהגו ריק, יתיצבו מלכי ארץ ורוזנים נוסדו יחד, על ה' ועל משיחו. ננתקה את מוסרותינו ונשליכה ממנו עבותימו... ואני נסכתי מלכי, על ציון הר קדשי.

8. Josef Klausner, Jesus von Nazareth, S. 59-61

9. שם ע, 1779.

10. ראה בייחוד אגרת אל העברים א: ה, יג; ה: ה, ג; י: י; יג: כא.

11. מעשי השליחים יג: לבלג.

אספרה אל חוק ה', אמר אלי, בני אתה, אני היום ילדתיך. שאל ממני ואתנה גוים נחלתך ואחוזתך אפסי ארץ... נשקו בר פן יאנף ותאבדו דרך כי יבער אפן, אשרי כל חוסי בו."

הרבנים מסכימים פה אחד שמדובר כאן על המשיח. רש"י מפרש: "רבותינו דרשו את הענין על מלך המשיח ולפי משמעו יהיה נכון לפותרו על דוד עצמו." אבן עזרא אומר: "הנכון בעיני כי זה... על דוד ביום המשחוח, על בן כתוב, אני היום ילדתיך, או על המשיח". גם בתלמוד יש רמזים בהקשר למומור השני: "כיון שרואין מלחמת גוג ומגוג אומר להן על מה באתם? אומרים לו על ה' ועל משיחו, שנאמר 'למה רגשו גוים ולאומים יגו ריק!'"¹² במקום אחר נאמר: "תנו רבנן, משיח בן דוד שעתיד להגלות במהרה בימינו, אומר לו הקב"ה, שאל ממני דבר ואתן לך, שנא' ואתהלים ב: ז, חו, אספרה אל חוק, וגו'. אני היום ילדתיך. שאל ממני ואתנה גוים נחלתך. וכיון שראה משיח בן יוסף שנהרג... איני מבקש ממך אלא חיים... שנאמר ואתהלים כא: הו חיים שאל ממך, נתת לו."¹³ לפי ההערות האלה לא ברור, אם מדובר פה על דוד עצמו, על המלך המשיח או על המשיח הסובל.

אולם מיהו הבן שנאמר עליו, "נשקו בר!" המשיחיים רואים כאן את מושיעם. לפני חמש עשרה שנה קרה מקרה שהעלה את הפסוק הזה לפתע פתאום מתת-הכרתי. האפיפיור פולוס השישי בקר בירושלים. זכינו לקבל את פניו על הר ציון ביחד עם ראשי הכנסיות. כאשר האפיפיור התקרב כרעו רובם ברך ונשקו את טבעתו. בהתקרבו אלי התחלתי להרהר בלבי, האם מן הראוי הוא שאכרע ברך לפני בן אדם כלשהו? ואו צלצלו המילים בלבי, "נשקו בר!". וזה נאמר רק על המשיח! לכן הרכנתי את ראשי עמוק, הושטתי את ידי ולחצתי את ידו, אולי חזק מדי – אולם כך לימדו אותי בביתי. ומה הפלא! קבלתי אפילו מטבע זכרון מהמפגש הקדוש הזה.

במדרש תהלים מדובר על המרי נגד מלך המשיח שימית רשע ברוח שפתינו". או באים העמים 'ומשתחווים למלך המשיח, שנאמר, אפים ארץ ישתחוו לך'. "ומשיחו" רומז גם "על הכהונה כנגד אהרן שהיה משיח ה'". בבית המדרש

12. עבודה זרה ג: ב.

13. סוכה נב: א.

של ילינק מספרים בספר "אליהו ופרקי משיח ונסתרות ר' שמעון בן יוחי" על "מלך המשיח שעתיד לבוא עם ענני שמיא". שם נאמר שהאנשים יברחו מצרימה בעת הצרה הגדולה, לפי הנאמר בישיעה יט: א, "הנה, ה' רוכב על עב קל ובא מצרים". לפי שמעון בן יוחי "השכינה" נמצאת אז שם.

בזמננו אנו כשכולם משתוקקים לשלום עם מצרים, מצטטים הפוליטיקאים בשיחות השלום את התקווה של ישעיה יט: כג-כד, "ביום ההוא תהיה מסילה ממצרים אשורה... ביום ההוא יהיה ישראל שלישיה למצרים ולאשור, ברכה בקרב הארץ". יתכן שכך יהיה רק עם שיבתו השניה של המשיח, בשעה שיבוא עם "ענני שמיא" ו"על עב קל". ומענין מאד לראות ששמעון בן יוחי אמר בספר הזוהר שהפסוק הנ"ל, "הנה, ה' רוכב על עב קל", מתקשר עם מזמור ב: יב, "נשקו בר".¹⁴

בהמשך מדבר הזוהר על מזמור ב: יב בצורה מוזעזת ביותר. נביא את הדברים בשלמותם: "אנת הוא רעיא מהימנא, עלך אתמר נשקו בר – אתה הוא הרועה הנאמן, עליך נאמר נשקו בר, ואתה רב למטה, רבן של ישראל, האדון של מלאכי שרת, בנו של עליון, בנו של הקב"ה והשכינה". לפנינו מעין תורת השילוש. טוב לדעת, שהמונח "שילוש", לא נמצא בברית החדשה. אבל היות שההתגלות האלוהית באה כאילו בפנים שונים על ידי האב, הבן ורוח הקודש, התחילו המאמינים לכנות את המיסתורין הזה בשם "שילוש" – אך זו היתה רק המסקנה המעשית מישותו של האלוהים. אין אחד מבין החוקרים הנוצרים שמכריו, שהוא מאמין בשלושה אלוהים. לכן עלינו לעזוב את לשונות הגנאי האלה ולהאמין בטענתם הכנה של המשיחיים.

בספר זוהר מדברים הרבנים לעתים על "תלת רישין", "תלת רוחין" ועל "תלת היות" משום שאי אפשר להבין את ישותו של האלוהים בצורה אחרת. הראשים, הרוחות וההיות האלה מסמלים את האיחוד ולא את ההפרדה. כבר בבראשית א: א השם של האלוהים מופיע בלשון רבים אולם הפועל ביחיד: "בראשית ברא אלוהים!" זוהר משתמש גם בכינוי "שלושה שמות", "תלת שמהין" ו"שלושה גוונים", "תלתא גוונין". בכל זאת אי אפשר לומר, שהרבנים התחילו פתאום להרבות את ישותו של האלוהים. נשמע איפוא את השאלה ואת התשובה

14. זוהר חלק ג, ע. 307 בהוצאת אמסטרדם.

של הזוהר בענין זה: "הא תלת שמהין אינון — איך שלושה שמות הם אחד? האם הם אחד מכיון שאנו קוראים אותם לאחד? איך הם אחד נידע רק על ידי השראתו של רוח הקודש ואפילו בעינים סגורות."¹⁵

"רוי דשלושה" אינם אלא הקליפה החיצונית כביכול של האמת הפנימית, כמו שנאמר על הגימטריה ועל חישובי ה"ספירות". רק היהודים יכולים להבין דבור כזה. אולם לפי הזוהר הסוד הזה נגלה על ידי המשיח. לכן אנחנו יכולים לנגוע בבעיה זו בהקשר זה. נאמר יפה מאד בזהר: "זוהי הרוח שתיצא משכל הצפון, שנקרא רוח החיים, והרוח הזאת היא מוכנה להעניק את החכמה בזמנו של מלך המשיח כפי שכתוב, ונחה עליו רוח ה', רוח חכמה ובינה וגו'."¹⁶

ראינו איפוא שהמשיחיים אינם היחידים שמדברים על בנו של אלוהים בהקשר למזמור ב. שמעון בן יוחי ראה את הקשר בינו ובין ישעיה יט. הרושם הזה מתחזק עוד יותר על ידי גימטריה, כי בחישוב של "בר" 2021 ו"עב קל" 721 + 130 התוצאות שוות.

אלה שאוהבים את דבר ה' רואים בהקבלות תמיד הוכחה יתרה. הפסוק אשר מתחיל במילה "נשקו בר" גומר באומרו, "אשרי כל חוסי בו". אולי רשאי אני לספר על דבר עדין ששייך לסגור לבני בימי הפסחא בשנת 1959 שכב בני היחיד למעלה מארבעה חודשים בבית החולים הדסה נטול הכרה. הילד שהיה אז כמעט בן שבע קבל כ־700 זריקות וטפול מכאיב למדי. לפני שנתעורר ואבד את ההכרה, הוא ראה חזון חי על ישוע עם שערות לבנות ארוכות ועל מלאכים, והוא שאל: "אבא, האם זה כך שישוע מלמד אותנו לסבול?" לא יכולתי כמובן להשיב, כי זו לא היתה שאלה אלא תשובה למצבו הוא. כפי שנהוג אצל הדתיים, בא יום אחד לבית החולים ידידנו הטוב, למדן דוקטור לפילוסופיה. הוא הציע שעלי להתגייר כי אולי ישמע אז האלוהים לתפילותנו וירפא את הילד. אמרתי לאיש היקר הזה, "שאנחנו מאמינים כי ישוע מילא את כל התורה למעננו וכי על כן אין לנו צורך להתגייר, אנו מאמינים שהוא בן האלוהים — הן אני והן בני!" אזי השיב הלמדן, "אבל אין בן לאלוהים, הראה לי איפה כתוב כך" — ובדברו הוא הוציא את התנ"ך

15. זוהר חלק ב, ע. 43 מהדורת אמסטרדם.

16. זוהר חלק ג, "האוינו", ע. 928, מהדורת אמסטרדם.

מתיקן. התפללתי ומתוך התת-מודע עלה לזכרוני פסוק שלא ידעתי בהכרה שלימה. אמרתי "קרא במשלי ל: ד!"

הידיד התחיל למלמל מספרו: "מי עלה שמים וירד, מי אסף רוח בחפניו, מי צרר מים בשמלה, מי הקים כל אפסי ארץ, מה שמו ומה שם בנו כי תדע?" ידידי הופתע ונסה להתחמק מן הפשט שבדבר. אולם מהו ההמשך? "כל אַמְרַת אלוה צרופה, מגן הוא לחוסים בו!" הפסוק הנ"ל מדבר על ה"עליה והירידה" של המשיח – ובלשון של מזמור ב, "אשרי כל חוסי בו!" ובנוגע לילד: "ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך!" בספר זוהר מדגישים שרק המשיח מגלה בעתו את "רוי השלוש".

מזמור קי משקף כמעט אותן ההשקפות כבְּזוּגוּ מזמור ב. דברי יוסף לפרעה, ששני החלומות אחד המה, נכון גם לגבי שני מזמורים אלה. כפי שכבר אמרנו הם מופיעים בהקבלה גם בברית החדשה. ומהו התוכן העקרי? "לדוד מזמור, נאום ה' לאדוני, שב לימיני, עד אשית אויביך הדום לרגליך. מטה עוון ישלח ה' מציון, רדה בקרב אויביך... נשבע ה' ולא ינחם, אתה כוהן לעולם, על דברתי מלכי-צדק. אדוני על ימיניך, מחץ ביום אפו מלכים, ידן בגויים..."

בברית החדשה מובאת שיחה מעניינת המוכיחה את אופיו המשיחי של המזמור הנ"ל: "כשנקהלו הפרושים שאל אותם ישוע: מה דעתכם על המשיח? בן מי הוא? בן דוד, השיבו לו. אמר להם: אם כן, כיצד דוד קורא לו בהשראת הרוח – אדון, באומרו: נאום ה' לאדוני, שב לימיני עד אשית אויביך הדום לרגליך? ובכן אם דוד קורא לו אדון, כיצד הוא בנו? אף אחד לא היה יכול לענות לו דבר."¹⁷ הרבנים רואים בדרך כלל במזמור זה את אברהם כמו למשל רש"י באומרו: "נכון לפרש זה המזמור על אברהם על דברתי מלכי צדק, רק יקשה עלינו ציון, שהיתה עיר דוד." מדרש תהלים אומר בנוגע לפסוק, "שב לימיני", "וכן הוא אומר למשיח, והוכן בחסד כסאו וישב עליו". התהלים מדברים כמה פעמים על "יד ימיניו" של הקב"ה. במזמור יח: לו נאמר: "ותתן לי מגן ישעך, וימינך תסעדני וענותך תרבני." המדרש מפרש גם זאת לימי "ביאת המשיח" ואומר, שלו היתה הגאולה באה "בבת אחת, אינן יכולין לסבול ישועה גדולה, לפי שהיא באה בצרות גדולות, לפיכך היא באה קימעא קימעא... כשחר."

17. מתי כב: מא"טו.

גם בתלמוד מדברים על מזמור קי. בקשר לזכריה ד: יד נאמר: "אלה שני בני היצהר העומדים על אדון כל הארץ, זה אהרן ומשיח, ואיני יודע איזה מהן חביב. כשהוא אומר, נשבע ה' ולא ינחם, אתה כוהן לעולם, הוי יודע שמלך המשיח חביב יותר מכהן צדק."¹⁸

השיחה שבתלמוד מופיעה בימי הביניים. הרב שמעון הדרשן אשר חי בסוף המאה ה-12 וליקט אגדות ודרשות מן התלמוד, משבץ בילקוטו סיפור מבדח במידת-מה: "אמר ר' יודן בשם הר' אחא בר חנינה, לעתיד לבוא מושיב הקב"ה מלך המשיח לימינו ואברהם לשמאלו, לפני אברהם מתכרכמות, ואומר: בן בני יושב לימין ואני לשמאל? והקב"ה מפייסו ואומר: בן בנך על הימין שלי ואני לימינך."¹⁹ בספרות הרבנית מדובר אפילו על כך שהמשיח קיבל את מקומו עוד לפני השמש והבריאה. דעה זאת מקורה כנראה כבר מימי הבית השני. טוב ש"אב האמונה", אברהם, נתקבל קרוב לאלוהים אף על פי שפניו נתכרכמו ונפלו מקנאה.

לפי מה שנאמר עד כה, המשיח יושב לימין הקב"ה. אפילו בהקשר למזמור פ: יח אפשר למצוא את אותו הרמז: תהי ירך על איש ימינך, על בן-אדם אמצת לך. בפסוקים קודמים מדובר על "הגפן" ועל "כנה אשר נטעה ימינך". אבן עזרא מפרש, שזהו משל, "והנמשל הוא על ישראל או משיח בן אפרים". הקורא העברי אינו מבחין תיכף ומיד בחשיבותן של המובאות הללו למשיחיים. היות שדברנו כבר על השילוש כמסקנה מעשית הן בקבלה והן בנצרות, עלינו להראות כיצד פרשו אבות הכנסיה את עקרי אמונתם ב"אני מאמין האפוסטולי" שלהם. למילים אלה יש גם קשר הדוק עם הירידה והעליה של המשיח בחומש ועם מזמור קי. כל הנוצרים בכל העולם מצטרפים לאמונה זו: "אני מאמין באל שדי האב, בורא שמיים וארץ, ובבנו יחידו, ישוע המשיח אדוננו אשר הולידו רוח הקודש, נולד ממרים הבתולה, נענה בימי פונטיוס פילטוס, נצלב, מת

18. אבות דר, נתן פרק לד.

19. ילקוט שמעוני קי שם. ראה גם נדרים לב: ב וסנהדרין קח:ב. המחקרים הבאים דנים בייחוד על נושא R. Isaac ben Moses Arama in the book *Bierre-Narbonne, Proféties messianiques*, 110: p. 30 speaks about the Messiah before the sun. David M. Hay, *Gory at the Right Hand, Psalm 110 in early Christianity*, New York 1973. Jacques Dupont, *Assis a la Droite de Dieu, L'interpretation du Psaume 110*, 1, Vaticana 1974, 340-442

ונקבר, ירד לשאול, קם ביום השלישי מעם המתים, עלה לשמיים, יושב לימין אל שדי האב, ומשם יבוא לדון את החיים והמתים. וברוח הקודש, בעדה האחת הקדושה והכללית, בהתחברות הקדושים, בסליחת העוונות, בתחיית המתים ובחיי עולמים. ברי לנו שלגויים קשה יותר להבין את העקרים האלה מאשר לעמיתיהם היהודים. אני מאמין זה מצהיר בפשטות רק מה שאירע לישוע ואינו כולל כלל את תורתו – ואת הצליבה מייחסים לימי פונטיוס פילטוס בלי שום כוונה עויינת כלפי קבוצה מיוחדת כלשהי. את השילוש אפשר להבין רק מן "הפנים השונים" בהסטוריה של הישועה. אם נשתמש בסגנונו של הפילוסוף עמנואל קנט, ניתן לומר, שהשילוש הוא כאילו "תולדה של השכל המעשי". המשיחיים שאלו את רעיון השילוש מן היהדות.

בהמשך נדון אמנם בתפקידים השונים של המשיח, אבל נוכל לציין כבר עתה את עדיפותו של המלך המשיח לעומת משיח הכוהן כפי ששמענו בדברי התלמוד, שהוא "חביב יותר מכוהן צדק". אפשר לומר שבברית החדשה יש מעין עדיפות לטובת "משיח הכוהן" ומשיח בן אהרון.

הנושא הזה בולט בייחוד באגרת אל העברים. ישוע נחשב שם ל"כהן עולם על דברתי מלכי-צדק". בתפקיד זה הוא "הקריב תפילות ותחנונים" למעננו וינכנס בעדנו דרך הפרוכת אל קודש הקודשים. אי אפשר להשיג "שלימות על ידי כהונת לווי". "אכן כהן גדול כזה יאה לנו – קדוש, תמים, טהור, נבדל מחוטאים ונשא מעל השמים, אשר אינו צריך יום יום, ככהנים הגדולים, תחילה להקריב קרבנות על חטאיו ואחרי כן על חטאי העם, כי זאת עשה אחת ולתמיד בהקריבו את עצמו.²⁰ גם באגרת אל הרומים אנו רואים את המשיח לימין האלוהים כפי שכתוב: "המשיח ישוע, הוא מת ולא עוד אלא קם לתחייה, והוא נמצא לימין אלוהים ומפגיע בעדנו."²¹

מוזמר ב ריקי מהווים מקור מאד חשוב לרעיון המשיחי בנוגע למוצאו וישותו של הגואל הבא. אפילו ביהדות מייחסים למשיח לפעמים תכונות על-אנושיות. מכנים אותו "רועה נאמן" ואומרים עליו, "נשקן בר" – והוא "רב למטה,

20. ראה אגרת אל העברים ה: רי; ו: כ; ז: יאיו, כרכו.

21. אגרת אל הרומים ח: לד.

רבן של ישראל, האדון של מלאכי שרת, בנו של עליון, בנו של הקב"ה והשכינה".
המשיחיים ראו במושיעם בדיעבד את כל הקווים האופייניים האלה.

ג. מזמור כב

הציפיה המשיחית חודרת לעתים לתוך המזמורים כשמדובר על סבלו של איש מאמין שמשותף ב"יסורי המלכות" באופן כללי. התרגומים מפרשים מזמור כ באותה הצורה. לפי הכותרת מתחנן דוד באומרו, "יענך ה' ביום צרה" – ובפסוק ז נאמר, "עתה ידעתי כי הושיע ה' משיחו, יענהו משמי קדשו". במזמור כא: ב נאמר, "ה' בעוזך ישמח מלך, ובישועתך מה יגיל מאד". בפסוק ד ממשיכים, "תשית לראשו עטרת פז". התרגום מדבר בכל המקומות האלה על מלך המשיח. הוא יהיה מעונה בצרות, אולם ה' מושיע אותו ויתן לו את כבודו.

מזמור כב מתאר סבל דומה לשם שמים. כל העולם המשיחי חולץ כביכול את נעליו בשמעו את התיאור הזה כי הוא רואה בו הוכחה למיתת הכפרה של מושיעם. הבה נשמע תחילה את עצם המזמור:

"למנצח על אילת השחר, מזמור לדוד. אלי אלי, למה עזבתני, רחוק מישועתי, דברי שאגתי... ואנוכי תולעת ולא איש, חרפת אדם ובוזי עם. כל רואי ילעגו לי, יפטריו בשפה, יניעו ראש. גול אל ה', יפלטחו, יצילהו כי חפץ בו... אל תרחק ממני כי צרה קרובה, כי אין עזור. סבבוני פרים רבים, אבירי בשן כתרונני. פצו עלי פיהם, אריה טורף ושואג. כמים נשפכתי והתפרדו כל עצמותי, היה לבי כדונג, נמס בתוך מעי. יבש כחרש כוחי ולשוני מודבק מלקוחי, ולעפר מוות תשפתני. כי סבבוני כלבים, עדת מרעים הקיפוני, כארי ידי ורגלי. אספר כל עצמותי, המה יביטו, יראו בי. יחלקו בגדי להם, ועל לבושי יפילו גורל."

סוף הפרק מפרש למאמיני הברית החדשה את נצחון המשיח. בתיאור דומה בישעיה נג מפרשים גם בתום הפרק את נצחונו של "עבד ה'": "זה' חפץ דכאו החלי, אם תשים אשם נפשו, יראה זרע, יאריך ימים, וחפץ ה' בידו יצלה". **מזמורנו אנו מסכם בשבח לאל:** "מאתך תהילתי בקהל רב, נדרי אשלם נגד יראוי. יאכלו עניים וישבעו, יהללו ה' דורשיו, יחי לבבכם לעד. יזכרו וישבו אל ה' כל אפסי ארץ, ישתחוו לפניך כל משפחות גויים. כי לה' המלוכה, ומושל בגויים.

אכלו וישתחוו כל דשני ארץ, לפניו יכרעו כל יורדי עפר, ונפשו לא חיה. זרע יעבדנו, יסופר לאדוני לדור. יבואו ויגידו צדקתו לעם נולד, כי עשה.

האם יש לפרש את הפרק הנ"ל על המשיח? רש"י אומר על הפסוק, **"יאכלו עניים"**, שהוא רומז **"לעת הגאולה, לימות המשיח"**. והוא מדגיש, ש"אמרו רבותינו, כל מקום שנאמר מזמור לדוד... שורה עליו שכונה". אבל האם אפשר לאמר באופן רעיוני שרק חלק מן הפרק מיוחס למשיח?

אבן עזרא מפרש את הפסוק, "יחלקו בגדי להם, ועל לבושי יפילו גורל". שהם **"בגדי מלוכה, ולולא היותו מלך, לא היה טעם בדבריו וזה רמז!"** ובגמרא הפרק הוא מוסיף: **"בסוף ובאחרית ימיהם ישתחוו למלך האוסף רוחם"**.

במדרש תהלים מבררים את כל המזמור הנ"ל בהקשר למלכת אסתר אף על פי שאין כל דמיון אמיתי בין אסתר ובין האישה הצדיק במזמור כב. **פרופ. מ.ד. קאסוטו** אשר פירש ביחד עם **פרופסור א.ש. הרטום** את כל התנ"ך, אומר, ש"מזמור זה כולל דברי אדם המעונה בגוף ובנפש". ועל המילה "אילת השחר" בראש הפרק הוא אומר: **"לפי אגדת חז"ל בטוי זה הוא כנוי לאסתר המלכה"**. אולם אם מחפשים הסבר הגיוני להערה זו, אפשר לדבר על ה"שחר" האמיתי, על המשיח כ"נהורא" ו"אור הגוים". ובאמת, **במדרש תהלים** נאמר בקצור על השחר, **"שעתיד לעמוד להם מלך המשיח"**²².

אם נראה את מזמור כב כפשוטו לא נוכל להמנע מן הרושם שתיאור זה הולם היטב את התמונה של הצליבה. האנשים מכתרים וסובבים את קרבנם ולועגים לו. הצלוב מרגיש שהוא אינו עוד אדם אלא כעין תולעת מתפתלת בהתגוששו על עץ קלון, הוא נראה באמת "כחרפת אדם ובווי עם". אנשים צועקים כמו חיות בר! הצימאון בוער בפה והראש נופל על הצלעות: "כמים נשפכתי והתפרדו כל עצמותי, היה לבי כדונג, נמס בתוך מעי. יבש כחרש כוחי ולשוני מודבק מלקוחי... אספר כל עצמותי, המה יביטו, יראו בי. יחלקו בגדי להם, ועל לבושי יפילו גורל" – וקאסוטו מפרש, "כאילו הייתי כבר מת". היהודים הענישו את הפושעים בדרך כלל על ידי סקילה, התיאור הזה מתאים טוב יותר לצליבה. רד"ק אומר בספר הוויכוחים שלו **"שהערלים פירשו את המזמור הזה על ישו"**. ובענין "כארי ידי ורגלי" הם מפרשים את הפסוק כאילו "כארו", כלומר כרו,

22. מדרש תהלים כב, הערה ט.

והם אומרים "כי זה הוא אלוה שיכרעו לפניו כל יורדי עפר". רש"י הבין את המילים, "כארי ידי ורגלי, כאילו הם מדוכאים בפי ארי".

נאמר מה שנאמר, כל אחד לפי השקפתו! אבל אל נא נשכח, שישוע קבל נחמה ממוזר זה בהיותו שש שעות על הצלב עד שנפח את נשמתו. הוא שמע כיצד לעגו לו ואמרו, "בטח באלוהים, עתה יפלטהו אם חפץ בו"²³ והוא ראה כשהחיילים "לקחו גם את הכותונת, אלא שהיא היתה ללא תפר, אריגה רצופה מלמעלה למטה. אמרו זה לזה: אל נא נקרע אותה, אלא נפיל עליה גורל למי תהיה."²⁴ ישוע הספיק לתת הוראות לקרוביו, לשוחח עם שני הרוצחים שנצלבו לימינו ולשמאלו ולהתפלל שאביו יסלח לרודפיו "כי הם אינם יודעים מה הם עושים."²⁵ ישוע נהיה עווב לכל העוובים, אבוד לכל האבודים, הוא נהיה "לקללה בעדנו, שכן הכתוב אומר, קללת אלוהים תלוי"²⁶. לכן הוא זעק מעל הצלב בארמית: "אלי, אלי, למה שבקתני? כלומר, אלי, אלי, למה עזבתני?"²⁷ אולם לפני שנפח את רוחו, הוא אמר לפי הפסוק האחרון במוזר כב: "נשלם!" או "כלה!"²⁸ קשה לפרש את המונח היווני במקור. ייתכן שהכוונה למלה הארמית "לכלא" ופירושה, שהוא "עשה הכול". מוזר כב: לב מסכם כמסקנה על סבלו של האדם הצדיק: "יבואו ויגידו צדקתו, כי עשה!"²⁹

הדבר העיקרי שטרם קיבל תשומת לב אפילו בין המאמינים המשיחיים מתחם למעשה לדברי רש"י בנוגע לחלק האחרון של מוזר כב. הרי הוא פירש את "יאכלו ענוים" כבטוי הרומז "לעת הגאולה, לימות המשיח". וברם, כל מאמץ משיחי צריך לראות את הקשר ההדוק בין הפרק ובין "סעודת הקודש", התקדיש, שישוע ציווה לזכרון מותו לתלמידיו. ליל הסדר, ערב יום מותו, היה מעין סעודת פרידה לתלמידיו. ובאכלם את ה"סדר" הוא לקח "את הלחם, ברך ובצע ונתן לתלמידים באמרו: קחו ואכלו, זה גופי. לקח את הכוס, ברך ונתן להם באמרו: שתו

23. מתי כו: מג.

24. יוחנן יט: כג-כד.

25. לוקס כג: לד.

26. אגרת אל הגלטים ג: יג.

27. מתי כו: מו.

28. יוחנן יט: ל.

See Keil-Delitzsch V, pp. 327-328 29.

ממנה כלכם, כי זה דמי, דם הברית החדשה הנשפך בעד רבים לסליחת חטאים.³⁰ וישוע אמר: "זאת עשו לזכרוני!"³¹

בסעודת הקודש המאמינים בכל אפסי הארץ שבים אל ה' וזוכרים את "צדקתו" של המשיח, כי הוא "עשה" את הכפרה עבורנו. הם משתחווים וכוורעים ברך בזוכרים את המשיח ומהללים את שמו "זמספרים" על מעשיו. כל מלה ומלה גדושה משמעות עמוקה. זוהי הבשורה של מזמור כב.

ד. מזמור קיח

התנ"ך מדבר על גאולה אוניברסלית החל מן ההבטחה לאברם, "ונברכו בך כל משפחות האדמה". הירושה הזאת באה ליהודה מתוך ברכתו של יעקב, "לא יסור שבט מיהודה... עד כי יבוא שילה ולו יקתה עמים". ולפי מדרש תנחומא "כל ישראל יקראו על שמו יהודים, ולא עוד, אלא שהמשיח יוצא ממנו" – לכן אמר גם ישוע, "שהרי הישועה מאת היהודים היא".³² אולם הרבנים רואים כבר בנבואות הקדומות אפשרות שעם הסגולה לא יקבל את משיחו. במדרש רבה למדנו מברכת יעקב ש"אין ישראל צריכין לתלמודו של מלך המשיח שנאמר, אליו גוים ידרושו". וזוכרים אנו גם את ההערה של רש"י על המשיח שיוולד בבית לחם "ומוצאותיו מקדם מימי עולם" – שהרי הוא רמו בהקשר זה לפסוק, "אבן מאסו הבונים, היתה לראש פינה".

אם כן, על מה מדובר במזמור קיח? נראה איפוא את סוף המזמור שמהווה מעין שיר נצחון: "פתחו לי שערי צדק, אבוא בס, אודה יה. זה השער לה", צדיקים יבואו בו. אודך כי עניתני, ותהי לי לישועה. אבן מאסו הבונים, היתה לראש פנה. מאת ה' היתה זאת, היא נפלאות בעינינו. זה היום עשה ה', נגילה ונשמחה בו. אנא ה', הושיעה נא, אנא ה', הצליחה נא. ברוך הבא בשם ה', ברכנוכם מבית ה'".³³

30. מתי כו: כרכט.

31. לוקס כב: יט ואגרת ראשונה לקוריתים יא: כה.

32. יוחנן ד: כב.

33. מזמור קיח: יט"כ.

הלל זה שגור בפי העם היהודי; שרים אותו לפחות שלוש פעמים בפסח ועוד בחג השבועות, בסוכות ובחנוכה. גם תלמידי ישוע שרו אותו בתום ליל הסדר.³⁴ כמו כן ברך העם את ישוע בשיר זה בבואו לירושלים כעני ורוכב על חמור. **מדרש תהלים** מסביר שעולי רגל ואנשי ירושלים נהגו לשיר את הפסוקים הללו לסירוגין: "אנשי ירושלים אומרים מבפנים, אנא ה' הושיעה נא, ואנשי יהודה אומרים מבחוץ, אנא ה' הצליחה נא, אנשי ירושלים אומרים מבפנים, ברוך הבא בשם ה'..." אך כשרכב ישוע לירושלים פרשו רבים מן ההמון את בגדיהם על הדרך או כרתו ענפים מן העצים לאותה המטרה וקראו: "הושע־נא לבן דוד! ברוך הבא בשם ה', הושע־נא במרומים!"³⁵ אין פלא שכל העיר שאלה, "מי הוא זה?" האם יש לפרש את המזמור הנ"ל כמזמור משיחי כפי שנעשה לעתים קרובות בברית החדשה? **קאסוטו** מברר באופן כללי, ש"הכוונה היא למתפלל עצמו שעלה לגדולה אחרי שהכול בוהו, או לעם ישראל שתחילה היה בווי". **רבי עקיבא** מפרש בתלמוד שהשיר הזה נתקבל על ידי השכינה אחרי שעם ישראל עלה מים־סוף.³⁶ המסורת הזאת היתה גם בידי ר' יהודה ושמואל שקבעו בשם הנביאים שבני ישראל ישירו לעתיד לבוא את אותו השיר למושיעם. **הזהר מרחיב את הנושא הזה בקשר לשמות פרק סו**. הבה נשמע את הדברים האלה כלשונם!³⁷

וזהר מפרש שהמילים, "או ישיר משה", מתייחסות "לעתיד לבוא". לכן "עתידים ישראל לשבח שירה זו לעתיד לבוא" כשהאלוהים "יוסיף שנית ידו לקנות את שאר עמו". אז יקומו "אלו שמתו בעצת הנחש" ויהיו בעלי עצה למלך המשיח". זוהי שירה של "המטרוניתא", של המלכות ובשירה הזאת "יש קשרי האמונה ויש בה ימי מלך המשיח". וזהר מכנה פעמים רבות את המשיח "מלך הקדוש העליון". בעתיד זוכים בארץ ישראל לשבח בשירה זו "בימיו של מלך המשיח בשמחת כנסת ישראל בהקב"ה". "ויהי לי לישועה, והו המלך הקדוש". וכשיבוא המלך הקדוש, אז "נגילה ונשמחה בישועתו, בישועתו ודאי, דהיינו

34. מתי כו: ל ומרקוס יד: כו.

35. מתי כא: רי; מרקוס יא: ט"ז; לוקס יט: לדלח ויוחנן יב: יג"טו.

36. סוטה ו, ב.

37. ראה בסידור "בית יעקב" תיקון ליל שביעי של פסח ע. 520 וספר וזהר, שמות ב"ש"לח" רטורכו.

בישועה של ה' שחזר לציון. ברי לנו ממילים אלו שמותר לפרש מזמור קיח בקשר למלך המשיח.

עלינו לברר שתי בעיות לאור המזמור הנ"ל: דחיית המשיח בתור אבן אשר "מאסו הבונים" מחד גיסא וקבלתו בתור "ראש פנה" מאידך גיסא.

ראינו כבר בכתבי רש"י את הקשר בין המשיח שיוולד בבית לחם ובין האבן אשר מאסו הבונים. גם בקשר ל"אבן בחן" בישעיה כח: טז הוא אומר שהוא "מלך משיח שיהא בציון לאבן בחן". על פי מזמורנו הוא יהיה פעם "לראש פנה", בראש הזוית. מצודת דוד מברר שכך נוהגים לתת לאבן "המשובח ביותר בפנת הכותל להיות נראה משתי הרוחות", ו"זה היום", הוא "יום הגאולה". אולם לפני כן היא נדחית.

ישוע דבר בעצמו על מזמור זה במשלו על בעל הכרם והחוכרים במתי כא: לג — מד. כששלח בעל הכרם את עבדיו לקבל את הפרי, "את זה הלקח, את זה הרגו ואת זה סקלו". "לבסוף שלח אליהם את בנו באמרו, את בני יכבדו!" אבל העבדים אמרו, "זהו הירוש, בואו נהרוג אותו ונקח לנו את נחלתנו". אחרי התיאור הזה אמר ישוע מילים, שהן לפי דבריו של פרופסור דוד פלוסר "קשות ביותר בכל ברית החדשה, ולא יתכן שישוע היה יכול לומר אותן". בבשורה נאמר, שישוע שאל את שומעיו, מה אפשר לעשות לכורמים האלה. או השיבו האנשים שבעל הכרם ודאי יחכיר את הכרם לאחריים". "אמר להם ישוע: האם לא קראתם בכתובים, אבן מאסו הבונים, היתה לראש פנה, מאת ה' היתה זאת, היא נפלאה בעינינו. על כן אני אומר לכם כי תלקח מכם מלכות האלוהים ותנתן לגוי אשר יפיק את פריה. והנופל על האבן הזאת יישוב לרסיסים, וכל מי שתפול עליו, תכתוש אותו". בכל זאת ישוע לא הכריז דבר זר באוזני היהודים. בתלמוד מובאת שיחה מועזת שדומה לדברי ישוע. בקשר לירמיה יג: טז"ו אשר אומר, "תנו לה' אלוהיכם כבוד בטרם יחשיך..." "ואם לא תשמעוהו, במסתרים תבכה נפשי מפני גוה", נאמר בחגיגה ה, ב: "מפני מה גוה, אמר רב שמואל בר יצחק, מפני גאוותן של ישראל, שניטלה מהם ונתנה לעובדי כוכבים". היהודים שוכחים לפעמים שמיליוני גויים מכול האומות קבלו מישראל את תורת היושר והטהרה לאוצר חייהם והם גם תרגמו את התנ"ך לכאלף ושש מאות שפות שונות.

המונה "לבנות" מתייחס גם ביהדות להוראה. בברית החדשה המלה הזאת מופיעה באותו המובן. **ישוע אמר** בסוף דרשת ההר שעלינו ליסד את הבנין על סלע ולא על חול.³⁸ **פולוס הכריז** שאנחנו "בבניינים על יסוד השליחים והנביאים, והמשיח ישוע עצמו הוא אבן הפנה. בו כל הבנין מחובר יחד וגדל להיות היכל קודש לה'; ובו גם אתם נבנים יחדיו להיות משכן אלוהים על ידי הרוח."³⁹ **ופטרוס, שליח היהודים**, כותב: "אתם נגשים אליו, **אבן חיה שמאסוה בני אדם**, אך נבחרה ויקרה לאלוהים. **וגם אתם, כאבנים חיות, נבנים לבית רוחני, לכהנות קודש**, כדי להעלות זבחי רוח רצויים לאלוהים בזכות ישוע המשיח. משום כך אומר הכתוב: הנני יסד בציון אבן פנה נבחרה ויקרה, והמאמין בה לא יבוש. על כן לכם המאמינים היא אבן היקר, אבל לסוררים — אבן מאסו הבונים, היתה לראש פנה, וגם אבן נגף וצור מכשול."⁴⁰

אולם מה הם המרכיבים של המונח "ראש פנה" ו"האבן החיה"? מהו ה"דרש" הרוחני בדברים האלה? מה פירושו שהמשיח הוא ראש פנה ואבן חיה? אחרי מלחמת ששת הימים הלכתי פעם לבית לחם עם רועה־עדה ערבי שהיה גם מורי לערבית. לפתע פתאום כשעמדנו על יד אבני מחצב גדולות הוא אמר בערבית משהו על "אבנים מתות" — שאלתי אותו: "האם ישנן גם אבנים חיות?" "ודאי", הוא השיב. והוא המשיך באנגלית: "לפני שהאבן מגיעה לידו של הסתת, היא עדיין אבן מתה. אך כשהיא מקבלת צורה כך שתתאים למקומה, וכשהיא נושאת ותומכת אבנים אחרות בבנין, היא הופכת לאבן חיה. ואפילו אם הורסים את הבית, אפשר עוד להשתמש באותה האבן בבניינים אחרים. זהו הכלל גם כלפי המאמינים בחייהם". נוסף לכך, אם המשיח הוא ראש הפנה בחיינו, בדוגמתו יהיה הוא לנו המניע העליון בכל התנהגותנו אנו.

בעניין המשיח כ"אבן בחן" לפי פרושו של רש"י, מוסיף "באור הענין" **לישעיה כח: טז** באוצר הפרושים של המלבי"ם: "אבן בחן מצייר באבן הזה שלוש בחינות: א. מצד חמרו יהיה אבן בחן וחזק אשר נבחן ונתנסה שהוא אבן טוב ולא מורכב מעפר וחול וחלקים זרים, ב. מצד ערכו וצורתו אחר ששימו איתו לראש

38. מתי 1: כד"ב.

39. אגרת אל האפסים ב: כ"ב.

40. אגרת הראשונה לפטרוס ב: ד"ו.

פנה יהיה אבן יקר כאבן ספיר ואקדח למען יהיה פנת יקרת; ג. מצד תכליתו יהיה מוסד מוסד, עליו ינחו כל היסודות, יהיה יסוד היסודות ומחזיק הבנין בכללו – אחר יהיה לראש פנה שיהיה מזרע דוד היקרים שיהיה יסוד היסודות, ילבש עצה וגבורה והוא יחל להושיע את ישראל. המאמץ בדבר זה לא יחיש וימהר, כי לא יהיה זה תיכף כי תחלה יעברו צרות רבות. אם נפרש את התיאור למשיח כמו שעשה רש"י, המילים הללו מקבלות גוון חדש; מדחיית המשיח עוברים לקבלתו. בסוף מזמור קיח נאמר: "הושיעה נא – ברוך הבא בשם ה', ברכנוכס מבית ה'." ציינו מקודם לאור הנבואה של דניאל, שהמשיח יבוא כשהבית השני עודנו עומד על תלו. לכן מברכים אותו "מבית ה'". יש לציין שישוע דיבר את משליו העיקריים על עם ישראל ועל עתידו לאחר שנכנס לעיר הקודש.⁴¹ ורוב דבריו הושמע בבית המקדש.

מזמור קיח היא איפוא הוכחה ברורה ביותר על דחייתו של המשיח ועל קבלתו למקום הכבוד לאחר מכן – אולם הדבר לא יהיה "תיכף כי תחילה יעברו צרות רבות". המשיח משמש כעין "אבן בחן" לעמו. אולם בסוף ה"מלך הקדוש העליון" יתקבל לראש פנה.

ו. מזמור קב

אין המזמורים מדברים על הולדתו של המשיח. הם אמנם מדגישים את מעמדתו "לפני שמש" ומקומו לימין הקב"ה. המאמינים ראו במזמורים ביחוד את סבלו של המשיח. חלק מסויים של ספר תהלים מתייחס לאחרית הימים ולשיבתו של עם ישראל לציון ולהיותו לברכה בה. כפי שדברו ישעיה, ירמיה ויחזקאל על "ברית עולם", אפשר לפרש גם אחדים מן המזמורים לאור הברית שנכרתה עם עם ישראל. למשל במזמור פט: דִּהּ וּכְדַכְּט נאמר: "כרתי ברית לבחירי, נשבעתי לדוד עבדי. עד עולם אכין זרעך, ובניתי לדור ודור סלה – הוא יקראני אבי אתה, אלי וצור ישועתי. אף אני בכור אתנהו, עליון למלכי ארץ. לעולם אשמור לו חסדי, ובריתי נאמנת לו." בסוף המזמור מדובר עוד על "חרפת עבדיך" "אשר חרפו עקבות משיחך".

41. ראה בשורת מתי פרקים כא-כה.

כשמדברים על אישיותו של המשיח אין זה שולל את התפקיד "המשיחי" של עם ישראל, כי הם עם הכהונה. לכן יש מקום לפרש את מזמור פח הן על המשיח והן על עם ישראל ואין הפרוש האחד שולל את השני. באור כזה אפשר להבין את הפרוש של מצודת דוד, שנתחבר בסוף המאה השבע־עשרה על ידי ר' דוד ובנו ר' יחיאל הלל אלטשולר: "כרתי ברית לבחירי – אכין זרעך. להיות נכונים למלוכה; כסאך סלה. כסא המלכות הנתון לך לרשת לזרעך יהיה עד עולם, כי אף שתבוטל בימי הגולה, הנה תשוב בימי המשיח ולא תופסק עוד."⁴² מזמור קב מדבר בייחוד על נחמת ציון ועל קבוץ הגלויות. זהו גם המזמור היחיד שקלוזנר מצטט אותו בנפרד בספרו על הרעיון המשיחי בישראל.⁴³ מזמור קב מביא אותנו בתחילה כאילו לתוך מחנה רכז ולאחר מכן לציין. ואו ה' יבוא בכבודו "ממרום קודשו", היות שלמזמור זה בשורה מסוימת לזמננו אנו, הבה נתבונן בעקר תוכנו:

"ה' שמעה תפילתי, ושועתי אליך תבוא. אל תסתר פניך ממני ביום צר לי, הטה אלי אוזןך, ביום אקרא מהר ענני. כי כלו בעשן ימי, ועצמותי כמוקד נחרו. הוכה כעשב ויבש לבי, כי שכחתי מאכול לחמי. מקול אנחתך, דבקה עצמי לבשרי... כל היום חרפוני אויבי, מהוללי בי נשבעו. כי אפר כלחם אכלתי, ושקוי בבכי מסכתי... ואתה ה' לעולם תשב, וזכרך לדור ודור. אתה תקום תרחם ציון, כי עת לחננה, כי בא מועד. כי רצו עבדיך את אבניה, ואת עפרה יחוננו. ויראו גוים את שם ה', וכל מלכי הארץ את כבודך. כי בנה ה' ציון, נראה כבודו. פנה אל תפילת הערער, ולא בזה את תפילתם. תכתב זאת לדור אחרון, ועם נברא יהלל-יה. כי השקיף ממרום קדשו, ה' ממרום אל ארץ הביט. לשמוע אנקת אסיר, לפתח בני תמותה. לספר בציון שם ה', ותהילתו בירושלים. בהקבץ עמים יחדיו, וממלכות לעבוד את ה'... לפני הארץ יסדת, ומעשה ידיך שמים. המה יאבדו ואתה תעמוד... בני עבדיך ישכנו, וזרעם לפניך יכון."

באופן מילולי אין המזמור מדבר על אחרית הימים בלבד אלא גם על הדור האחרון. אחת המגמות העקרויות של התיאולוגיה הליברלית היתה להתכחש כליל לרעיון אחרית הימים. בזמננו אמנם התחילו אנשי מדע אחרים לדבר על

42. מקראות גדולות, שם.

43. הרעיון המשיחי בישראל, ע. 135.

ה"פוטורולוגיה", פורענויות שעתידות לפי השקפתם לבוא על כל האנושות כלה בגלל ההתפתחות האטומית. ונבואותיהם של מדענים אלה נוראות מדברי עמיתיהם התיאולוגים. מגילות ים המלח מבססות במידת מה את הטענה של המאמינים שאחרית הימים הוא רעיון יהודי גרידא. **במגילת ברית דמשק ובפסוק משא חבקוק מגלים את המונח "דור אחרון"**.⁴⁴ בתנ"ך מדובר לעתים על "יום ה'", "עת קץ", "קץ הימים", "אחרית השנים" וכאן במזמור זה – על "דור אחרון". דניאל מתאר את אותה התקופה: "ובעת ההיא יעמוד מיכאל השר הגדול העומד על בני עמך, והיתה עת צרה אשר לא נהיתה מהיות גוי עד העת ההיא, ובעת ההיא ימלט עמך, כל הנמצא כתוב בספר". באותו המובן מושיע ה' ו"מרחם ציון" בבוא ה"מועד" ב"דור האחרון".

לפני פרידתו מן העולם דבר ישוע הרבה על אחרית הימים ועל סימני עת הקץ. בכל הפרקים העקריים הללו כגון מתני כד, מרקוס יג ולוקס כא, הוא מעלה תחילה אזהרה פן "יתעה אתכם איש". אחרי ראשית הצרות, מלחמות ורדיפות, תהיה צרה גדולה וחמורה כל כך שאלמלא יקוצרו הימים ההם, לא יינצל כל בשר. ובסוף תחשך השמש והירח לא יגיה אורו וכוחות השמים יודעו. או יש גם שנאה "וקצף על העם הזה", "ויירושלים תהיה מרמס לגויים עד אשר ימלאו עתות הגויים", הזמן של השליחות. אולם כסיכום לסימנים אלה הוא מעלה בשלושת הפרקים הללו משל כללי: "למדו את המשל מן התאנה: כאשר ענפיה מתרככים והעלים צצים, יודעים אתם שהקיץ קרוב. כן גם אתם, כראותכם את כל אלה, דעו כי קרוב הוא בפתח. אמן, אומר אני לכם שלא יעבור הדור הזה עד אשר יהיו כל אלה. השמים והארץ יעברו ודברי לא יעברו".⁴⁵

במזמור קב נאמר, שה' "יסד את הארץ ואת השמים" ו"המה יאבדו", אך מפני שה' "יעמוד", יראה ה"דור האחרון" את שיבת ציון ואת התגלות ה' "ממרום קדשו". אין למעשה פרק אחר בכל התנ"ך שמתאים יותר לדברי ישוע על אחרית הימים מפרק זה. אלה השוללים אפשרות של התגלות ברורה בתנ"ך, אומרים שישוע טעה בדבריו – המאמינים מפרשים שיש לראות את דבריו של ישוע

44. מגילת ברית דמשק א: יב ופסוק משא חבקוק א: ב, ג; ו: א.

45. מתני כד: לבלד.

בהקשר למשל התאנה – על עם ישראל, ואו ניתן להבין שהבשורות מתארות באלתור חפשי את הדרשה של ישוע על מזמור קב ועל הדור האחרון. ההשוואה בין דברי ישוע ובין דברי חז"ל חשובה ביותר כדי שנוכל למצוא דרשיח מאלף שיש בו כדי ללמד ולהשכיל. קלזונר רואה קשר ישיר בענין "חבלי הלידה" של משיח המשיחיים בברית החדשה ובדברי חז"ל.⁴⁶ מאחר שיום ה' הוא חושך ולא אור,⁴⁷ ראו חכמי התלמוד את הדור האחרון כדור משבר: "אם ראית מלכויות מתגרות אלו באלו, צפה לרגלו של משיח".⁴⁸ "אין בן דוד בא עד שתתהפך כל המלכות למינות", לכפירה!⁴⁹ "אין בן דוד בא עד שיכלו כל שופטים ושופטים מישראל".⁵⁰ "בעקבות המשיח העזות תרבה... בית הועד יהיה לזנות... וחכמת סופרים תסרח, ויראי חטא ימאסו, והאמת תהא נעדרת, ופני הדור כפני כלב, נערים ילבינו פני זקנים, גדולים יעמדו מפני קטנים... הבן אינו מתביש מאביו. ועל מי יש לנו להשען? על אבינו שבשמים".⁵¹ לזה אפשר להוסיף מ"אותות המשיח", ש"רבים חלאים רעים ודבר ומגפה", "ויהיה כל העולם דם" ו"השמש יהפך לחושך והירח לדם".⁵²

בברית החדשה אנו שומעים כמעט את אותה השפה. ישוע אמר על ימי הקץ, ש"גוי יקום על גוי וממלכה על ממלכה", אכן "המלכויות מתגרות אלו באלו" וההפקרות הכללית תרבה עד כדי כך ש"כאשר יבוא בקדהאדם, הימצא את האמונה עלי אדמות".⁵³ ופולוס מוסיף: "זאת דע לך: באחרית הימים יבואו זמנים קשים, כי יהיו האנשים אהבי עצמם, אהבי כסף, גאותנים, שחצנים, מגדפים, ממרים בהוריהם, כפויי טובה, חסרי קדושה, קשוחי לב, בלתי מתרצים, מלשינים, הוללים, אכזרים, שונאי טוב, בוגדים, פוחזים, יהירים, אהבי תענוגות יותר משאזוהבים את אלוהים, לכאורה בעלי יראת שמים, אך כופרים בתקפה!"⁵⁴

46. ראה הרעיון המשיחי בישראל ע. 283-286 וגם "אותות המשיח" ו"מלחמות מלך המשיח" בבית מדרש של ילינק.

47. עמוס ה: יח.

48. בראשית רבה מב.

49. סנהדרין צג, א.

50. סנהדרין צח, א.

51. סוטה מט, ב.

52. בית המדרש של ילינק, חלק ב, ע. 63-58.

53. לוקס יח: ח.

54. אגרת השניה אל טימותיאוס ג: א-ה.

ראינו איפוא שאפשר למצוא בתהלים את הנחמה והתקווה לאחרית
הימים. רש"י אומר שמזמור קב נכתב "לדור אחרון". ואז יעשה ה' "בריה חדשה
לצאת מעבדות לחרות ומאופל לאור גדול".

המשיח בנביאים

בשיטה האינדוקטיבית אשר כיוונה מן הפרט אל הכלל אפשר להגיע ברגע מסויים בגלל השפע של הנתונים למסקנות ביניים, ובשלב האחרון לתולדות סופיות. לכן השיטה הזאת משתנה כבר איפוא בהדרגתיות לקביעת ההכללות מתוך עיון בפרטים השונים. את המסקנות הסופיות קובעים אחר מכן לפי תוצאות הביניים. עלינו רק להקפיד תמיד שהכול יהיה מבוסס על המקורות.

הקורא הביקורתי מבחין מיד שרק חלק קטן מתוך המובאות המקראיות שהועלו לפנינו מן החומש ומן המזמורים נחשב מלכתחילה לנבואה משיחית – לסוגיה זו שייכים ודאי ברכת יעקב, חזון בלעם וההבטחה למשה על הנביא "כמוני" ו"כמוך". כמעט כל יתר המקומות שהוזכרו לעינינו היו רמזים אשר נראו כמשיחיים הן לרבנים והן לחוקרים נוצרים. לפעמים היה הנסתר גדול מן הגלוי לעין. אולם עלינו לזכור בנוגע לרעיון המשיחי שדוקא הציפיה הרוחנית הזאת היתה המציאות הקובעת שחדרה להיסטוריה. בספרי הנביאים אפשר לראות לעתים קרובות יותר את הקשר האמיתי לאירועים ממשיים. אך גם שם לתקווה הרוחנית תפקיד חשוב בפרשנות הרבנית והנוצרית. לפעמים ה"דרש" בשתי ההשקפות הללו זהה.

עד כה הושם הדגש על אוניברסליותו של המשיח: "לוי יקתה עמים", "כל אפסי ארץ" וכל "משפחות גוים" ישתחוו לו! אולם לא חסרו בו גם מרכיבים על-אנושיים: "לפני שמש ינון שמו", "שב לימיני" ו"אתה כוהן לעולם"! מסתבר איפוא שאי אפשר להגביל את הפנים השונים של ההתגלות. עלינו לשאול תמיד מהו ה"סנסוס פלניור",¹ מהי הכוונה העקרית של הרעיון המשיחי. זאת נוכל לראות בייחוד בספר הנביאים. אולם נעיר תחילה שתי הערות:

1. In Latin "sensus plenior"

1. כתבי הנביאים מהווים חלק חשוב במחשבה היהודית. כבר בשלושה עשר העיקרים של הרמב"ם נאמר: "אני מאמין באמונה שלימה, שכל דברי נביאים אמת."² בייחוד אחרי קום מדינת ישראל התחילו היהודים להתענן בנביאים. רק השיטה של פירוש הכתובים שונה מזו של עמיתיהם הנוצרים. שלום בךחורין טוען באחד מספריו שאין ליהודים שיטה אחידה על הכתובים ושיטתם דומה לתיאולוגיה הקתולית במובן זה, שיש לה שתי נקודות אחידה, המסורת והכתובים. הפרוטסטנטים מבקשים לעומת זאת להסתמך אך ורק על המקרא ועל הברית החדשה. הרבנים מדגישים לעתים קרובות, שאין להבין את התנ"ך ללא פרושם הם. לכן אסור היה לקרוא את הנביאים בישיבות ללא הדרכת המורים. נאמר בתלמוד: "כל החולק על רבו כחולק על השכינה".³ ורבי אבהו מוסיף: "כל המהרהר אחר רבו, כאילו מהרהר אחר שכינה."⁴ התורה שבעל פה ניתנה לפי הרבנים למשה.⁴ גם תלמידי החכמים מקבלים במשך הזמן סמכות כזאת: "אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו כבר נאמר למשה מסיני."⁵ לפעמים אף מפרושים בעמדה זו ומכריזים ש"חמורים דברי זקנים מדברי נביאים."⁶

מאמין עני בן תמותה אינו יכול כמובן לשלוט על דברי הקב"ה – ניתן לנו רק לחקור ולהשתומם. "ופסוק בזמנו מביא טובה לעולם!"⁷ מאמיני ישוע מצפים שמושיעם ישוב באחרית הימים בענני שמיא. גם היהודים חוזרים כל בוקר בסוף תפילת השחרית: "אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח, ואף על פי שיתמהמה, עם כל זה, אחכה לו בכל יום שיבוא."⁸ הרקע המשותף הזה מאפשר דרשיח בונה, כי נאמר גם: "כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח."⁹

בשיחה ההדדית יש אמנם כמה מכשולים ומוקשים שמונעים לעתים מפגש מחשבתי אמיתי. כבר האישי הצדיק שמעון בבשורת לוקס ב, אשר חיכה

2. עקר ששי שם.

3. סנהדרין ק', א.

4. שבת לא, א ועוד.

5. תלמוד ירושלמי, מסכת פאה, פרק ב הלכה ו ומגילה יט, א ועוד.

6. תלמוד ירושלמי, מסכת ברכות, פרק א, הלכה ד.

7. סנהדרין קא, א.

8. יג עקרים, עקר יב שם.

9. ברכות לד, ב.

"לנחמת ישראל", התנבא בראותו את התינוק הפעוט ישוע: "הנה זה נוסד למכשול ולתקומה לרבים בישראל ולאות אשר יתנגדו לו."¹⁰ הוולדו, הופעתו, דרשותיו, מותו ותקומתו של ישוע מן המתים גורמים חילוקי דעות חמורים. השליח פולוס אומר מילים אופייניות: "אנחנו מכריזים משיח צלוב, אבן נגף ליהודים וסכלות בעיני היוונים."¹¹

אנחנו שוכחים בדרך כלל שמבחינה שכלית קשה יותר לגוי להאמין בבשורתו של ישוע היות שהיא נראית לו כעין "סכלות", שטות גמורה. היהודי מבין לכל הפחות על מה מדובר, כי הוא מכיר את הנבואות בתנ"ך – אלא שהופעתו ומותו של ישוע נהיו לו "כאבן נגף". כמובן שיש למצב זה גורמים היסטוריים, אך בנסיבות אלה אין להבדיל תמיד בין הראש ובין הזנב. ישוע נהיה באמת "לאות אשר התנגדו לו". אבל, "אפכא מסתברא!" אדרבה, מה אם "ההפך מסתבר" ונראה עם שובו של ישוע שאכן הוא היה המשיח? כעת נוכל לבדוק את הדבר אך ורק מן הכתובים.

2. התמונה הטובה ביותר על הרעיון המשיחי ביהדות מצטיירת לעינינו מסיכומו של הרמב"ם **בהלכות מלכים ומלחמותיהם**. מכיון שזה מראה את ה"סנסוס פלניור", את המחשבה האופינית ברחוב היהודי, נצטט את תוכנה העיקרי:¹²

"המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד לישנה לממשלה הראשונה, ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל, וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם... וכל מי שאינו מאמין בו, או מי שאינו מחכה לביאתו, לא בשאר נביאים בלבד הוא כופר, אלא בתורה ובמשה רבנו, שהרי התורה העידה עליו... אף בפרשת בלעם נאמרו ושם נבא **בשני המשיחים**: במשיח הראשון שהוא דוד שהושיע את ישראל מיד צריהם, ובמשיח האחרון שעומד מבניו שמושיע את ישראל באחרונה. ושם הוא אומר, אראנו ולא עתה, זה דוד. אשורנו ולא קרוב, זה מלך המשיח... אבל בדברי הנביאים אין הדבר צריך ראיה, שכל הספרים מלאים בדבר זה... ואל יעלה על דעתך שהמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים

10. לוקס ב: כה"לד.

11. אגרת הראשונה אל הקורנתים א: כג.

12. שם מפרק יא וב.

ומחדש דברים בעולם או מחיה מתים וכיוצא בדברים אלו. אין הדבר כך, שהרי רבי עקיבא חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בךכוזבא המלך, והוא היה אומר עליו שהוא המלך המשיח, ודמה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח עד שנהרג בעוונות. כיון שנהרג, נודע להם שאינו, ולא שאלו ממנו חכמים לא אות ולא מופת... ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל־פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה וילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת שהוא המשיח. **אם עשה והצלח ובנה מקדש במקומו וקבץ נדחי ישראל, הרי זה משיח בודאי...** אף ישוע הנוצרי שדמה שיהיה משיח ונהרג בבית־דין, כבר נתנבא בו דניאל, שנאמר, 'זבני פריצי עמך ינשאו להעמיד חזון ונכשלו' (דניאל יא: יד). וכי יש מכשול גדול מזה, שכל הנביאים דברו שמשיח גואל ישראל ומושיעם ומקבץ נדחיהם ומחזק מצוותן... וכל הדברים האלו שלישיע הנוצרי ושל זה הישמעאלי שעמד אחריו, אינן אלא לישר דרך למלך המשיח ולתקן העולם כלו לעבוד את ה' ביחד..."

"אל יעלה על הלב שבימות המשיח יבטל דבר ממנהגו של עולם, או יהיה שם חדוש במעשה בראשית. **אלא עולם כמנהגו נוהג.** וזה שנאמר **בישעיה**, וגר **זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבע, משל וחיידה...** ובימות המלך המשיח יודע לכל לאיזה דבר היה משל ומה ענין רמוז בהם. אמרו חכמים, אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד. יראה מפשוטם של דברי הנביאים, שבתחילת ימות המשיח, תהיה מלחמת גוג ומגוג, ושקודם מלחמת גוג ומגוג יעמוד נביא לישר ישראל ולהכין לבם, שנאמר, הנה אנכי שולח לכם את אליה וגו'... ויש מן החכמים שאומרים, שקודם ביאת המשיח יבוא אליהו. וכל אלו הדברים וכיוצא בהם, לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו שהדברים סתומים הם **אצל הנביאים...** ולא דקדוקיהם עקר בדת... שאין מביאין לא לידי יראה ולא לידי אהבה."

הדברים היפים הללו מוכיחים שהרמב"ם כיבד במידת מה את אישיותו של ישוע. אך אי אפשר ללמוד מחיו של בךכוזבא על המשיח האמיתי שהרי התברר כי היה משיח שקר. ובדניאל ט: כו נאמר דווקא שהמשיח יכרת" כדי "לכלא הפשע ולהתם חטאת ולכפר עון ולהביא צדק עולמים". עם זאת טוב לראות

בנוגע לרעיון המשיחי ש"בדברי הנביאים אין הדבר צריך ראייה, שכל הספרים מלאים בדבר זה".

היות שהחומר שלפנינו רב וגדוש, עלינו להגדיר את הדיון בנביאים לכמה שאלות בסיסיות. "המוסיף גורע!" בראש ובראשונה נביא סקירה מקיפה על כל הנביאים לפי ההתפתחות ההיסטורית, לאחר מכן נדון בהוולדו של המשיח לאור הנביאים ולבסוף נראה את המשיח הסובל באופן כללי ובפרט בישעיה נג. בגמר הספר מובא עוד עיון כללי, "מאי קא משמע לך?"

א. סקירה כללית על המשיח בנביאים

אמרנו כבר בקשר לחומש שהתרגומים ראו ב-72 מקומות בתורה את מלך המשיח. בחישוב מדויק יכולים אמנם לטעות, אך העובדה היא, שהרעיון המשיחי חודר כבר בדפי החומש. החוקרים לא יכלו לקבוע את זמן כתיבתם של התרגומים הארמיים. התלמוד מייחס את תרגום אונקלוס לדור השני של התנאים 80-110 לסה"נ באומרו שר' אליעזר ור' יהושע מסרו אותו לאונקלוס שנקרא גם לעתים בשם "גר". באותו ההקשר נאמר בתלמוד שיונתן בן עוזיאל קבל את המסורה מפי חגי, זכריה ומלאכי.¹³ על תרגום אונקלוס אומרים לפעמים בצדק כי הוא "תרגום בבלי" מפני קשר הדוק בינו ובין התלמוד הבבלי. במסורת של תרגום יונתן בן עוזיאל אפשר למצוא קטעים שמקורם בתקופה מאד קדומה. למשל בדברים לג: יא נותן יונתן בן עוזיאל תפילה ארוכה למען "סנאו דיוחנן כהנא רבה" שיכול היה להיות אך ורק הכוהן הגדול יוחנן הורקנוס שחי בשנים 105-135 לפני הספירה הנצרית. אם כן, עלינו ליחס לכל הפחות חלק ניכר מן הרמזים המשיחיים בתרגומים לתקופה מוקדמת למדי.¹⁴

בחישוב דומה לנ"ל נאמר שבתנ"ך 456 נבואות על המשיח; 75 בחומש, 243 בנביאים ו-138 בכתובים. המספרים האלה מייצגים רק השוואה יחסית בין החלקים השונים של המקרא. התייחסותן הראשונית של רוב הנבואות האלה איננה למשיח.

13. מגילה ג, א.

14. See Martin McNamara, Targum and Testament, pp. 173-180.

בחוט השני שראינו בחומש אפשר לציין כמה מרכיבים מיוחדים במינם: 1. בשורת הבראשית, ברכת יעקב וחזון בלעם נוגעים לפי התרגומים ישירות למועד רחוק באחרית הימים, כשהמשיח עתיד לבוא. 2. יעקב ובלעם חזו את המשיח כמלך אשר לו "שבט" של מושל. 3. לפי דברים יח יהיה המשיח דומה למושה כמחוקק וכמנהיג רוחני – אולם יש לו גם פנים על-אנושיים. 4. הוולדו קשור להבטחה שה' הבטיח כבר לחוה ושנמסרה לאחר מכן לאברהם ולזרעו. יהודה ירש את הברכה; וכל ישראל נקראו יהודים לשם התפקיד המשיחי. 5. בשלב הזה עדיין לא ברור אם יהיה המשיח מלך, נביא או כוהן, אולם הוא יביא ברכה אוניברסלית לכל האנושות כלה – ולעתים לא ברור אם ישראל יקבל את תורת המשיח. לנבואות על המשיח בנביאים מכנה משותף בולט לעין: רוב הפסוקים הללו קשורים לחזון אחרית הימים! באותו ההקשר מביאים כמעט תמיד מונח אסכתולוגי כגון "ביום ההוא", "הנה ימים באים", "באחרית הימים", "בימי הקץ" או "ביום ה'". נוסף לכך "השאר ישוב", "הפליטים" ו"השארית" של ישראל יושעו.¹⁵ כבר אמר רד"ק בהקשר לישיעה ב: ב, ש"כל מקום שנאמר באחרית הימים, הוא ימות המשיח". אולם מה הם המרכיבים החדשים, את זאת נראה בסקירה הכללית הבאה.

1. בממלכת הצפונית, ישראל, פעלו לפני נפילתה

עמוס, הושע ויונה. אף על פי שהקשר עם ממלכת יהודה ניתן כבר 930 שנה לפני הסה"נ, ראו הנביאים הללו את תקוותם בדוד מלכם; אפשר היה לראות כביכול את המופת במבט לאחור. כשעשרת השבטים הצפוניים לא חזרו בתשובה, נשמדה ממלכתם על ידי אשור בשנת 722 לפני הסה"נ.

א. **עמוס** נולד אמנם בתקוע, קרוב לבית לחם, אם כי תפקידו היה להנבא על ישראל. הקב"ה אינו מפלה בין העמים; הוא שופט ללא הבדל כל "ממלכה חטאה", זהו נושא נאוומו של עמוס. דבריו נשמעו בין שנת 780 ל-740 כשעדיין לא נשקפה לישראל סכנה מדינית כלשהי. בעמוס ט: דיא נאמר: "הלוא כבני כושיים

15. ראה ישעיה י: ירכ, יא: יא; כח: ה; ירמיה לא: רז; מב: ב; יחזקאל ו: ח; יא: יג; צפניה ג: יג; זכריה ח: יב ועוד. זה הולם לדברים כט: כא"כח; ל: א"ג.

לִי בְנֵי יִשְׂרָאֵל נְאוּם ה', הֲלוֹא אֶת יִשְׂרָאֵל הֶעֱלִיתִי מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּפְלִשְׁתִּים מִכַּפְתּוֹר וְאַרְם מִקִּיר. הֲנֵה עֵינֵי ד' ה' בַּמַּמְלָכָה הַחֲטָאָה וְהַשְׂמַדְתִּי אוֹתָהּ מֵעַל פְּנֵי הָאָדָמָה, אִפְסֵי כִי לֹא הַשְׂמַד אֲשַׁמֵּד אֶת בֵּית יַעֲקֹב נְאוּם ה'... בְּיוֹם הַהוּא אֶקִּים אֶת סוֹכַת דוֹד הַנּוֹפֶלֶת...". וּבִנְגוּעַ לְעֵנִינִי זֶה כְּדָאִי לְהוֹכִיר אֶת סִפְרוֹ הַטוֹב שֶׁל יֵאִיר הוֹפְמָן, "הַנְּבוּאוֹת עַל הַגּוֹיִים בַּמִּקְרָא", שְׂמַאִיר מוּזוּיִת חֲדָשָׁה אֶת אֶפִיָּה הַמִּיּוּחָד שֶׁל הַנְּבוּאָה הַיִּשְׂרָאֵלִית וּמוֹכִיחַ בְּאוֹפֵן מִדְּעֵי כִי הַנְּבוּאוֹת אֵינֶן פְּרִי שֶׁל לְאוֹמְנוֹת וְתַכְלִיתָן אֵינָהּ בְּשׁוֹרֵת יִשׁוּעָה לְעַם יִשְׂרָאֵל אֲלֵא בִּטְוִי לְהַשְׁקֵפָה בַּדְּבַר הָאוֹנִיבֶרְסָלִיוֹת שֶׁל הָאֵל¹⁶.

יִלְקוּט הַמְּכִבְרִי עַל עֵמוֹס מוֹכִיר בַּקֶּשֶׁר לְפִסְקוּים הַלְלוּ אֶת צְפוּרָה, אֲשֶׁתּוֹ שֶׁל מֹשֶׁה וְאֵת עֶבֶד מֶלֶךְ הַכּוֹשִׁי מִסִּפְרֵי יִרְמְיָהוּ שֶׁהָיוּ שְׂחוּמֵרֵי עוֹר. וּבִנְגוּעַ לְסוֹכַת דוֹד הַנּוֹפֶלֶת מוּבָאָת שֵׁם שִׁיחָה מִן הַתְּלַמוּד שְׁנִיתָן בַּה שֵׁם חִיבָה לְמִשִּׁיחָה, "בְּרֵי נְפִלִי" הַיּוֹת שֶׁהוּא יִקִּים אֶת סוֹכַת דוֹד הַנּוֹפֶלֶת.¹⁷ הַמוֹנַח דּוֹמָה לְשֵׁם הַיּוֹנִי "הַיּוֹסִים נְפִלְוִן", "בֵּין הַעֲנַנִּים" וְגַם לְמוֹנַח "עֲנַנִּי" אֲשֶׁר גַּם הֵם מְשַׁמְשִׁים כְּשִׁמּוֹת חִיבָה לְמִשִּׁיחָה וּמִתְקַשְׂרִים בְּנְבוּאוֹת דְּנִיָּאֵל עִם "בְּרֵי אֲנִשׁ שִׁיבּוֹא עִם עֲנַנִּי שְׂמִיא".

יִלְקוּט עֵמוֹס דֵּן עַל הַמִּשִּׁיחָה בַּכְּמָה מִקוּמוֹת. בַּפְּסוּקֵי ד': ז מְדוּבָר עַל הַגֶּשֶׁם וְהַקִּצִּיר אֲשֶׁר ה' מוֹנֵעַ אוֹתָם מֵעֲמּוֹ, וְיִלְקוּט עֵמוֹס מוֹסִיף שׁוֹזָה יִקְרָה לְפִי הַתְּלַמוּד בִּימֵי בּוֹאָה שֶׁל בֶּן דוֹד.¹⁸ עֵמוֹס ה': יח אֹמֵר שִׁיּוֹם ה' הוּא חוֹשֶׁךְ וְלֹא אוֹר", וְיִלְקוּט עֵמוֹס סָח עַל זֶה כְּעַל יוֹם הַמִּשִּׁיחָה, כִּי בַתְּלַמוּד נֹאמֵר שֶׁהַמִּשִּׁיחָה יבוא כְּשֶׁהַחוֹשֶׁךְ מִכְסֶה אֶת הָעֵם.¹⁹ וְהִילְקוּט מוֹסִיף שִׁיּוֹן בֶּן דוֹד בֹּא עַד שֶׁתִּתְפַּשֵּׁט מַלְכוּת הַרְשָׁעָה". גַּם אֶת הַמִּילִים "הֲנֵה יָמִים בְּאִים" בַּעֲמוֹס ח': יא; ט: יג, שְׂמַדְבְּרִים קוֹדֵם עַל הַיִּרְעֵב" וְאַחַר כֵּךְ עַל יְמֵי הַפּוֹרִיּוֹת הַכְּלָלִית פֶּרְשׁוּ הַרְבֵּנִים לִימּוֹת הַמִּשִּׁיחָה. עַל כֵּךְ דְּנִים גַּם בַּמִּדְרָשׁ וְגַם בִּילְקוּט. בַּמִּדְרָשׁ רַבָּה לְבִרְאשִׁית מוּבָאָת שִׁיחָה מֵעֲנַנִּיּוֹת שְׂמַקְשֶׁרֶת בֵּין עֵמוֹס ט: יא וְצִפְנִיָּה ג: ט בַּחוּטֵי פו: "מִי מַחְבֵּה לְסוֹכַת דוֹד הַנּוֹפֶלֶת שִׁיְקִימְנָה הַקְּבֵ"ה שְׂנֵא", בְּיוֹם הַהוּא אֶקִּים אֶת סוֹכַת דוֹד. שִׁיּוֹן כָּל הָעוֹלָם לְאֹגוּדָה אַחַת. שְׂנֵא" וְצִפְנִיָּה ג: כִּי אִזְ אֶהְפּוֹךְ אֶל עַמִּים שְׂפָה בְּרוּרָה לְקְרוֹא כָּלֵם

16. יֵאִיר הוֹפְמָן, הַנְּבוּאוֹת עַל הַגּוֹיִים בַּמִּקְרָא, אוֹנִיבֶרְסִיטַת תְּלֵאֲבִיב 7,197, 335 ע.

17. סְנַהֲדְרִין צו.

18. סְנַהֲדְרִין צג, א.

19. סְנַהֲדְרִין צח, ב.

בשם ה' ולעבדו שכם אחד.²⁰ ראינו איפוא שהנביא עמוס, אשר פעל בקרב הממלכה הצפונית, מייחס את תקוות הישועה הבאה להבטחות שניתנו בזמנם למלך דוד.

ב. הנביא הושע הכריז את נבואותיו לממלכה הצפונית לפני פיזורה בערך באותה התקופה של עמוס, ישעיה ומיכה. הוא כינה את ישראל בשם "לא רוחמה", אבל לעומת זאת הבטיח ה' לרחם ולהושיע את "בית יהודה" א: רזו. רק בעתיד, אחרי זמן רב ירחם ה' גם על ישראל כי "ארשתך לי לעולם, וארשתך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים" ב: כאו. "ימים רבים ישבו בני ישראל אין מלך ואין שר ואין זבת... אחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם ופחדו אל ה' ואל טובו באחרית הימים" ג: דדהו. וכאן אומר תרגום יונתן בן עוזיאל שהם "ישמעו במשיח בן דוד מלכם".

מצודת דוד מפרש את הפסוקים הללו כך: "ימים רבים ישבו ישראל בגולה ויצפו על הגאולה... ואין זבת, שיהיה המקדש חרב... והם לא יפנו אל עבודת כוכבים אף שיהיו חסרים השראת השכינה והמזבח והאורים ותומים... אחר ימים רבים ישובו בני ישראל אל ארצם ואז יבקשו את ה' לשאול ממנו צרכם כי ישוב וישרה שכינתו ביניהם; ואת דוד מלכם, וגם יבקשו את מלך המשיח."²¹

בהושע ו: א-ג רואים המשיחיים הוכחה לתחייתו של המשיח ביום השלישי אחרי מותו, ואילו דבריו: "לכו ונשובה אל ה', כי הוא טרף וירפאנו, יך ויחבשנו. יחיינו מיומים, ביום השלישי יקימנו ונחיה לפניו. ונדעה, נרדפה לדעת את ה'; כשחר נכון מוצאו." מצודת דוד קובע שהפסוקים הללו מדברים על ישראל, "הוא גלות מצרים וגלות בבל; ביום שלישי, בעת השלישי בגאולה העתידה יקימנו מן הנפילה ונחיה." לאור מה שקרה לישוע, יש להסבר המשיחי הגיון ברור.

בתום נבואותיו מדבר הושע על התחיה הרוחנית של האומה: "מיד שאול אפדם, ממוות אגאלם... שובה ישראל עד ה' אלוהיך כי כשלת בעוונך. קחו עמכם דברים ושובו אל ה'... אהיה כטל לישראל, יפרח כשושנה, ויך שרשיו כלבנון... ריח

20. מדרש רבה לבראשית, סדר וישב, פרשה פת.

21. במקראות גדולות, שם.

לו כלבנון. ישובו יושבי בצל, יהיו דגן ויפרחו כגפן. תרגום יונתן בן עוזיאל מכריו, שהם "ישבו בצל המשיח שלהם".

ג. גם ליונה בן אמיתי היה מקום נכבד בן נביאי הממלכה הצפונית אף כי ניבא בנינוה. לפי מלכים ב, יד: כה הוא נולד בגליל העליון בגת החפר ופעל בזמנו של ירבעם השני 782-753 לפני הסה"נ. המסורת מספרת, שהוא היה בנה של האלמנה מצרפת אשר לצידון ונהיה תלמיד של אלישע. אם אמת במסורת זו הרי שהוא נעור מן המתים כביכול פעמיים. תחילה על ידי אליהו ולאחר מכן בהיותו "במעו הדג שלושה ימים ושלושה לילות" יונה ב: א. אין תימה שישוּע בחר ביונה כסמל על התחיה באמרו: "דור רע ומנאף זה מבקש אות, ואות לא ינתן לו מלבד אות יונה הנביא. כמו שהיה יונה במעו הדג שלושה ימים ושלושה לילות, כך יהיה בך האדם בלב האדמה שלושה ימים ושלושה לילות."²² יש לשאול, אם החווייה שהתנסה בה יונה בתור נער שנעור מן המוות היא הגורם לדגש המיוחד ששמו הושע וישעיה על התחיה; הרי גם ישעיה מכריו, שיחיו מתוך, נבלתי יקומון, הקיצו ורננו שוכני עפר... "ובלע בהר הזה פני הלוט, הלוט על כל העמים והמסכה הנסוכה על כל הגויים, בלע המוות לנצח."²³ המשיחיים מצהירים שדבר זה קרה על הר הגולגולת במותו של ישוע ובתחייתו. הביטוי, "יום השלישי", מופיע לעתים קרובות בבשורות כסימן היכר לתחיה.²⁴ הדבר מתגלה גם במזלים.²⁵

2. נביאי יהודה לפני הגלות המה

עובדיה, יואל, צפניה, חבקוק, מיכה, ישעיה וירמיה. מדובר בספרם בעיקר על "יום אף וצרה", "יום החושך" ו"יום ה'", ואז ה' מצרף ומושיע את עמו.²⁶ ואלוהים מבטיח: "והשארתני בקרבך עם עני ודל, וחסו בשם ה'". שארית ישראל לא יעשו

22. ראה מתי יב: לט"מא, טז: ד; לוקס יא: כט"לב.

23. ישעיה כז: יט, כה: דח.

24. ראה מתי יב: טז; מ: יז; כג: כ; יט, מרקוס ח: לא; ט: לא; י: לד; לוקס ט: כב; יח: לג; כד: ז; מו.

25. לוקס יג: ז; יוחנן ב: יט.

26. עובדיה יב: טו. יואל א: טו; ב: א"ב; צפניה א: יד"טו או חבקוק ג: טו.

עוולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפייהם לשון תרמית.²⁷ הנושעים מוצאים את מקלטם בציון.²⁸ לכל הדברים האלה קשר ישיר לעתים עם הרעיון המשיחי.

א. חזון עובדיה, הספר הקצר ביותר בתנ"ך, מביא אותנו "ביום צרה" לציון: "כי קרוב יום ה' על כל הגוים... ובהר ציון תהיה פליטה... והיה בית יעקב אש ובית יוסף להבה ובית עשו לקש... ועלו מושעים בהר ציון לשפוט את הר עשו". בילקוט המכירי אומרים על ספר זה בקשר לבראשית רבה כי "עשרה לשונות" לדבר ה': "נבואה, חזון, הטפה, דבור, אמירה, צווי, משל, מליצה, חידה, נבואה" – בפרק היחיד שלנו הנבואה מזכירה פעמיים את ציון עד שראו כאן הפרשנים מקום לשאלה תלמודית, "אימתי בן דוד בא?" ישראל תהיה באחרית הימים לבדה, כמו כתוב, "ויוותר יעקב לבדו". הילקוט רומז גם לזכריה, "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר היותים" (שם יד: דג), כי אז יבוא הוא אשר נאמר עליו, "ודרך כוכב מיעקב, זה מלך המשיח". "מושעים בהר ציון" מתיחס "לעתיד לבוא". "לשעבר היתה מלוכה בישראל, כיון שחטאו נטלה מלוכה מהם ונתנה לאומות העולם ויחזקאל ל: יב, ביד זריסן, ומכרתי את הארץ ביד רעים". עד כאן דברי הילקוט! חזון עובדיה מסכם את דבריו באומרו: "והיתה לה' המלוכה!" וזהו ודאי העיקר!

ב. יש חוקרים הסבורים כי יואל הוא הנביא הקדום ביותר שראה כנראה את אליהו ואת אלישע, אף כי אין לנו כל ידיעות בתנ"ך על חייו הפרטיים. סגנון נבואותיו נשגב ומעורר כבוד. אף על פי שהוא נמנה עם הראשונים, הוא פורש את ידו לתקופת אחרית הימים. הביטוי "יום ה'" מופיע ביואל חמש פעמים.²⁹ האלוהים מושיע בסוף את עמו: "ובני ציון גילו ושמחו בה'... לא יבושו עמי לעולם... ולא יבושו עמי לעולם... כל אשר יקרא בשם ה' ימלט, כי בהר ציון ובירושלים תהיה פליטה". העמים אומרים "קדשו מלחמה" על ישראל³⁰ – אבל "ה' מחסה לעמו ומעוז לבני ישראל". "ויהודה לעולם תשב, וירושלים לדור ודור!" זוהי תקוות ישראל פשוטו כמשמעו.

הרבנים הרגישו בספר יואל הלך־נפש משיחי חזק. ביחוד הפסוק ב: כג נתן להם חומר למחשבה: "ובני ציון גילו ושמחו בה' אלהיכם כי נתן לכם את

27. צפניה ג: יב־ג.

28. יואל ב: כג; ד: טו; עובדיה יז, כא; צפניה ג: יד־טו.

29. שם א: טו; ב: א, יא; ג: ד; ד: יד.

30. יואל ד: ט; ירמיה ו: ד – בערבית "ג'יהאד"!

המורה לצדקה ויורד לכם גשם מורה ומלקוש בראשון. הפרשנים כ"עם הספר" פרשו "כי המורה הוא הנביא שהוא מורה אותם בדרך צדק", ובין "המורה ובין זמן המלקוש יהיו ימים רבים".³¹ כ' דוד קמחי מייחס את כל התיאור למשיח. "ומלאו הגרנות" זה כעין משל "לימות המשיח"; "והיה אחרי כן, כמו והיה באחרית הימים, והוא לימות המשיח שנ' כי מלאה הארץ דעה את ה'..." "אשפוך רוחי על כל בשר... על ישראל... ואמר כל ר"ל הגדולים והקטנים כמו שאמר כי כלם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם". הרמוז האחרון מתקשר כמובן עם "הברית החדשה" בירמיה לא: לא-לג. גם מצודת דוד קושר את מתן רוח הקודש לימי המשיח. בפרק ד: יח מביטחים, שההרים "יטפו עסים" "ומעין מבית ה' יצא". בעמוס ט: יג ראינו כבר ש"ניגש חורש בקוצר" ו"הטיפו ההרים עסים". חז"ל דנים לעתים על הזמן לעתיד לבוא" לאור ההבטחות שנמצאות בייחוד בישעיה וביחזקאל. ילקוט המכירי רואה כאן קשר עם המדרשים: האלוהים ממטיר מן השמים ומים מן הבאר; כמו שעשה הגואל הראשון יעשה גם הגואל האחרון לעתיד לבוא. גם רד"ק מייחס דברים אלה לימות המשיח.

במגילות הגנוזות שכיה מאד המונח "מורה הצדק".³² מקורו כמובן ביואל ב: כג. גם רש"י מתחיל פרושו לזכריה באומרו בקשר לאותו הפסוק, ש"נבואת זכריה סתומה היא מאד . . . ואין אנו יכולים לעמוד על אמיתת פתרונו עד יבוא מורה צדק". מתוך המגילות הגנוזות החלו לחשוב על מורה הצדק כעין "בניין אב" לאישיותו של המשיח.

בברית החדשה רואים את מתן רוח הקודש בחג השבועות באותו האור כפי שרואים זאת מצודת דוד וקמחי. למעשה פטרוס מצטט בנאום במעשי השליחים ב: טז-כא את הפרק השלישי כמעט כולו. בתלמוד נאמר, "משמתי נביאים האחרונים, חגי זכריה ומלאכי, נסתלקה רוח הקודש מישראל, ועדיין היו משתמשין בבת קול".³³ עכשיו נתן המשיח לפי אמונתם של המשיחיים את רוחו

31. אבן עזרא.

32. ראה למשל פשר משא חבקוק א: יב; ה: י; ו: ד; ח: ג; ט: ט"ז; יא: דדה או מגילת ברית דמשק א: יא ועוד.

33. ראה יומא ט, ב וגם כא, ב.

לקהילה. גם השליח פולוס מצטט את ספר יואל כאשר הוא מסביר את תורת הישועה הפשוטה ביותר, "כל אשר יקרא בשם ה' ימלט!"³⁴

ג. **צפניה בן כושי**, אשר נבא בימי המלך יאשיהו ואולי אף עזר לתיקון הרוחני שחל בימיו, חזה את הגורל הנורא של יהודה, אולם גם את החידוש שיבוא לאחר מכן. אז יהפוך ה' "אל עמים שפה ברורה. וכלם יעבדו את האלוהים" שכם אחד". הילקוט מביא בקשר לזה הוכחה מן התלמוד על כך שהעמים מקבלים "לימות המשיח" את הברכה מישראל.³⁵ צפניה ג: יא אומר, ש"ביום ההוא לא תבושו מכל עלילותך אשר פשעת בי, כי אז אסיר מקרבך עליו גאותך". ושוב מביא הילקוט שיחה מן התלמוד שלפיה "אין בן דוד בא עד שיכלו גסי הרוח מישראל כי אז אסיר מקרבך עליו גאותך... והשארתי בקרבך עם עני ודל וחסו בשם ה'".³⁶ צפניה מסיים בתיאור יפה איך הקב"ה מקבץ "את הצולעה והנדחה" ושם אותן "לתהלה". גם בזה יש הלך-נפש משיחי חזק.

ד. **חבקוק** אשר ניבא גם הוא בזמנו של המלך יאשיהו, קבל מקום נכבד הן בקרב האסיים והן בין המאמינים המשיחיים. חבקוק לימד את תורת ההצדקה על ידי האמונה. הלקח הזה מופיע שלוש פעמים בברית החדשה.³⁷ "כי בה צדקת האלוהים מתגלית מתוך אמונה לתכלית אמונה, ככתוב: וצדיק באמונתו יחיה". נאמרו גם במקומות אחרים, "לא על צדקותינו אנחנו מפילים תחנונינו", "בדעתו יצדיק צדיק עבדי לרבים" ו"זאת נחלת עבדי ה', וצדקתם מאתי נאסה".³⁸ בירמיה כג: ו; לג: טז נקרא המשיח בשם "ה' צדקנו" ולכן תורת ההצדקה של חבקוק הולמת היטב את הרעיון המשיחי.

במגילות הגנוזות בפשר משא חבקוק, בראש דף ז נאמר: "וידבר אל חבקוק לכתוב את הבאות על הדור האחרון, ואת גמר הקץ לוא הודיעו; ואשר אמר, למען ירוץ הקורא בו, פשרו על מורה הצדק אשר הודיעו אל את כל רזי דברי עבדיו הנביאים". הילקוט דן גם במילים, "עוד חזון למועד" ו"יבוא ולא יאחר"

34. אגרת אל הרומים י: יג.

35. עבודה זרה כד, א.

36. סנהדרין צח, א.

37. אגרת אל הרומים א: יז; אגרת אל הגלטים ג: יא ואל העברים י: לח.

38. דניאל ט: יח; ישעיה נג: יא; נד: יז.

ומביא את השיחה מן התלמוד שלמעשה "הגיע הקץ ולא בא".³⁹ בהמשך משווים בין האבות ובין אברהם בקשר למשיח שיבוא: "עתידין ישראל לומר שירה לעתיד לבוא, שנאמר, שירו לה' שיר חדש כי נפלאות עשה; ובאיזה זכות ישראל אומי שירה, בזכות אברהם שהאמין... וצדיק באמונתו יחיה". ולאחר מכן מובאת השיחה המוכרת לנו בגיל מתרי"ג המצוות לחבקוק אשר העמיד את המצוות "על אחת" בלבד.⁴⁰

בחבקוק ג: יח נאמר: "ואני בה' אעלוזה, אגילה באלוהי ישעיי". התרגום מפרש שהדבר יקרה בעקבות הנסים והשחרור שיעניק ה' על ידי המשיח. ראינו איפוא עד כה שהלך-נפש משיחי חזק עוטף את הנבואות שמלפני חרבן הבית הראשון כולן. אי אפשר לנגוע בכל הנתונים האפשריים בנבואות אלה. כשנדון במיכה, בישעיה וברמיה, נסתפק בכתוב כפשוטו.

ה. מיכה, אשר ניבא בזמנו של הנביא ישעיה "בימי יותם, אחז ויהזקיה, מלכי יהודה", תרם רבות לחזון המשיחי. התרגום והמסכתות בתלמוד דנים לעתים בעניין זה שבספר מיכה.⁴¹ מיכה חוזה גם את הישועה שעתידיה לבוא לישראל באחרית הימים: "עלה הפרוץ לפניהם, פרצו ויעבורו שער ויצאו בו, ויעבור מלכם לפניהם וה' בראשם" זב: יג. "והיה באחרית הימים, יהיה הר בית ה' נכון בראש ההרים, ונשא הוא מגבעות ונהרו עליו עמים" זד: א. "ושפט בין עמים רבים והוכיח לגוים עצומים עד רחוק, וכתתו חרבותיהם לאתים וחניתותיהם למומרות ולא ישאו גוי אל גוי חרב ולא ילמדון עוד מלחמה" זד: ג. "ואתה בית לחם אפרתה, צעיר להיות באלפי יהודה, ממך לי יצא להיות מושל בישראל, ומוצאותיו מקדם, מימי עולם" זה: א. "הירצה ה'" בקרבנות... "הגיד לך אדם מה טוב, ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלוהיך" ז: ו. "והנה בבוא הימים 'בן מנבל אב, בת קמה באמה... ואני בה' אצפה, אוחילה לאלוהי ישעיי" ז: ו. "מי אל כמוך, נושא עוון ועובר על פשע לשארית נחלתו... ישוב ירחמנו, יכבוש עוונותינו, ותשליך במצולות ים כל חטאתם" ז: י. יחדיטנו. לאור הרעיון המשיחי כדאי לזכור, שלפני שובו של המשיח נוכח בתור עם לימי "סליחות" זכריה יב: יידן –

39. סנהדרין צו.

40. מכות כד.

41. התרגום מדבר על "המשיח" במיכה ד: ח; ה; א; בתלמוד דנים במיכה בשבת סג: א, בסנהדרין צו: א; צח: ב; בסוטה מט: ב; ומדרש שיר השירים ח: י, מתנחם למיכה ה: ה.

ואחר מכן נזכה ל"תשליך כללי" (זכריה יג: א; ישעיה נה: אד; ירמיה לא: לא-לדנ. ואפשר לומר על כל הדברים הללו ש"הא בהא תליא".

ו. **ישעיה**, אשר נקרא לפעמים "מבשר התנ"ך", מצייר לעינינו את המשיח "כמנחם" (נב: ט, סו: יג). ישעיה היה צעיר במקצת מעמיתו מיכה. שניהם פתחו את הנבואה באותה הצורה, "שמעו שמים והאזיני ארץ", שניהם מדברים על "בית ה' בראש ההרים", לפי שניהם התורה תצא מציון ולפי שניהם "לא ישא גוי אל גוי חרב וכתתו חרבותם לאתים"⁴². **התרגום, התלמוד והמדרשים דנים בכששים ושנים פסוקים שונים על המשיח מתוך ספר ישעיה**.⁴³ מי שמעונין בתמונה ברורה יותר על הנ"ל, יוכל "להגות" ברשימה המצורפת למטה. עלינו רק להבדיל בין דברי הפרשנות ובין עצם דבר יהודה. לכן הבאנו בזאת את דברי ישעיהו כלשונן: **ישעיה גוער בעמו, אולם אין תוכחה שאינה מסתיימת בנחמה**: "שמעו שמים והאזיני ארץ כי ה' דבר, בנים גדלתי ורוממתי והם פשעו בי. ידע שור קונוהו וחמור אבוס בעליו, ישראל לא ידע, עמי לא התבונן. הוי גוי חוטא, עם כבד עוון, זרע מרעים, בנים משחיתים, עזבו את ה', נאצו את קדוש ישראל, נורו אחור... לכו נא ונוכחה יאמר ה', אם יהיו חטאיכם כשנים, כשלג ילבינו, אם יאדימו כתולע כצמר יהיו" (א: ביד, יח). **אפילו את דברי המוסר הקשים ביותר הוא מבטא בדברי נועם**: "אשירה נא לידידי שירת דודי לכרמו, כרם היה לידידי בקרן בן שמן... מדוע קייתי לעשות ענבים ויעש באושים" (ה: אדו). עכשו העם ב"צרה וחשכה", אולם "העם ההולכים בחושך, ראו אור גדול, יושבי בארץ צלמות אור נגה עליהם... כי ילד ילד לנו, בן נתן לנו, ותהי המשרה על שכמו, ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי-עד שר-שלום. למרבה המשרה ולשלום אין קץ על כסא דוד ועל ממלכתו" (ח: כב"ט). ונ. **התקווה צומחת ועולה משארית הגזע שנכרת כמעט עד שורשיו**: "יוצא חוטר מגזע ישי, ונצר משרשיו יפרה. ונחה עליו רוח ה', רוח חכמה ובינה, רוח עצה וגבורה, רוח דעת ויראת ה'" (יא: אדב). לפי החוקר הפיני יוסי ארו,

42. ראה ישעיה א: ב; ב: ביד, נא: ד ועוד מיכה א: ב; ד: אדג.

43. התרגום מפרש על המשיח את ישעיה ד: ב, ט; ה: י; כו: יא; א, ה; יד: כט; טו: א; כח: ה; מב: א; מג: י; נב: יג; ס: א; בתלמוד מדובר על המשיח בהקשר לישעיה בשבת פט: ב, בפסחים ה: א, סח: א, בראש השנה יא: ב, במועד קטן כח: ב, ביבמות סב: א, סג: ב, בכתובות קיב: ב, בסנהדרין לח: א, צא: ב, צג: ב, צד: א, צו: א, צז: ב, צח: א, צט: א וקי: ב, באחרון 17 פעם. המדרשים והילקוט אינם נכללים בחשבון זה.

אין למצוא באוגריתית ובשפות שמייות אחרות את המונח "תקוה" — הַיֵּי אומר, רוע הגורל של עם ישראל, המצוקה והייאוש הם שהולידו את התקוה בלב עם הסגולה. והרעיון המשיחי הוא תולדה של נסיבות אלה!

התקוה המשיחית מתגלמת ומתגבשת באישיותו של המשיח. דבר זה בולט במיוחד ב"ספר הנחמה" — החלק האחרון של ישעיה, החל מפרק מ. אנו רואים שם את המשיח בתור "עבד ה'". הנחמה מופיעה אמנם לפעמים גם לפני כן: "ושמעו ביום ההוא החרשים דברי ספר, ומאופל ומחושך עיני עורים תראינה. ויספו ענוים בה' שמחה, ואביוני אדם בקדוש ישראל יגילו" (כט: יחידט). אך בכל זאת בביטוי "עבד ה'" נראה ציור שלם יותר על המשיח. התיאורים העקריים הם בישיעה מב: אדז; מט: אדז; נ: דדט; נב: יג — נג: יב ועוד בפרקים סא, סג. ובפרקים האחרונים אנחנו צופים עוד איך האלוהים בורא "שמים חדשים וארץ חדשה ולא תוכרנה הראשונות ולא תעלינה על לב" (סה: ז; סו: כב).

נגע בסקירה הכללית שלנו רק בלשון ובגוון הנבואות הללו: "הַיֵּי עבדי, אתמוך בו, בחירי, רצתה נפשי, נתתי רוחי עליו, משפט לגוים יוציא. לא יצעק ולא ישא, ולא ישמיע בחוץ קולו. קנה רצון לא ישבור, ופשתה כהה לא יכבנה, לאמת יוציא משפט... ולתורתו איים ייחלו... אני ה' קראתיך בצדק ואחזק בידך, ואצורך ואתנך לברית עם, לאור גוים" (מב: אדז). "שמעו איים אלי והקשיבו לאומים מרחוק, יהוה מבטן קראני ממעי אמי הזכיר שמי... ויאמר לי עבדי אתה, ישראל אשר בך אתפאר... ויאמר, נקל מהיותך לי עבד להקים את שבטי יעקב ונצורי ישראל להשיב, ונתתך לאור גוים להיות ישועתי עד קצה הארץ" (מט: אדז). "פצחו רננו יחדיו חרבות ירושלים, כי נחם ה' עמו, גאל ירושלים. הנה ישכיל עבדי, ירום ונשא וגבה מאד. כאשר שממו עליך רבים, כן משחת מאיש מראהו, ותוארו מבני אדם... מי האמין לשמועתנו... והוא מחולל מפשעינו... והוא חטא רבים נשא ולפשיעים יפגיע" (גב: ט; יגיד; נג: אדב). "קומי אורי כי בא אורך, וכבוד ה' עליך זרח. כי הנה החושך יכסה ארץ וערפל לאמים, ועליך זרח ה' וכבודו עליך יראה. והלכו גוים לאורך, ומלכים לנוגה זרחך" (ס: אדג).

מבחינת הרעיון המשיחי יש לציין שעל פי רוב ישראל הוא המושא, האובייקט, לישיעה ה'. לפעמים הוא עצמו נקרא עבד ה', ולעתים מדובר על האישיות אשר עתידה לגאול את עמו. בכל הנבואות יש שוב דגש אוניברסלי.

בישעיה מד: כח; מה: א, מדובר גם על כורש כ"רועה" וכ"משיח", אבל האלוהים משתמש בו "למען עבדי יעקב וישראל בחירי" (מה: דנ. התרגום מייחס את המונח, "עבד ה'", שלוש פעמים למשיח: בישעיה מב: א, "הן עבדי, אתמוך בו", בישעיה מג: י, "אתם עדי נאום ה'", ועבדי אשר בחרתי" ובישעיה נב: יג, "הנה ישכיל עבדי, ירום ונשא". בעל כרחנו עלינו לומר איפוא שעבד ה' מסמל הן את עם ישראל בתור עם הכהונה והן את אישיותו של המשיח. הגבלה כלשהי לצד אחד בלבד אינה מתיישבת עם הטקסט.

ראינו כבר ששמעון החסיד כינה את המשיח בברית החדשה "נחמת ישראל"⁴⁴ אין תימה שהמשיח נקרא בתלמוד "חנינה" ו"מנחם".⁴⁵ זהו הגוון הקובע ב"ספר הנחמה": "נחמו נחמו עמי, יאמר אלוהיכם. דברו על לב ירושלים וקראו אליה כי מלאה צבאה כי נרצה עוונה כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה" (גמ: א"ב. "רוח אדוני ה' עלי, יען משח ה' אותי לברש ענוים, שלחני לחבוש לנשברי לב, לקרוא לשבויים דרוור ולאסורים פקח קוח... לנחם כל אבלים" (סא: א"ב).

אך פרט לנחמה הכללית יש בישעיה כמו בירמיה וביחזקאל דגש מיוחד על ברית ה': זוהי "ברית עם" (מב: ו) ו"ברית עולם" (גה: ג). "הן עבדי, אתמוך בו... ואתנך לברית עם, לאור גוים", או "הוי כל צמא לכו למים... ואכרתה לכם ברית עולם, חסדי דוד הנאמנים. הן גוי לא תדע תקרא, וגוי לא ידעוך אליך ירוצו, למען יהוה אלוהיך ולקדוש ישראל כי פארך". רד"ק מפרש בקשר למובאה השניה: "חסדי דוד הנאמנים, הוא המשיח כי יקרא שמו דוד, וכן נאמר עליו, ודוד עבדי, נשיא להם לעולם... הוא יהיה המורה לעמים... ועל המשיח אמר שיהיה מזהיר העם ומוכיחם."⁴⁶ ירמיה בפרק לא: ל, מכנה את הברית הבאה "ברית חדשה" ובפרק לב: מ, "ברית עולם". יחזקאל לו: כו אומר עליה כי היא "ברית שלום, ברית עולם". אפילו מתוך תמציתו של ספר ישעיהו אנחנו רואים שלא רק הדרש אלא גם הפשט מביא את הרעיון המשיחי במובן אוניברסלי לכל העמים.

ו. ירמיה, אחרון נביאי יהודה אשר ניבא לפני חרבן הבית הראשון, נקרא להיות "נביא לגוים" זא: ה. לכאורה נראה שהוא קבל רק נבואות פורענות נגד

44. לוקס ב: כה.

45. סנהדרין צח, ב.

46. מקראות גדולת, שם.

"כל הארץ, למלכי יהודה, לשריה, לכוהנים ולעם הארץ" א: יחנ. אך במבט שני מתברר כי חמלת ה' הדריכה את "הנביא הבוכה" זט: א; יד: ידכב; טו: יריחנ. ירמיה הוסמך לתפקידו "בימי יאשיהו בן אמון מלך יהודה בשלש־עשרה שנה למלכו", 627 לפני הסה"נ. אז "היה דבר ה' אליו". לאמיתו של דבר, חייהם של אנשי המקרא מתחילים תמיד במפגש עם הקב"ה – וכך למעשה גם אתננ. אפשר למצוא את הבטוי, "ויאמר ה'", "והיה דבר ה'", "נאם ה'", "ויהי דבר ה'", "כה אמר ה'" וכדומה 3808 פעמים במקרא – ומתוכם כ־500 פעם בירמיה בלבד. לעתים שוכחים שהאלוהים מדבר אלינו בתנ"ך. כדאי לשנן לעצמנו פרק כג כדי שנבין את יפיה וקדושתה של נבואת ירמיה.

בנבואות הנביאים יש מעין כלל והוא שהחלק הראשון של הנבואה מכילה תוכחה והאחרון נחמה – והרעיון המשיחי צומח מתקוות התקון שעתידי לבוא. המונח, "הנה ימים באים", מופיע אצל ירמיה שש־עשרה פעמים ולעומת זאת במקומות אחרים במקרא רק חמש פעמים. מונח אסכתולוגי זה מציין את החזון המשיחי. "הנה ימים באים נאסדה" והקימותי לדוד צמח צדיק" זכג: ה; לג: יד־טו. "והיה ביום ההוא... ועבדו את ה' אלוהיהם ואת דוד מלכם אשר אקים להם" זל: ח־ט. "הנה ימים באים נאסדה" וכתתי את בית ישראל ואת בית יהודה ברית חדשה" זלא: ל.

התרגום רואה את המשיח בפסוקים הבאים: בירמיה כג: ה, "והקימותי לדוד צמח צדיק"; בל: ט, "ועבדו את יהוה אלוהיהם ואת דוד מלכם" בל: כא, "והיה אדירו ממנו, ומשלו מקרבו יצא"; בלג: יג, "עוד תעבורנה הצאן על ידי מונה זרועה, אמר ה'", בלג: טו, "בימים ההם... אצמיח לדוד צמח צדקה". גם בתלמוד דנים בספר ירמיה⁴⁷ הפסוקים הם כה מרכזיים שכבר זה נושא בירמיה את הרעיון המשיחי בתוך.

פרק לא בירמיה חשוב ביותר לחזון המשיחי משתי סיבות. ראשית בשני פסוקים שם כתוב על "אפרים" אשר משמש מעין שם חיבה למשיח. "ואפרים בכורי הוא" ויהבן יקיר לי אפרים, ילד שעשועים" זלא: ט, יט. אפרים היה בנו של יוסף, ולכן הוא מוכר טוב יותר כמשיח הסובל. במכילתא, מדרשי הלכה לספר שמות, מספרים על בני אפרים שיצאו ממצרים בטרם שחרור העם על ידי משה

47. למשל ברכות יב: ב, בבא בתרא עה: ב וסנהדרין צח: ב.

ומצאו את מותם בקרב עם הפלשתים,⁴⁸ וגורל זה נכנס כנראה אחר מכן למסורת כדי להסביר את סבלו של המשיח. בספרות חז"ל הוא מזוכר לרוב למשל: "שנו רבותינו; עתידים אבות העולם לעמוד בניסן (בחודש הפסח) ואומרים לו: אפרים משיח צדקנו, אף על פי שאנו אבותיך, אתה גדול ממנו, שסבלת עונות בנינו ועברו עליך מדות קשות ורעות... והיית שחוק ולעג באומות העולם בשביל ישראל, וישבת בחושך ואפלה... וצפד עורך על עצמך, וגופך יבש היה כעץ... וכוחך יבש כחרס. כל אלו מפני עונות בנינו..."⁴⁹ תיאור זה הולם את ישעיה נג וזמור כב. והא בהא תליא!

הדבר השני אשר בולט בירמיה לא מתחם לאופיה של הברית החדשה שהובטחה לעם ישראל. נאמר, כי "זאת הברית... נתתי את תורת בקרבם ועל לבם אכתבנה... כלם ידעו אותי למקטנם ועד גדולם נאסדה" כי אסלח לעוונם ולחטאתם לא אוכור עוד". בדברים נאמר שהתורה ניתנה "בלוחות אבן" וכן, "לפניהם".⁵⁰ הברית החדשה תיכתב לעומת זאת בלבבות. ירמיה ממשיך באותו הנושא: "ונתתי להם לב אחד ודרך אחד ליראה אותי כל הימים... וכרתי להם ברית עולם" (לב: לט"מ). יחזקאל לו: כרכו מסביר את אותו הדבר במילים אחרות: "ונתתי לכם לב חדש ורוח חדשה אתן בקרבכם, והסירותי את לב האבן מבושרכם ונתתי לכם לב בשר. ואת רוחי אתן בקרבכם, ועשיתי את אשר בחקי תלכו". על אישיותו של המשיח ירמיה מדבר רק כעל "צמח צדיק", אף כי הרבנים רואים בכך רמז למשיח "מנחם" היות שלשניהם אותו הערך בגימטריה, 138.

3. נביאי הגולה, יחזקאל ודניאל

לנבואה אצלם גם אופי של התגלות; הם חזו את האירועים במו עיניהם ישירות או בצורה סמלית. לו היינו אומרים שירמיה שימש כשר הפנים בירושלים היה יחזקאל בודאי שר החוץ של עיר הקודש. למרות שלא היו עוד מכשירי אלחוט קבל יחזקאל את החדשות דאו ללא אחור בהיותו בביתו "על נהר כבר" – הדואר בא

48. ראה גם סנהדרין צב: ב.

49. פסיקתא רבתי להילז שם.

50. דברים ד: ח, יג; ט: יא; יא: לב.

אליו על ידי ה"מרכבה" אשר עוררה דיונים מרובים בייחוד בספרות הקבלה. יחזקאל ראה "כעין החשמל מתוך האש" א: דן ו"כמראה זוהר כעין החשמלה" זח: בן – מזה קבלו כמובן בזמננו את המונח "חשמל". יחזקאל חזה את האירועים בדיוק באותם הימים כשהם ארעו.⁵¹ אולם שני הנביאים הללו ראו גם את העתיד של עם ישראל.

א. בספר יחזקאל מרוכז החזון המשיחי בייחוד בפרקים לג עד לט. האלוהים אוסף את העצמות היבשות ונותן בהן את רוחו. היות שהנביא היה בעצמו כוהן, הוא ראה גם את ההיכל לעתיד לבוא מפרק מ ועד מח. שבע פעמים כתוב עליו, "ש"ד ה' היתה" עליו.⁵² ואז קיבל את החזיונות העקריים.

יחזקאל משווה את העתיד של עמו ל"עץ גבוה" אשר ה' משפיל אותו אבל לוקח "מצמרת" ומ"ראש ניקותיו" ענף וישתול אותו מחדש בארץ הקודש.⁵³ ופעם תשכון "כל צפור" בין ענפיו כמו שתיאר גם ישוע את מלכות השמים שהיא כעין עץ חרדל "שבאים עופות השמים ומקננים בין ענפיו".⁵⁴ התמונה על מתן "לב חדש ורוח חדשה" במקום "לב האבן" מופיעה פעמיים ביחזקאל.⁵⁵ זה יהיה בתקופת הישועה.

האלוהים מכנה את יחזקאל לעתים בשם "בן אדם" אשר מקביל למונח "בן אָנָשׁ" בדניאל ז: יג. ישוע הרבה לכנות עצמו בברית החדשה בכינוי זה. התיאור ביחזקאל לג: ל"ג מתאים גם לבשורות: "ואתה בן אדם, בני עמך הנדברים בך אצל הקירות ובפתחי הבתים, ודבר חד את אחד איש את אחיו לאמר, בואו נא ושמעו מה הדבר היוצא מאת ה'. ויבואו אליך כמבוא עם וישבו לפניך עמי ושמעו את דבריך ואותם לא יעשו, כי עגבים בפיהם... והנה להם כשיר עגבים יפה קול ומטיב נגן, ושמעו את דבריך ועושים אינם אותם. ובבואה, הנה באה, וידעו כי נביא היה בתוכם."

יחזקאל מדבר על המשיח כ"רועה" כפי שגם הכריון ישוע על עצמו.⁵⁶

51. ראה יחזקאל כד: א"ב, מלכים ב כה: א, וירמיה לט: א, נב: ד.

52. שם א"ג; ג: יד, ג: כב, ח"א; לג: כב, לו: א, מ: א.

53. יחזקאל יז: כ"ב-כד.

54. מתי יג: לא-לב.

55. יא: יט"ב, לו: כרכו.

56. יחזקאל לד: כג, לו: כד, בשורת יוחנן י: יא, טו – ראה גם זכריה יג: ז, מתי כו: לא.

נאמר בנבואותיו של יחזקאל: "והקימותי עליהם רועה אחד ורעה אתה, את עבדי דוד, הוא ירעה אותם והוא יהיה להן לרועה... וכרתי להם ברית עולם." ועבדי דוד מלך עליהם ורועה אחד יהיה לכלם... וכרתי להם ברית שלום, ברית עולם" (לד: כג"כ, לז: כד"כ). רד"ק אומר על המלה, "והקימותי" מפרק לד, שהוא "המשיח, שיעמוד מזרעו בעת הישועה". מצודת דוד מפרש, ש"הוא מלך המשיח הבא מזרע דוד, הוא ירעה אותם והוא יהיה להן לרועה". בפרק לז: כד אומר רד"ק שמדובר כאן על "המלך המשיח" ושיש פה גם "רמז לתחיית המתים". ציטטנו לעיל מובאה מספר הזוהר בקשר למזמור ב, "אתה הוא הרועה הנאמן, עליך נאמר נשקו בר וגו'". תפקיד זה של המשיח מוכיח שה' "סומך לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים" כי "את האובדת אבקש ואת הנדחת אשיב ולנשברת אחבוש ואת החולה אחזק ואת החזקה אשמיד, ארענה במשפט" (לד: טז). החוקר היהודי המפורסם ר' ס.ג. מונטיפיורה אמר בזמנו ששלושה פסוקים בסיסים מאפיינים את בשורתו של ישוע: "בן־האדם לא בא כדי שישרתוהו אלא כדי לשרת ולתת את נפשו כופר בעד רבים", "לא באתי לקרוא את הצדיקים לתשובה כי אם את החוטאים" ו"הן בא בן־האדם לבקש ולהושיע את האובד"⁵⁷ ישוע גילה תכונות של רועה אמיתי, של "הרועה הטוב" אשר "מונה" לפי ירמיה לג: יג את "צאנו".

לפעמים דומה נבואת יחזקאל לחידה שקשה לפתרה. בפרק מז רואה הנביא "מים יוצאים מתחת מפתן הבית" ומרפאים את הכול – ואז "יעמדו דיגים מעין גדי ועד עין עגלים" ודיגים דגים גדולים "כדגת הים הגדול". גם זכריה בפרק יד: ח חוזה את אותו הנס של התקופה המשיחית, "והיה ביום ההוא יצאו מים חיים מירושלים חצים אל הים הקדמוני וחצים אל הים האחרון". זה יהיה ברעש" אדמה גדול – ואנשי המדע חוזים שהשקע הסורי־אפריקאי עלול להיבקע בעתיד דרך ים סוף עד ים המלח והכנרת. "יחזקאלים" רבים בזמננו חוזים אפשרות כזאת!⁵⁸

גם פרק מד מעורר מחשבות הן בין היהודים והן בין המשיחיים. התיאור מתחיל: "וישיב אותי דרך שער המקדש החיצון הפונה קדים והוא סגור. ויאמר אלי ה', השער הזה סגור יהיה, לא יפתח ואיש לא יבוא בו כי ה' אלוהי ישראל בא

57. מרקוס י: מה; לוקס ה'לב; יט: י ב' G. Lindeskog; Jesus och judama, p. 129

58. ישנם מתקרים ומפת גיאולוגיות שמוכיחות עובדה זאת.

בו, והיה סגור. לנוצרים הפסוק הזה נראה מוזר מפני שמושיעם לפני מותו נכנס דרכו לבית המקדש. המוסלמים מאמינים שהשער יפתח שוב כשנביא "עיסא", "ישוע", ישוב ואז הוא ישמיד את "צר המשיח בשערי לוד". עד כמה שידוע לנו "שער זהב" זה סגור ללא הפסקה מאז שנת 1530 לסה"נ. אסור אמנם לפרש את כתבי הקודש בצורה רופפת כזאת אף כי אפילו הרבנים ראו בגירסה שלנו רמזים שנראו להם חשובים.

על מי איפוא מדובר כאן, מיהו "ה" ומיהו "הנשיא" אשר מוסמך להשתמש בשער זה? רד"ק, מצודת דוד וביאור העינין מצטרפים כלם ללשונו של רד"ק: "והנשיא הזה יהיה מלך המשיח כמו שנאמר, ודוד עבדו נשיא להם לעולם". ולפי רד"ק "ה' אלוהי ישראל בא בו" רוצה לומר על הכבוד שהשער קבל אותו. ביאור העינין הן בשאלת הסגירה אשר מלמדת שרוח הקודש לא תצא משם לעולם אחרי בואו של הנשיא כי נאמר בחגי ב: ט, ש"גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון". וביחזקאל יא: כג נאמר אחרי ההבטחה: "קבצתי אתכם מן העמים" ו"נתתי לכם את אדמת ישראל" ו"נתתי להם לב אחר ורוח חדשה" — "ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר, ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר". בעיה זו ודומות לה שייכות לרעיון המשיחי ואין לפתור בדרך מדעית. יש רק לומר שלהר המזרחי מקום מיוחד בתנ"ך. זכריה חוזה את אותו ההר באומרו, "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר על פני ירושלים מקדם". בברית החדשה מסופר שישוע "נפרד" מתלמידיו אחרי קומו לתחיה על אותו ההר והוא הבטיח לשוב "באותה הצורה".⁵⁹ מתוך השיחה שבתלמוד על האירועים המוזרים שחלו ארבעים שנה לפני חרבן הבית מתברר שהשכינה עזבה את בית המקדש עוד קודם לחרבנו. עד כאן על החידתיות של הנביא יחזקאל!

ב. ספר דניאל היה תמיד אגוז קנטון לחוקרי המקרא. החלק הארמי מפרק ב ועד ו נראה מבחינת הבלשנות עתיק מאוד ודומה לארמית המערבית מן המאה החמישית לפני הספירה. החוקרים לא הצליחו עדיין לקבוע סופית את המבנה או את זמן כתיבתה של נבואת דניאל. לפי המקרא דניאל הוגלה כנראה יחד עם יחזקאל כבר בשנת 605 או 597 לפני הסה"נ. בעיני יוספוס היה דניאל הגדול שבנביאים מפני שמצא אצלו הסבר הגיוני להתפתחות ההיסטורית עד זמנו הוא.

59. לוקס כד: נא, ומעשי השליחים א: יא"ב.

דניאל תרם לחזון המשיחי משלוש בחינות: בפרק ז: יגיד הוא ראה וחוזה את המשיח "כבר אָנֶשׁ" אשר אין הגבלות לשלטונו: "רואה הייתי בחזיונות לילה, והנה עם ענני השמים בא אחד הדומה לבן־אדם, ועד עתיק יומין הגיע והובא לפניו שלטון וכבוד ומלכות נתנו לו, וכל העמים, האומות והלשונות עבדו לו. שלטונו שלטון עולם שלא יסור וממלכתו לא תכלה." שנית, דניאל חזה את זמן ביאתו של המשיח, את מותו כמיתת כפרה ואת חרבן הבית השני כפי שמתואר בפרק ט: כדרכו, "שבועיים שבעים נחתך על עמך ועל עיר קדשך לכלא הפשע ולחתם חטאת ולכפר עוון ולהביא צדק עולמים... ואו יכרת משיח ואין לו והעיר והקודש ישחית עם נגיד הבא..." כמו כן רואים אנו בדניאל גם את תקוות חיי הנצח כפי שנאמר בפרק יב: ב, "זרבים מִיִּשְׁנֵי אַדְמַת־עַפְרָה יִקְיְצוּ, אֱלֹהֵי חַיֵּי עוֹלָם וְאֱלֹהֵי לַחְרֻפּוֹת, לְדְרֹאוֹן עוֹלָם."

הרבנים מפרשים את המונח, "כבר אנשי", על המשיח. רש"י אומר, "כבר אנש אתה, הוא מלך המשיח". ובמצודת דוד נאמר, "והנה עם ענני השמים היה בא כדמות בן אדם, ועל מלך המשיח ירמו... ונתן לו הממשלה והכבוד והמלוכה וכל העכו"ם יעבדו לו; שלטוניה, ממלכתו תהיה ממשלת עולם אשר לא תסור ומלכותו תהיה נצחית." רבינו סעיה גאון מברר את הקשר של דניאל עם נבואות אחרות: "זהו משיח צדקנו; והלא כתיב על משיח, עני ורוכב על חמור, אלא יבוא בעונה כי לא יבוא על סוסים בגאות, ואשר כתב עם ענני שמיא, והנה עם ענני השמים הם מלאכי צבא השמים, זו היא רוב הגדולה שיתן הבורא למשיח".⁶⁰

לאור הנ"ל נראה לנו שקלוזנר בוחר לעצמו דרך מלאכותית ומטעה באומרו ש"בר אנש" רומז רק ל"קדושי עליון", לעם ישראל שיקבל פעם כבוד יתר, ואילו דבריו: "באמת אין בדניאל שום משיח אישי, עם ישראל כולו הוא המשיח, שישלוט בכל העולם כולו שלטון עולם." גם בקשר לספר חנוך אשר משקף את חזיונותיו של דניאל, אומר קלוזנר באופן קטגורי שאפילו שם המלאכים נמשלים "לבני אדם כמו שהמשיל ספר דניאל את עם ישראל לבר אנש".⁶¹ ספר חנוך מכנה לפי ישעיה מב: א את המשיח בשם, "בחיר הצדק והאמונה".⁶²

60. מקראות גדולות שם. ראה גם את אותה השיחה בסנהדרין צח, א.

61. י. קלוזנר, הרעיון המשיחי ע. 142 ועוד 178.

62. שם לט: רז, ראה גם אגרת אל העברים יב: ב שם הוא מכונה "מכונן האמונה ומשלימה".

ישוע כינה את עצמו על פי רוב בכינוי "בן־האדם". המונח הזה מופיע בבשורות 84 פעמים.⁶³ ישוע בחר כנראה במונח זה כדי להכריז הן את שובו בימי הקץ והן את תפקידו האנושי בתור משיח הסובל אשר "נטל דמות עבד ונהיה כבני אדם".⁶⁴ מבחינה הגיונית לפחות בחירת כינוי זה היתה קולעת.

במוזר פ: יח מדובר "על איש ימינך, על בן־אדם אמצת לך" באופן הדומה לשימוש במונח "בר־אנש". **התרגום ואבן עזרא** מפרשים אותו על המשיח – האחרון אומר שהנמשל "הוא על ישראל או משיח בן אפרים" מפני שמוזכר כאן הביטוי "על בן־אדם". יש גם הרואים קשר ענייני בין "בר אנש" ובין המלאך בכבשן האש הבערת; "הלא שלושה אנשים השלכתי לתוך כבשן האש... והרי רואה אני ארבעה המהלכים חפשים בתוך האש... ומראה הרביעי כמראה בן־אלוהים", "רביעי דמה לבר־אלהים".⁶⁵

לפי הרבנים העניק לנו דניאל גם אחד משמותיו של המשיח. **מדרש רבה לבראשית** מביא את דברי דניאל כלשונן בשם ר' אבא סרונגיא: "ונהורא עמיה שרא, זה מלך המשיח שנאמר, קומי אורי וגו'".⁶⁶ בדניאל ב: כב נאמר: "הוא מגלה עמוקות וצפונות, הוא יודע את אשר בחושך והאור שורה אצלו", "ונהורא עמה שרא!" אותו הדבר מתבטא **במדרש איכה**. שם דנים על חרבן בית המקדש: "באותה השעה כשחרב בית המקדש, נולד המשיח... אך באו רוחות וסערה ונשאוהו" – וזאת מפני שהמשיח היה צריך לבוא לפי דניאל לפני חרבן הבית. בשיחה זו מכירים את המשיח כ"מנחם משיב נפשי", כ"ה' צדקנו", כ"צמח", כ"חנינה" וכ"ינון", "ור' ביבא סנוגוריא אמר, נהירא שמו שנא' ונהורא עמה שרא".⁶⁷

מן המובאות הללו רואים שאין לדון על הרעיון המשיחי מתוך צרות האופק. הרבנים בדורות קודמים חוו אותו בהיקף רחב יותר משנהוג בימינו אנו.

63. המונח "אדון" מופיע שם 58 פעמים, "קריסטוס" (משיחו) 55 פעם, "בן" 32 פעם, "מלך" 52, "בן אלוהים" 19 ו"בן דוד" 9 פעמים בקשר לישוע.

64. אגרת אל הפליפים ב: רח.

65. דניאל ג: כג-כד.

66. מדרש רבה לבראשית, פרשה א.

67. מדרש איכה רבתי א לקרת הסוף.

4. הנביאים שאחרי גלות בבל

חגי, זכריה ומלאכי תלו את תקוותם בבית המקדש החדש. הם צפו שהיכל ה' יביא ברכה ותועלת לכל העמים. את הרקע ההיסטורי לנביאים אלה אפשר למצוא בעזרא ובנחמיה.

א. חגי קבל את נבואותיו "בשנת שנים לדריוש המלך", 520 לפני הסה"נ ופעל במשך ארבעה חודשים. העם אמר, כי לא עת לבנות את בית ה' – אך ה' אמר שאינו מברך מפני שכל אחד דואג רק לביתו זא: א"י. לכן העיר האלוהים את רוח זרובבל ויהושע ואת רוחו של העם לבנות שוב את ההיכל והוא הבטיח, ש"גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון" זב: טג. ונאמר פעמיים שעוד מעט וה' "מרעיש את השמים ואת הארץ" זב: ג, כא. אין בחגי נבואות שאפשר לייחס אותן ישירות לביאת המשיח. הבעיה על כבודו הגדול יותר של הבית השני היתה כחידה בעיני הרבנים. הוא עמד אמנם זמן רב יותר משעמד הבית הראשון והוא היה גם גדול ממנו. הסבר המשיחיים הוא שעל המשיח היה לבוא בזמן הבית השני וזה העניק לו כבוד מיוחד! הרי נאמר במלאכי ג: א, ש"פתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים". ורד"ק ומצודת דוד מפרשים פסוק זה על המלך המשיח.

ב. זכריה התחיל את נבואותיו חדשיים אחרי חגי וגם הוא תולה את תקוותו בבית המקדש עד כדי כך שבאחרית הימים "כל סיר בירושלים וביהודה קודש לה" יהיו ז"ד: כא. הוא אמר ש"נחם ה' עוד את ציון ובחר עוד בירושלים" זא: יז. כל זה נושא הלך-רוח משיחי לזמן עתיד לבוא.

התרגום מפרש את הפסוקים הבאים על המשיח: ג: ח, "הנני מביא את עבדי צמח" – "ואני מביא את 'עבדי משיחא' והוא יתגלה"; ד: ז, "מי אתה ההר הגדול לפני זרובבל למישור, והוציא את האבן הראשה" – "ומגלה זה את המשיח היות ששמו היה מימי קדם ושולט הוא על כל הממלכות"; פרק ו: יב, "הנה איש, צמח שמו, ומתחתיו יצמח ובנה את היכל ה'" – "ראה איש, שמו משיח ומשיחא, הוא עתיד להתגלות, ויהיה הוא גדול ויבנה את היכל ה'", ועוד י: ד, "ממנו פנה, ממנו יתד" – "ממנו יבוא מלכו, ממנו משיחו". מצודת ציון רואה כאן את "המלך

המשובח בעם כמו האבן ההושמה בפנת הבית שהיא המשובבת שבכולן... כמו שאמור, אבן מאסו הבונים וגו'".

גם בתלמוד דנים על המשיח בקשר לזכריה. בפרק ב: ג מדברים על "ארבעה חרשים". תלמוד מכריז שהם "משיח בן דוד, משיח בן יוסף, אליהו ומלאך הצדק".⁶⁸ ראינו כבר כמה פעמים שיחה על הפסוק בזכריה ט: ט, "גילי מאד בת ציון... הנה מלכך יבוא לך, צדיק ונושע הוא, עני ורוכב על חמור". בתלמוד דנים על ההערה של ר' הלל, שבני ישראל שמחו כבר על המשיח בזמנו של המלך חזקיהו ו"אבלוהו", אך שיסלח השם לו להלל, שהרי חזקיהו חי בזמן הבית הראשון "זכריה ניבא בזמן הבית השני".⁶⁹ את הפסוק, "והביטו אלי את אשר דקרו וספדו עליו כמספד על היחיד" בזכריה יב: י, מפרש התלמוד על המשיח בן יוסף.⁷⁰ המדרש מפרש גם את הרמז בזכריה ט: א על "ארץ חדרך" למשיח באמרו בשם ר' נחמיה ש"זה מלך המשיח שהוא חד ורך, חד לאומות ורך לישראל, ד"א חדרך זה מלך המשיח שעתיד להדריך כל באי העולם בתשובה".⁷¹

המשיחיים רואים בזכריה רמזים רבים על המשיח. "עבדי צמח" אשר יצמח "מתחתיו" מזודהה עם הצמח בירמיה או עם ה"יונק" וה"שורש" אשר עולה "מארץ ציה" היות שלידתו תהיה מיוזמת ה' זכריה ג: ה; ו: יב.⁷² "ומשתי את עון הארץ ההיא ביום אחד" מדבר על מיתת הכפרה של המשיח ג: טנ. עליו נאמר גם שהוא יהיה "עני ורוכב על חמור" ז: טנ. ויהודה איש קריות בגד בישוע בשכר של "שלישים כסף" זא: יב.⁷³ בצליבתו של ישוע התגשם הדבר שנאמר "והביטו אלי את אשר דקרו" זב: יו.⁷⁴ אך בגלל מותו של המשיח "ביום ההוא יהיה מקור נפתח לבית דוד וליושבי ירושלים לחטאת ולנדה" זג: א. ו"אנשים שואלים", "מה המכות האלה בין ידיך", והוא משיב, "הוכיתי בית מאהבי" זג: ו. התלמידים של ישוע עזבו אותו כפי שכתוב, "חרב עורי על רועי ועל גבר עמיתי... הך את הרועה

68. סוכה נב, ב ובילקוט לשמות.

69. סנהדרין צט, א.

70. סוכה נב, א.

71. מדרש שיר השירים ז.

72. ירמיה כג: ו; לג: טו; ישעיה נג: ב.

73. ראה גם מתי כו: טו; מעשי השליחים א: טזכ.

74. ראה גם יוחנן יט: לו; חזון יוחנן א: ז.

ותפוצינה הצאן" אג: וז. ⁷⁵ המשיח אמנם הבטיח לשוב בכבודו, "ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים" יד: דנ. ⁷⁶ מדברים אלה ברור לנו שאין הבדל ניכר בין דברי הפרשנות של חז"ל על ספר זכריה ובין דברי הברית החדשה.

ג. **מלאכי**, הנביא האחרון, נועל כביכול את הרעיון המשיחי במקרא. העם לא עבד את האלוהים ביושר זא: חג, הכוהנים שיחתו "ברית הלוי" זב: חג, חיי המשפחה נהרסו זב: יד-טז, ויום ה' יבוא לפתע על העם אם לא ישובו בתשובה. **במצב כזה יבוא המשיח**: "הנני שולח מלאכי ופנה דרך לפני, ופתאום יבוא אל היכלו האדון אשר אתם מבקשים ומלאך הברית אשר אתם חפצים" אג: אנ. **רד"ק** אומר באופן קטגורי: "האדון, הוא מלך המשיח והוא מלאך הברית!" **במצודת דוד** לעומת זאת מבדילים בין שני המונחים הללו: "האדון וגו', זהו מלך המשיח אשר עין כל אדם מצפה ומייחל לו ומבקש ביאתו, ומלאך הברית, כן יקרא אליהו הנביא".

תיאור זה הולם את סוף הנבואה: "הנה אנכי שולח לכם את אליה הנביא לפני בוא יום ה' הגדול והנורא, והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם". ראינו כבר בקשר למיכה ב: יג, "עלה הפורץ לפניהם... ויעבור מלכם לפניהם וה' בראשם", שלפי רד"ק, "הפורץ זה אליהו, מלכם זה צמח בן דוד" – **במצודת דוד** הוסבר ש"אליהו יבוא קודם הגאולה ליישר לבות ישראל לאבותם" ומלכם הוא מלך המשיח. רק על סמך דברים אלה אפשר להבין את תפקידו של יוחנן המטביל אשר הכין את ביאתו של ישוע. התלמידים של ישוע שאלו אותו: "מדוע אומרים הסופרים כי אליהו צריך לבוא תחילה?" אז השיב ישוע: "אליהו אמנם יבוא וישיב את הכל, אבל אומר אני לכם, שאליהו כבר בא ולא הכירוהו אלא עשו בו כרצונם." ⁷⁷ כאן דיבר ישוע על גורלו של יוחנן המטביל אשר נהרג על ידי הורדוס אנטיפס. ⁷⁸

הרבנים רואים במלאכי גם רמזים אחרים למשיח. **במלאכי ג: יט** נאמר, "כי הנה היום בא בוער כתנור". **מדרש בראשית** מברר את הפסוק הזה: "אבל לעתיד לבוא הקב"ה מערטלו מנרתיקו ומלהט בו את הרשעים שנאמר, וליהט אותם ביום

75. מתי כו: לא; מרקוס יד: כו.

76. מתי כו: סד; מעשי השליחים א: יא.

77. מתי יז: ייג; מרקוס ט: יא-יג.

78. ראה מתי יד: איב; יוספוס, "ההיסטוריה", ספר ית, פרק ה: ג.

הבא".⁷⁹ אין להפריד מלים אלה מן התיאור הקודם; "וישב מצרף ומטהר כסף וטהר את בני לוי וזקק אותם כזהב וככסף" ג: ג. בצורה כזאת יהיו בני לוי לעם הכהונה. **במלאכי ג: כ** נאמר, "זרחח לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה". **במדרש שמות** כתוב: "**עד בא השמש, עד שיבוא משיח**, שנאמר, וזרחח לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא".⁸⁰ רבים מן היהודים מגדירים את היעוד המשיחי, כפי שעשה גם פרופסור קלוזנר, לתקוות אחרית הימים, "שבה יהיו חירות מדינית ושלמות מוסרית ואושר ארצי לעם ישראל בארצו ולכל המין האנושי כולו".⁸¹ — או יהיה מעין תורזוהב, ושמש צדקה וזרחח ומביאה מרפא בכנפיה. יעוד רעיוני שכזה מתחלף רק בקלות לתחליף, והאמונה באישיותו של המשיח נשכחת. סקרנו בהרחבה את הרעיון המשיחי במקרא ובספרות חז"ל. התרשמותנו מבוטאת יפה בדברי התלמוד שצוטטו לעיל: "כל הנביאים כולן לא נתנבאו אלא לימות המשיח".

ב. הולדת המשיח וישותו

המונת, "טקסט", גירסה, בא מרומית ופרושו "סריגה". במסכת של הנבואה המקראית החוטם משתלבים זה לזה לסרוגין. קשה לקבוע תמיד מהו "חוט השני" באריג זה. קורא המקרא מרגיש את עצמו לפעמים כאבוד שנכנס לתוך היכל תועים, לבורינט מסובך, ואין ביכולתו לדעת היכן מוצאו ומובאו. ברעיון המשיחי בתנ"ך אמנם הכל תלוי בכל, "הא בהא תליא". בכל זאת ישנן כמה וכמה תופעות בולטות לעין. בדרשיח בין היהודים ובין המשיחיים נתקלים לעתים באחדות מהן: מה נאמר באמת בתנ"ך על הולדתו של המשיח ועל ישותו ומה יש לומר על סבלו של המשיח לאור הנבואות. ראינו בברכת יעקב את המועד שנקבע לביאת המשיח. הוא היה צריך לבוא בזמן שעדיין "שבת" בידו של יהודה. בדניאל ניתן חישוב מדוייק לבואו, ואז היה עליו "להיכרת" ולאחר מכן יהיה חרבן הבית השני.

79. ראה מדרש בראשית, פרשה ו; וגם זכריה ג: ט.

80. מדרש רבה לשמות, פרשה לא לשמות כב: כה.

81. קלוזנר, הרעיון המשיחי, ע. 8.

על הוולדו של המשיח חווים בערך באותו הזמן מיכה ועמיתו ישעיה. מיכה מודיע לנו את מקום לידתו ואת מוצאו. בפרק ה: א"ב נאמר "ואתה בית לחם אפרתה, צעיר להיות באלפי יהודה, ממך לי יצא להיות מושל בישראל, ומוצאותיו מקדם, מימי עולם. לכן יתנם עד עת יולדה ילדה, ויתר אחיו ישובו על בני ישראל". כזכור לנו, רש"י אמר בפשטות על גירסה זו: "משיח בן דוד וכה"א אבן מאסו הבונים; ומוצאותיו מקדם, לפני שמש ינון שמו". כל יתר הפרשנים הולכים בעקבותיו. רד"ק מסביר על "מוצאות המשיח" כי "יש זמן רב בין דוד ובין מלך המשיח והוא אל שהוא מימי קדם מימי עולם", אך רק "האל קודם ימי עולם היה". על "יולדה" הוא אומר שזה רומז לנבואת דניאל על "עת הצרה" וכל ה"אחים" רומז לשבט יהודה ולנותרים מעשרת השבטים. בכל זה אין לרבנים תשובה ברורה על ישותו של המשיח.

ישעיה מוסיף לחדתיות זו רמז מסויים, בפרק ז: יד נאמר: "לכן יתן אדוני הוא לכם אות, הנה העלמה הרה ויולדת בן, וקראת שמו, עמנו אל". ב"אות" יש להבין כאן כעין נס או סימן. בתרגום אנגלי מודרני נאמר לפעמים, שעומד האלוהים לתת "אות", הרי אשה צעירה הרה ויולדת". בהיסטוריה של האנושות מעולם לא נחשב הדבר לנס אם אשה צעירה נכנסה להריון – באשר לנשים קשישות כמו לשרה נחשב הדבר לנס מלמעלה. בבראשית כד: מג מדובר על רבקה כעל "עלמה", והיא היתה "בתולה", ואיש לא ידעה". גם בשמות ב: ח נאמר על אחות משה, מרים, שהיא היתה "עלמה". מצודת דוד מציין ש"העלמה עצמה תקרא שמו עמנו אל, והשם הזה יורה שהאל יהיה עמנו". אם מדובר כאן על בתולה שהרה בדרך נס, אין גם תימה שהיא נתן את השם לתינוק אשר ייולד – כך מבינים המשיחיים את הנס אשר ארע בהוולדו של ישוע. המשיח היה יורע האשה". במדרש רבה נאמר על תפקידו של המשיח: "בין שחטא אדם הראשון נתקלקלו, ועוד אינן חוזרין לתקונן עד שיבוא בן פרץ".⁸² הרבנים מודגישים שהחטא בא לעולמנו על ידי האשה – לכן גם ילוד האשה מביא את התקון המשיחי בשבילנו.

82. מדרש רבה לבראשית, פרשה יב.

הרופא לוקם חקר את הנס הזה היטב בבשורתו.⁸³ הוא בא לכלל מסקנה שהדבר אירע על ידי רוח הקודש וילא יפלא מאלוהים כל דבר". פעם הובאה שיחה על אותה הבעיה בעתון עברי בארץ ולפיה אמר תלמיד כלשהו שאם ה' ברא את האדם מן העפר, הרי הוא היה יכול גם להוליד את ישוע מבתולה על ידי רוח הקודש.

רש"י מפרש לפי ההשקפה היהודית הכללית שהעלמה היתה אשת הנביא או אשת אחו המלך אשר הולידה את חזקיהו או שהיא היתה עלמה שאינה ראויה ללדת ולכן נקרא הדבר אות. אולם תמיד נשארת השאלה: מדוע קוראים לילד זה בשם אלוהי? אם מוצאותיו מקדם מימי עולם, יש ודאי לייחס לו את כל התכונות העל-אנושיות שנאמרו במקורות חז"ל ובווהר על המשיח. כאן שמו הוא "עמנו אל".

לאמיתו של דבר אין זה קשה ליהודי חרד להאמין בלידה נסית. בתלמוד הבבלי מסופר שחכמי ישראל בראו אנשים ובהמות ללא כל קושי.⁸⁴ למשל, רבה ברא גבר ושלחו לרבי זירא, ורבי חנינה ורבי אושיעא היו יושבים כל ערב שבת ועסקו בספר "יצירה" ובראו להם עגלא **תלתא**, ועל זה מפרש רש"י שבראו עגל גדול כל-כך שהוא היה כאילו **שלישי** לבטן. כל זה היה מבוסס על ישעיה נט: ב, שהעוונות "היו מבדילים בינכם לבין אלוהיכם" – ולכן אין הבדלה כלשהי בין הצדיקים ובין בוראם אם הם ללא חטא. מספרים על המהר"ל מפרגא אשר ברא לו "גולם" מן האדמה ונפח בו רוח חיים והשתמש בו כשליח בית הדין. רבי שלמה אבן גבירול ברא לו אשה ובשם רבנו סעדיה גאון הוא אומר שעל ידי אותיות התורה אפשר לברוא בריאה חדשה. גם הגאון רבי אליהו מווילנה היה מסוגל לברוא לו גולם⁸⁵ גדולי הרבנים התפללו בשאלה, המותר לצרף גולם כזה למנין של עשרה מתפללים, אם לאו. בתנ"ך אין מקרים משונים כאלה, אך אין לתמוה אם בהוולדו של המשיח העלמה הרתה וילדה את גואל האנושות.

שמו של המשיח היה בעל חשיבות רבה לחכמי ישראל. לפי חשיבתם הוא שייך לאותם שבעת הדברים שתוכננו עוד קודם הבריאה.⁸⁶ ישעיה מביא

83. לוקם א: כרלה, מרנו וב: ארכא.

84. מסכת סנהדרין סה, ב.

85. ראה את "החסידות והחסידים" לפרופ. הורודצקי, "דביר" תרפ"ג, חלק ב' ע. 49 וחלק ד' ע. 28.

86. פסחים נד, א ונדרים לט, ב.

בנבואה משיחית בפרק ט: אִדּוֹ שְׁמוֹת נוספים למשיח. "העם ההולכים בחושך ראו אור גדול"..." כִּי יֵלֵד יוֹלֵד לְנוּ, בֶּן נִיתָן לְנוּ, וְתֵהִי הַמְּשֻׁרָה עַל שְׁכֻמוֹ, וַיִּקְרָא שְׁמוֹ פִּלְאֵ, יוֹעֵץ, אֵל, גְּבוּר, אֲבִיר־עַד, שֶׁר־שְׁלוֹם." התרגום מוסיף, "וַיִּקְרָא שְׁמוֹ מִן הַקֹּדֶם" ובמקום "אֲבִיר־עַד" הוא מסביר ש"קיים המשיח לְעוֹלָם".⁸⁷

עד כה ראינו את השמות הבאים למשיח: בֶּן פֶּרֶץ וּפּוֹרֵץ (בראשית לח: כט; מיכה ב: יג), שִׁילָה (בראשית מט: י), שׁוּרְקָה (שם ויוחנן טו: א), מְשִׁיחַ (מזמור ב ודניאל ט: כ), מְלֹאךְ הַבְּרִית (מלאכי ג: א), מֶשֶׁה שְׁנֵי זָדְבָרִים יח: יח), ה' צִדְקָנוּ (זרמיה כג: ו), פְּנוּאֵל וּפְנִיאֵל (בראשית לב: לו), שֶׁר הַפְּנִים וּמְלֹאךְ הַפְּנִים (ישעיה סג: ט), מְטַטְרֹן וּמִימְרָא (זוהר, ינון (מזמור עב: יז), מורָא (מזמור עו: יב), רֹאשׁוֹן (ישעיה מא: כ), רֹאשׁ פִּינָה (מזמור קיח: כב), אֲבֵן בּוֹחֵן (ישעיה כח: טז), בֶּן דּוֹד (הושע ג: ה), נְהוּרָא וְאוֹר (דניאל ב: כב), מְנַחֵם (ישעיה נב: ט), חֲדָרְךָ (זכריה ט: א), חֲנִינָה (זרמיה טו: יג), בֶּר נְפִלִי, עֲנֵנִי אוֹ בֶּן הָעֲנָנִים (עמוס ט: יא) וְאֶפְרַיִם, אֲשֶׁר מוֹפִיעַ לְעֵתִים בְּמִקּוֹם מְשִׁיחַ בֶּן יוֹסֵף (זרמיה לא: ט). כל השמות הללו מסמלים גם את ישותו של המשיח בתנ"ך ובחז"ל. השם החשוב ביותר הוא "בֶּר אֲנָשׁ" (דניאל ז: יג).

ישנם עוד שבעה מונחים נוספים שמצביעים למעשה על אותו הסוד: צִמְחָא (זכריה ו: יב), יִשְׁעִיָּה ד: ב; וִירְמִיָּה כג: ו), נֶצֶר (ישעיה יא: א), חוֹטֵר (ישעיה יא: א), שׁוֹרֵשׁ (ישעיה יא: ג), וְגַם בֶּן, יוֹנָק (ישעיה נג: ב), יְנוּן (מזמור עב: יז) וְצִמְרָת אוֹ רֹאשׁ יְנִיקוֹתָיו (יחזקאל יז: ד), כִּבְנֵי מִי שֶׁלֹּא הִבִּין אֶת הַמוֹנָחִים הַלְלוּ, לֹא הִבִּין כֻּלָּל מֵהוּ הָרַעִיּוֹן הַמְּשִׁיחִי. לִכֵּן, מֵהוּ הַנִּמְשָׁל וְלִמָּה הַדָּבָר דּוֹמֵה?

בחורף 1968 השתוללה סופת שלגים בירושלים. חוטי חשמל ניתקו ועצים עצומים נפלו מעומס השלגים. גם עץ פאר גבה צמרת השייך לשכן נקטע באמצע. כעבור שבועיים בא גנן ערבי ובידו מסור מנועי וכרת את הגזע עד לגובה ראשו. אחר כך לקח את הגרון ופצע את הגזע סביב למקום החיתוך. חשבתו שדעתו נטרפה עליו. אך בבוא הקיץ הופתעתי יום אחד: עץ השכן שנגזרה עליו כליה הראה סימני חיים – מכל פצעי הגזע גדלו כעת נצרים וירקקים צעירים. זוהי התקווה המשיחית. עם ישראל היה צריך לנדוד לגולה. שבט יהודה וגזע ישי נחתך, ולא זו בלבד אלא שכל האומה נפצעה – מכף רגל ועד ראש לא

87. "ואתקרי שמה מן קדם", "קים לעלמיא משיחא".

היה בה מתוס. אך מן הייאוש צמחה תקווה הישועה. הצמרת וראש יניקותיו של העם נשאר. הם חזרו לאדמתם. ושוב עלו נצרי תקווה חדשים מארץ הציוה. כך יגדל גם המשיח אף כי אין לו תואר והדר אנושי. **אולם הוא יהיה תקוותם של אובדי העצות ושל אלה שאין ביכולתם להסתמך עוד על כוחות עצמם.** כי "השארתי בקרבך עם עני ודל, וחסו בשם ה'" (צפניה ג: יב). "זרעו בכורי דלים, ואביונים לבטח ירצו... כי ה' יסד ציון, ובה יחסו עניי עמו" (ישעיה יד: ל-לב). בגימטריה הצמח $90+40+18$ מסמל את **המנחם** $40+50+8+140$ היות שאותיותיהם מסתכמות למספר שווה 138. בירמיה קוראים לצמח בשם "ה' צדקנו". מונח זה מראה תכונות על-אנושיות בישותו של המשיח. לפי דניאל הוא מביא "צדק עולמים" למאמיניו על ידי כפרתו. בישעיה ד: ב"ד נאמר ש"ביום ההוא יהיה צמח יהוה לצבי ולכבוד... ולתפארת לפליטת ישראל"... "אם רחץ אדוני את צואת בנות ציון ואת דמי ירושלים ידח מקרבה". ועל "גזע ישי" נאמר, "ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לעניי ארץ" (יא: א-ד). **"הנצר" אשר יפרה משורשיו של הגזע, מופיע גם אצל הרבנים כשם חיבה למשיח והוא נקרא בארמית "נטרונא" או "נטירותא" — כי הוא "שומר" עלינו ו"נוצר" אותנו.** זוהי הסיבה שנאמר בבשורת מתי ב: כג על ישוע שהוא "ישב בעיר הנקראת נצרת, למען יתקיים הנאמר על פי הנביאים כי נצרי יקרא לו".

המונח הנדיר "צמרת" ו"ראש יניקותיו" נראה אפילו לרש"י כרמז למשיח. בהקשר לו הוא מצייץ שגם התרגום ראה בזה את מלך המשיח. אך "אין דרך להרכיב אלא מן הדרך" שבענפים — לגבי רד"ק "הרך הזה הוא זרובבל" אשר חזר לבנות את בית ה'. **במצודת דוד** נאמר: "בימי המשיח אקח מזרע דוד ואמליכו בירושלים". לפעמים שוכחים שהמשיח מתפקד בייחוד "כמנחם משיב נפשנו". כשנפלה לידינו עיר העתיקה במלחמת ששת הימים בשנת 7196, קרא הקריין בקול ישראל את הקטע אשר היה חרוט באבן בקרבת הכותל המערבי: **"כאיש אשר אמו תנחמנו, כן אנוכי אנחמכם ובירושלים תנחמו, וראיתם ויש לבכם ועצמותיכם כדשא תפרחנה"** (ישעיה סו: יג-יד). ורבים בכו על-יד מקלטו הרדיו! התקווה הגדולה נתגשמה.

בקשר להולדו של ישוע, יש בברית החדשה תיאור אשר אינו מובן דיו לקוראיו. בבשורת מתי ב: א"ב מסופר על "חכמי המזרח". המגושים האלה הביאו

מתנות לתינוק אשר נולד, מפני שראו את כוכבו במזרח. כל זה שיקף את הציפיה המשיחית. מזמור סח: ל מבטיח, "לך יובילו מלכים שי". מזמור עו: יב חוזה, "נדרו ושלמו לה' אלוהיכם כל סביביו, יובילו שי למורא". ישעיה ס: ו אומר על הגויים שבאים "לאורך", "שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה, כלם משבא יבואו, זהב ולבונה ישאו". בחז"ל נאמר כי "בעתיד לבוא מביאים מתנות למשיח ממצרים והאלוהים אומר, קח אותם כי הם קבלו אתכם בסבר פנים יפות במצרים" – "וכל המתנות שאבינו יעקב העניק פעם לעשו יביאו העמים בעתיד למלך המשיח".⁸⁸ הדבר מתבטא אפילו במדרש למזמור מג: ג, "שלח אורך ואמתך, המה ינחוני, יביאוני אל הר קדשך" – המדרש מפרש: "שלח אורך ואמתך, המה ינחוני, יביאוני אל הר קדשך" – המדרש מפרש: "שלח אורך ואמתך, אורך זה אליהו... ואמתך זה משיח בן דוד... כך לעתיד לבוא יבואו על הר קדשך ואל משכנותיך שנאמר... בעולות אשלם לך נדרי".⁸⁹ כל זה מבליט את הלך-הרוח היהודי והמשיחי שבדברי הברית החדשה. רק לאור המובאות הללו נוכל לשחזר את התמונה האמיתית של האמונה המשיחית.

ג. המשיח הסובל בנביאים

כאשר אנחנו דנים במשיח הסובל, אנו נוגעים ממש בצפור הנפש בעיקר הרגיש ביותר, ברזי הרוים של הרעיון המשיחי במקרא. ובעקבות בעיה זו עולה השאלה, האם ישוע היה יכול להיות המשיח האמיתי.

פרופסור קלוזנר אמר בזמנו באופן קטגורי, שאנחנו אמנם מוצאים "בתקופת הנביאים דברי נבואה הרבה, שבלא שום ספק מכוונים הם אל הגאולה המקווה, ועם כל זה אין בהם אפילו רמז למשיח אישי". אותו הדבר הוא טוען על התנאים אשר "האמינו באפשרותה של הגאולה העתידה לבוא בלא אמצעותו של גואל אישי". אפילו "בר אנשי" סימל לגביו רק את עם ישראל. מכך יוצא כמובן שאין טעם לדבר על סבלו של המשיח, ובייחוד אצל התנאים "אין זכר למשיח

88. ראה פסיקתא קי"ח: ב וסטראק בילרבק" חלק א ע. 84.

89. מדרש תהלים שם.

הסובל⁹⁰. קלוזנר לא שם לב כלל שברוב המקומות בתרגום ובמדרשים מדברים על "מלך המשיח" ואף על פי שלפעמים דנים על זמנו או תקופתו של המשיח, אין שם כלל מונח כמו "רעיון" או "מחשבה" משיחית.

התמונה על המשיח הסובל בולטת במיוחד בזכריה יב: ט"ד; יג: רז, במזמור כב ובישעיה נג. את הפסוק, "והביטו אלי את אשר דקרו וספדו עליו כמספד על היחיד", מפרשים רש"י, רד"ק ואבן עזרא כולם על המשיח בן יוסף כפי שעושים גם בתלמוד⁹¹. את השאלה, "מה המכות האלה בין ידיך, ואמר הוכתי בית מאהבי", מפרש אבן עזרא שוב על המשיח בן יוסף. ומיהו הרועה שמכונה "גבר עמיתי"? – מצודת דוד מסביר "שהוא עמיתי בדבר זה, שהוא רועה צאן עמו, כמו שאני רועה ישראל". הפסוקים הללו מספר זכריה מתאימים היטב ליסוריו של ישוע.

הצגנו לעיל את המזמור כב כתיאור אשר הולם את צליבתו של ישוע ובסוף הפרק דברנו על ה"תקדיש", סעודת האדון, המשיחיים אוכלים לחם ושתיים יין בזכרם את סבלו של ישוע "כי עשה" – וכך "יאכלו עניים וישבעו". במדרש רות יש תמונה מוזעזת אשר מקשרת בין מזמור כב ובין ישעיה נג. ברות ב: יד אומר בועז בעת האוכל לרות: "גשי הלום ואכלת מן הלחם וטבלת פתך בחומץ!" המדרש אומר שהיא אכלה "לימות המשיח... ואוכל לימות המשיח, אוכל לעולם הבא." "ותאכל ותשבע ותותר אוכל בעוה"ז, אוכל לימות המשיח, אוכל לעוה"ב. ד"א מדבר במלך המשיח, גשי הלום קרובי למלכות, ואוכלת מן הלחם, זו לחמה של מלכות. וטבלת פתך בחומץ, אלו היסורים שנא' וישעיה נגו והוא מחולל מפשעינו. ותשב מצד הקצרים ואשר קצרו, שעתידיה מלכותו ליצד ממנו לשעה... והיא עתידיה לחזור לו שנ' וישעיה יאן והכה ארץ בשבט פיו. ר' ברכיה בש"ר לוי; כגואל הראשון כך גואל האחרון, מה הגואל הראשון נגלה וחזר ונכסה מהן... אף גואל אחרון נגלה להם וחזר ונכסה מהם."⁹² כדרש משיחי אפשר לומר לאלה שניגשים אל סעודת הקודש: "גש הלום, אוכל את הלחם וטבול פתך בחומץ היין!"

90. קלוזנר, הרעיון המשיחי ע. 8 ר. 258.

91. סוכה נב, ב.

92. מדרש רות רבה, פרשה ה בסוף.

"והאוכל לימות המשיח, אוכל לעולם הבא." "היין הזה מסמל יסורי המשיח!"
"והוא מחולל מפשעינו!"

י ש ע י ה נ ג

כפי שראינו, דמותו של המשיח הסובל צצה לפעמים בהקשר בלתי צפוי ואז מופיע רמז לישעיה נג. בבבית החדשה נמסר מקרה מענין על גר "אתיופי, סרים ושר בחצר קנדיק, מלכת האתיופים וממונה על כל אוצרותיה". האיש הזה חזר לארצו בדרך עזה והוא קרא בספר ישעיה. או ניגש אליו פיליפוס, שמש משיחי, ושאל: "האם אתה מבין מה שאתה קורא?" השיב לו האיש: "איך אוכל אם לא ידריך אותי איש?" והגירסה שלפניו היתה, "כשה לטבח יובל וכרחל לפני גוזיה נאלמה ולא יפתח פיו". הסרים שאל, על מי הנביא אמר זאת – ופיליפוס "בישר לו את ישוע".⁹³

בילקוט המכירי לישעיה קורה דבר משונה: כאשר מגיעים לישעיה נב: יג ששם מתחילה למעשה פרשת נג, כתוב לפתע בסוגריים, "כאן חסר מעט מן הענין" – והמפרש ממשיך בישעיה נד. גם בהפטרות שבת, פרקי נביאים שקוראים אחרי פרשת השבוע, חסר קטע זה לחלוטין. אך השתיקה אינה פותרת את הבעיה.

ומה אמרו הרבנים על פרשה זו? ישעיה נב: יג פותח: "הנה ישכיל עבדי, ירום ונשא וגבה מאד; כאשר שממו עליך רבים, כן משחת מאיש מראהו, ותוארו מבני אדם." כאן רואים אנו את ישותו של המשיח באורח פרדוקסלי; מחד גיסא הוא מכובד ונשגב ומאידך גיסא הוא "חרפת אדם ובווי עס". **התרגום** אומר: "הא יצלח עבדי משיחא – כך יצליח עבדי המשיח!" אבל כשהוא מסביר את הפרק עצמו, הוא מייחס את הסבל לעם ישראל. **מדרש תנחומא** מן המאה התשעית וילקוט שמעוני המאוחר ממנו אומרים, שזהו "מלך המשיח, אשר ירום ונשא וגבה מאד, ירום מאברהם, נשא ממשה וגבה ממלאכי השרת". **רד"ק** קובע בפשטות: "הפרשה הזאת נאמרה על גלות ישראל". ספרי קריאה לבית ספר ממלכתי בישראל מסבירים, שמדובר כאן על ישראל אשר סובל עבור עמים אחרים כדי לכפר על עוונם. **ר' אליה דה ווידס**, אשר חי בסוף מאה הששעשרה בצפת,

93. מעשי השליחים ח: כרמ.

אומר: "כמו שהמשיח סובל העוונות שלנו, עושים לו שיהא מדוכא, אם כן מי שירצה שהמשיח לא יהיה מדוכא מעוונותינו, יסבול וידכא הוא בעצמו."⁹⁴ המלומדים היו מתפלפלים תמיד על נושא חביב זה.

גם בתלמוד דנים על ישעיה נג בקשר למשיח הסובל. במסכת סנהדרין מתווכחים תחילה על המועד שעתיד בן דוד לבוא בו. והוא לא יבוא "אלא בדור שכולו זכאי או כולו חייב". אם בני ישראל אינם זכאים לפני הקב"ה, יבוא המשיח "עני ורוכב על חמור", היות שהוא צריך לכפר על הטאתינו. ועוד מסופר שר' יהושע בן לוי ראה את אליהו על יד פתח המערה של ר' שמעון בן יוחי. ומפני שידועים לו לאליהו כל סודות המשיח, הוא שואל: "האם אני אבוא לעולם הבא? משיב לו, **אם ירצה אדון זה!** אמר ר' יהושע בן לוי, **שנים ראיתי אף כי ג קולות שמעתי.** אמר לו, מתי יבוא המשיח? אמר לו, גש ותשאל ממנו (אליהו). היכן יושב הוא? בפתח העיר (אפיתחא דקרתאנא. ומהו סימן ההכר? הוא יושב בין העניים, סובלי חולאים. ואת כולם הוא מתיר ואוסר באותו הזמן, את אחד הוא מתיר ואת האחר הוא אוסר."⁹⁵ שלושה קולות שייכים כנראה לרזי דשלושה. פתח העיר היה **לפי רש"י** "שער גן העדן ברומא". **בוזהר** מדובר הרבה על המשיח אשר יש לו בגן העדן בקתה קטנה שנקראת "קן צפור" – כשהוא נכנס שם ונשא את עינו וראה את האבות "שנכנסו בבית אלוקים החרב" ואת רחל "שדמעתה על לחיה", אז "המשיח מרים קולו ובוכה ומדעוה כל גן העדן וכל אלו הצדיקים שהם שם, גועים ובוכים עמו."⁹⁶ בהמשך הדיון במסכת סנהדרין דנים בשמות המשיח כגון חנינה ומנחם "משיב נפשי" ואומרים "חיוורא שמו" היות שנאמר "אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סבלם ואנחנו חשבנוהו, נגוע מוכה אלוהים ומעונה" ישעיה נג: ד.⁹⁷ בעברית "חיוורא" הוא "מצורע", מוכה צרעת ונגוע כאילו בחיורה בגלל הכתמים הלבנים בעורו. גם פה המשיח מזדהה עם החולאים. על **פרנסיסקוס אסיסי** המפורסם מספרים שאציל צעיר זה, כאשר רכב הביתה ביום שקבל את המשיח – ראה בשולי הדרך חולה צרעת, וחמלת ה' מלאה את לבו עד כדי כך

See A. Lukyn Williams, Christian Evidences, pp. 169-172 and Dalman, Der leidende und der sterbende Messias, pp. 35-39

95. סנהדרין צג, ב.

96. ספר הוזהר עם פירוש הסולם, י"ס תשל"ל, שמות, ביאת המשיח, ד ע. לו.

97. סנהדרין צ"ג, ב.

שקפץ מן האוכף והלך ונישק את המצורע. ישוע לימד אותנו להזדהות כך. ולאחר מכן הוא הקים מוסדות מיוחדים לחולי צרעת.

בוזהר, שאמנם איננו תעודה ישירה מהמאות הראשונות של הנצרות אבל היא חשוב ביותר לבעלי התורה שבע"פ הן במורח והן במערב, מובא בקשר לשמות תיאור נוסף: "תבין ואמרין ליה למשיח... הנשמות שבות ואומרות לו למשיח, ובשעה שהם מספרים למשיח את הצרות של ישראל בגולה ושהם אשמים בכך שאינם דואגים להכיר את אדונם, הוא מרים קולו ובוכה בעד אלה אשר אשמים בכך כפי שנאמר, והוא מחולל מפשעינו, מדוכא מעוונותינו. אז הנשמות האלה שבות ועומדות במקומותיהן. בגן עדן יש ארמון אחד הנקרא ארמון החולים. אז יכנס המשיח אל הארמון וקורא, כל המחלות כל המכאובות וכל היסורים של ישראל יבואו נא, ואלה באים עליו, ולולא הוא הקל מעל ישראל והטילם על עצמו, לא היה איש, אשר היה יכול לסבול יסורי ישראל בגלל כובד העונשים הכתובים בתורה, וזה הוא הכתוב, אכן חליינו הוא נשא".⁹⁸

הטענה של המשיחיים, שישעיה נג מתאר את מיתת הכפרה של המשיח, מתבססת כמובן על כתבי הברית החדשה.⁹⁹ מחשבה זו אינה זרה לאוזני היהודים. על כך מבוסס רעיון יום הכיפורים. לכן מדברים החרדים על "מלאך המליך" ועל הפדוי. לכן אומרים בסדר הכפרות על התרנגול שמשמש כעין מכפר: "זה חליפתי, זה תמורת, זה כפרתי!" כל יהודי מכיר את הרעיון העקרי שמאחורי הקרבנות, שללא דם אין כפרה ורק תמים וטהור אשר אין בו מום יכול לכפר על החטאים. ספר ויקרא מציג בראש בכל פרק קרבן חדש. בני ישראל הקריבו את העולה לשם התרוממות הרוח, את המנחה כדי למצוא מנוחה, את השלמים כדי להגיע לשלווה פנימית, את קרבן החטאת בגלל המחיצה אשר מפרידה אותנו מן הקב"ה ואת האשם בגלל האשמה הפנימית של האדם משום שאין לו שלמות מוסרית. הקרבן מסמל התקרבות אל האלוהים. אך מי ערב שקרבן כזה יכול להביא ממש לידי שלוה רוחנית? בשמואל א ב: כה שואלים: "אם יחטא איש לאיש ופללו אלוהים, ואם לה' יחטא איש, מי יתפלל לוי?" — מי מפיים את האלוהים ומתווך

98. ראה נוסח אמסטרדם שמות, דף צת, ע. ג.

99. ראה רק מתי ת: יז, לוקס כב: לו, מעשי השליחים ח: לב, אגרת אל הרומים ד: כה, ואגרת ראשונה לפטרוס ב: כב"כה.

בינינו? רק האלוהים בעצמו ראוי לכך! הקורבנות הכינו אותנו באופן סמלי לתורת הכפרה.

לפי ההשקפה היהודית ה**צום והתפילות משמשות כעין כפרה** אחרי חרבן הבית. **בתפילת השחרית** אומרים כל בוקר: "רבון העולמים, אתה צויתנו להקריב קרבן התמיד במועדו ולהיות כוהנים בעבודתם ולויים בדוכנם וישראל במעמדם, ועתה בעוונותינו חרב בית המקדש, ובוטל התמיד ואין לנו לא כוהן בעבודתו ולא לוי בדוכנו... לכן יהי רצון מלפניך... שיהא שיח שפתותינו חשוב כאילו הקרבנו." **בתלמוד מציינים שאפילו מיתת הצדיקים מכפרת:** "למה נסמכה מיתת אהרן לבגדי כהונה, לומר לך, מה בגדי כהונה מכפרין אף מיתתן של צדיקים מכפרת."¹⁰⁰ השליח פולוס הגדיר בקצור נמרץ את ההבנה המשיחית על הכפרה: "אלוהים היה במשיח וריצה את העולם אל עצמו."¹⁰¹

למרות שתורת הכפרה נראית מובנת מבחינה שכלית, לא כן הדבר תמיד מבחינה רגשית. צודק אבן עזרא באומרו בקשר לישעיה נג: "זאת הפרשה קשה מאוד. אמרו בעלי פלוגתנו שהוא רמו לאלוהים." ואחר מכן הוא מוסיף: "ורבים פרשוה על משיח בעבור שאמרו קדמונינו ז"ל כי ביום שנחרב בית המקדש נולד משיח והוא אסור בזיקים." כאן רואים שוב, שהמשיח היה צריך לבוא. אברבנאל עושה כעין סיכום על בעיה זו: "השאלה הראשונה היא לדעת על מי נאמרה הנבואה הזאת, כי הנה חכמי הנוצרים פרשוה על אותו האיש שתלו בירושלים בסוף בית שני שהיה לדעתם בן האלוה, יתברך שנתגשם בבטן העלמה כמו שמפורסם בדבריהם, ואמנם יונתן בן עוזיאל תרגמה על המשיח העתיד לבוא והוה גם כן דעת חכמינו ז"ל בהרבה ממדרשותיהם."

אף על פי שפרשה זו חסרה בהפטרות ואין מפרשים אותה בילקוט ישעיה כלל, יש לה מקום חשוב בתפילות יום כפור. במחזור רבא מופיעה תפילה במוסף ליום כפור אשר נכתבה על ידי ר' אלעזר הקליר, מייסד השירה הפיוטית, במאה התשעית לסה"נ.¹⁰² התפילה מתחילה במילים: "אז מלפני בראשית, נוה וינן

100. מועד קטן כח, א.

101. אגרת השניה אל הקוריתים ה: ידכ.

102. Arthur W. Kac, The Messianic Hope, p. 83 102. לפי "ראשית הפיוט" של אהרן מירסקי, רים תשכ"ה, ע. פ"ז הוא חי במאה הששית.

השית". כנראה "נוה" רומז להר בית המקדש וינן מוכר לנו כאחד משמות המשיח. והרי התפילה בנוסח ספרד.¹⁰³

"או מלפני בראשית, נוה וינן השית... פנה מנו משיח צדקנו, פולצנו ואין מי לצדקנו. עוונותינו ועול פשעינו עומס והוא מחולל מפשעינו, סובל על שכם חטאתינו, סליחה מצוא לעוונותינו. נרפא לנו בחבורתנו, נצח בריה חדשה עת לברואתנו. מחוג העלהו, משעיר הדלהו, להשמיענו בהר הלבנון, שנית ביד ינון. הוא אלוהינו, הוא אבינו, הוא מלכנו, הוא מושיענו והוא יושיענו ויגאלנו שנית, וישמיענו ברחמי שנית לעיני כל חי לאמור, הן גאלתי אתכם אחרית כראשית להיות לכם לאלוהים."

שירה זו מדברת ישירות על המשיח. משיח צדקנו עוב אותנו ולכן פולצנו והודוענו מרוב יגון ויאוש. רבנו סעדיה גאון אומר בקשר לבר אנש, שהוא "משיח צדקנו".¹⁰⁴ התפילה מציינת ש"אין מי לצדקנו" והחטא לוחץ כעומס על שכמנו. אך המשיח סובל עבורנו, והוא מחולל מפשעינו. בו נוכל למצוא את הסליחה, בחבורתנו נרפא לנו. יש שמפרשים את ה"בריה החדשה" על המשיח, אף כי טוב יותר לומר שמדובר כאן על החידוש שנקבל דרכו.¹⁰⁵ התפילה מתחילה וגומרת עם ינון, המשיח. הבקשה, הביא אותנו מחוג הארצות ומשעיר, רומא, מוכיחה שממלכתו כבר התפשטה.¹⁰⁶ לבנון מסמל בתלמוד את בית המקדש אשר מלבין את חטאתינו. התפילה מדגישה שלוש פעמים שהמשיח גואל את עמו "שנית". אם אכן כבר בא ועוב את עמו, הרי אין שום צל של ספק שמדובר כאן על שובו כבר אנש בענני שמיא.

במחזור רבא לפסח, בתפילת שחרית ליום א, מובא עוד קטע פיוטי אשר מבוסס על שיר השירים ב: יז, "ברח דודי עד שיפוח קץ מחוזה, חיש ונסו הצללים מזה, ירום ונשא וגבה נבוה, ישכיל ויוכיח וגויים רבים יזה, חשוף זרועך קרוא כוזה, קול דודי הנה זהה." בשיר יפה זה רוצים להחיש את הקץ, את שובו של החתן. אז ינסו הצללים. המשיח יהיה רם נשא וגבוה אף כי כעת הוא עדיין נבוה — המשיח

103. מחזור רבא ליום כפור, הוצאת "אשכול" ע. 330.

104. בדניאל ז: יג, מקראות גדולות.

105. ראה למשל אגרת אל הגלטים ז: טו ואגרת השניה לקורינתים ה: יז.

106. המחזור מברר בחוג את "חוג הארץ" ובשעיר את רומא.

זיה אמנם גויים רבים, אולם הוא יושיט עוד את ידו לעמו כדוד ואהוב. אין ספק שפיוט זה הוא בעל הלך־רוח משיחי בולט.

בישעיה נג יש לראות שני מרכיבים עקריים. קודם כל הופעתו של העבד הסובל **מפתיעה את כלם וקשה להם להאמין בשליחותו**: "עליו יקפצו מלכים פיהם, כי אשר לא סופר להם ראו ואשר לא שמעו התבוננו." **מי האמין** לשמועתנו וזרוע ה' על מי נגלתה. "כמסתר פנים ממנו, נבזה ולא חשבנוהו." "אנחנו חשבנוהו, נגוע מוכה אלוהים." **זאת דורו מי ישוחח?** "רד"ק אומר על הבטוי המיסטורי, "כמסתר פנים ממנו", שאנחנו מסתירים "פנים ממנו שלא היינו רוצים להביט בו מרוב מאוס שהיינו מואסים אותו" – עד כדי כך אנו מזדעזעים ממראהו.

הדבר השני אשר בולט לעין מתבטא בניגוד שבין "הוא" ולבין "אנחנו": "אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סבלם, ואנחנו חשבנוהו, נגוע מוכה אלוהים ומעונה. והוא מחולל מפשעינו, מדוכא מעוונותינו, מוסר שלמינו עליו, ובחבורתו נרפא לנו. כלנו כצאן תעינו, איש לדרכו פנינו, וה' הפגיע בו את עוון כלנו. נגש והוא נענה, ולא יפתח פיו." "בדעתו יצדיק צדיק עבדי לרבים, ועוונותם הוא יסבול"... "והוא חטא רבים נשא ולפושעים יפגיע."

אבן עזרא ורבים אחרים אומרים כי המשפט, "מפשע עמי נגע למו", מדבר על עבד ה' ברבוי – "מפשע עמי הם נוגעו!" ואמנם, המלה "למו" יכולה להופיע הן ביחיד והן ברבוי.¹⁰⁷ אבל אם נפרש בהקשר זה את הכנוי "למו" ברבים, יצא מכך שבני ישראל סובלים מעוונותיהם הם. כדי להמנע ממששבה כזאת, אומר רד"ק: "מפשע עמי, כל עם ועם יאמר כן, כי מפשעו היה בא להם הנגע, לא מפשע עצמם."

על הסובל הצדיק נאמר עוד ש"לא חמס עשה ולא מירמה בפיו". בתנועה המשיחית של שבתאי צבי ביקש מייסד התנועה להביא גאולה על ידי החטא ולא מן החטא. לגביו "ביטולה של התורה הוא קיומה". אך לפי הגירסה שלנו "יצדיק צדיק" אשר אין "מירמה בפיו" לרבים "ועוונותם הוא יסבול", "והוא חטא רבים נשא". במובן זה עלינו להבין את ההצהרה של יוחנן המטביל על ישוע: "הנה שה

107. ביחיד היא נמצאת בבראשית ט: כו וכו, ובישעיה מד: טו.

האלוהים הנושא חטאת העולם!¹⁰⁸ כשאלוהים סולח על החטאים, הוא "נושא עון".¹⁰⁹ גם כשאנו סולחים לזולת, עלינו לשאת את מעשיו. בצפון סוריה יש מנהג יפה בין הערבים. באביב בוחרת לעצמה המשפחה טלה קטן אשר אין בו מום. הם קוראים לכבש הזה בשם, "חֶמֶל אֱלֹהִים", "שה האלוהים". בערבית למונח "חֶמֶל" שתי משמעויות, "שה" ו"לשאת". אם נופל אדם לערש דווי, שוחטים הקרובים את הכבש בעד החולה ומורחים את דמו על מצחו – כך הם עושים כעין כפרה בעדו. במובן זה היה המשיח צריך לשאת את העוונות שלנו. ויסורי האהבה המה!

ר' משה אלשיך אשר חי בארץ ישראל באמצע המאה השש־עשרה, כתב כבר בזמנו: "הנה רבינו ז"ל קיימו וקבלו פה אחד, כי על מלך המשיח מדבר וישעיה נגנו... יש יסורין של עון ויש יסורין של אהבה, שסובל הצדיק על עון הדור... ועל איש צדיק תמים, אשר לא חטא, יקצוף להעמים עליו את עוונות כל עושי רע, שיהיו הם שמחים והצדיק עצב, הרשעים בריאי אולם, והוא נגוע ומוכה... ומביא ראייה ממלך המשיח אשר הוא סובל עוונות בני ישראל, והנה שכרו אתו."¹¹⁰ ראינו איפוא שתורת הכפרה המשיחית מבוססת על המיתה המכפרת של המשיח, וישעיה נג משמש ראייה חזקה ביותר לרעיון זה. אין תימה בכך שרבים מן היהודים האמינו בכל זאת ב"שמועה" וראו שהיא מבשרת מראש את סבלו של ישוע המשיח. ביניהם היה גם ר' יוסף רבינוביץ, מייסד קהילת "ברית חדשה לישראל" בקייסינב בסוף המאה הקודמת.

ר' יוסף רבינוביץ בא מרוסיה לארץ הקודש מחמת הרדיפות בשנת 1881 לסה"נ. הוא רצה לייסד יישוב חקלאי לפליטי רוסיה. בצאתו לדרך קיבל ממשהו ספר ברית חדשה "כמורה דרך טוב ביותר להכרת ארץ ישראל". יום אחד הוא עלה על הר הזיתים מול העיר העתיקה. בראותו את הר הבית, את המסגד ואת כנסית הקבר הוא שאל את עצמו: "מדוע נחרב בית המקדש, מפני מה היינו מפורזים זמן רב כל כך בגולה, למה נרדפים אנחנו עדיין בתפוצות?" עם ההרהוריו אלה צצו לפתע מקרבו המילים של ישעיה: "אכן חליינו הוא נשא ומכאובינו סבלם, ואנחנו חשבנוהו, נגוע מוכה אלוהים ומעונה. והוא מחולל מפשעינו, מדוכא

108. בשורת יוחנן א: כט ולו.

109. שמות לד: ו.

110. אלכסנדר מקינקל, "פרשה נג בספר ישעיה הנביא", לונדון 1899, ע. 22.

מעוונותינו, מוסר שלומנו עליו ובחבורתו נרפא לנו. הדבר הפתיע אותו. ובק־רגע הוברר לו, כי ישוע הוא משיחו של עם ישראל. הוא השתחרר מן היגון הפנימי. בשובו לרוסיה הצהיר ר' יוסף רבינוביץ בכל מקום כי "המפתח של ארץ הקודש נמצא בידיו של אחינו ישוע ודבריו מכים שורש בקרבינו ונושאים פרי צדקה".

מאי קא משמע לן?

בתקופת הבית השני נהגו הרבנים בסוף הדרשה לשאול את תלמידיהם בארמית, "מאי קא משמע לן?" – "מה הוא בא להשמיענו?", "מה חידוש יש בכך?" שאלה זו באה וחוזרת גם בכתבי פולוס.¹ איזה מסקנות נוכל להסיק מלמדנו אנו? האם יש בכוחן לשנות דעות קדומות שהיו לנו? המקרא מאתגר אותנו גם לחשבון נפש אישי. האם התייחסנו בהגינות כלפי הצהרותיו של ישוע? הסופר הנורווגי המפורסם, הנרי איבסן, הכריז בזמנו, ש"המיעוט צודק תמיד". האם, לאור הנתונים שלמדנו לעיל יש שחר לטענתם של המשיחיים, שמושיעם הוא משיח התנ"ך אם הדבר מוצא חן בעינינו אם לאו? "מאי קא משמע לן?"

1. כדי להשיב לשאלות אלה, מוטב שנברר תחילה אם השיטה שנקטנו היתה רלבנטית לנושא – במקרה הפוך אין תוקף למסקנות. רצינו איפוא "לשמוע את המקורות כפי שהם." מרטין בובר ז"ל הצהיר בזמנו שקנה"המידה היחיד המקובל עליו הן האזוניים שלו. הרושם הפנימי הוא, שקבע את הערכתו. השיטה העיקרית בספרות חז"ל מתבטאת כפי שראינו בזה, שהן בתלמוד ובמדרשים והן בכתבי תקופת ימי הביניים מסתמכים הרבנים על מובאות שקיבלו מן המקרא או מעמיתיהם. בפרק אחד בלבד במדרש אפשר למצוא כשלוש מאות רמוזים לתנ"ך ופי חמש יותר ציטטות מן הרבנים.² כל זה אפשרי רק על ידי כך, שהמפרשים אינם מצטטים את הפסוקים במלואם אלא מביאים את ראשיתם בלבד ומוסיפים וגו' – והקורא צריך לדעת את ההמשך. לעתים הפסוקים משולבים עם איזו מובאה מקראית אחרת. שיטה "אסוציאטיבית" זו מוכרת לנו גם מן הברית החדשה. במובן זה אומר רמב"ם: "גם החכמים אין להם קבלה בדברים

1. למשל אגרת אל הרומים ד:א; ו:א; ז: ט; יד, ל.

2. ראה למשל מדרש איכה, פרק א.

אלו, אלא לפי הכרע הפסוקים, ולפיכך יש להם מחלוקת בדברים אלו.³ אין לעשות הכללות כלשהן עד שבדקים את העניין הנדון מכל בחינותיו.

ראינו בכמה הקשרים את השקפותיו של פרופסור יוסף קלוזנר. הוא פישט ביד קשה את הרעיון המשיחי לדבר אידיאולוגי גרידא. הוא סבר כי אין להאמין באישיותו של המשיח. בתור ציוני נלהב האמין הוא שנקבל על ידי הרעיון המשיחי מעין תור זהב של צדק, אם כי ללא משיח כלשהו. השקפתו זו נבעה מאיר-הסתמכותו על התרגומים והמדרשים. כמרכך, הוא בטח בחוקרים נוצרים ששללו ברוח האופנה הליברלית את ערכו של המקרא.

לעומת זאת יש לסמוך בזמננו על אמינותו של התנ"ך. פרופסור יחזקאל קויפמן פרסם מחקר מדעי עצום על "תולדות האמונה הישראלית מימי קדם עד סוף בית שני" והוא מביא בו גם את התוצאות האחרונות של מחקר התנ"ך. לפי דבריו יש לישראל התגלות רוחנית משלהם ואין להתאים לחקר התנ"ך את השיטה "השלטת" הבקורתית. הגיעה העת למתוח בקורת על הבקורת. איך אפשר למשל לטעון שדת ישראל נולדה מן התרבות הכנענית אשר הושמדה על ידיה שהרי במקומות שישם נשתמרה התרבות הכנענית אין מוצאים כלל תופעות דומות לדת ישראל.

פרופסור קויפמן מציין: "המדע המקראי נמצא בזמננו במצב מיוחד במינו: קיימת בו 'שיטה שלטת', אבל אין ידוע עוד בדיוק, מפני מה היא 'שלטת'. בתולדות הרוח יקרה לפעמים, שאיזו תורה או מחשבה, שנתבססה בשעתה על יסודות מסוימים ומוסכמים, מוסיפה להתקיים קיום ערטילאי גם אחרי שנתמוטטו אותם היסודות, שעליהם העמידו אותה יוצריה. מקרה כזה קרה גם למדע התנ"ך בזמננו. ההוכחות הליברליות, של ולהוין ואחרים, כבר אבד עליהן הכלת: 'בינתיים נתערערו ונתמוטטו היסודות אחד אחד... אנשי האסכולה הזאת הוכרחו להודות, שהראיות ברובן אינן עומדות בפני הבקורת. אבל מן המסקנות לא זו. ביחוד – מן המסקנות ההיסטוריות-הספרותיות." פרופסור קויפמן אומר כי "במסורה המקראית נתגבשה אמת הסטורית במידה הרבה יותר גדולה ממה שמדמה האסכולה של ולהוין." בקשר לחומש הוא מציין שיש ראיות המוכיחות, שאם גם נסדר ונחתם ספר התורה בזמן מאוחר יותר, עתיקים הם ממקורותיו

3. הלכת מלכים, פרק יב: ב.

מאד, ולא בחלקם ולא בתכנם הכללי אלא כולם, בכתבם ובלשונם ובאותיותיהם.⁴ עובדה זו הובררה לנו בייחוד בקשר לעיון בברכת יעקב. לכן אין אנו מתייחסים באופן ביקורתי כלפי מקורות התנ"ך.

אנו שוללים גם את השיטה הפולמוסית בספרי הוויכוח בין היהודים ובין המשיחיים. כפי שאמרנו בדברי המבוא, החליטו נציגי הרבנים והכנסיות האוונגליות בגרמניה שעלינו להפיץ מידע על היהדות בין המשיחיים, ולהפך. בדרך שיש זה יכולים אנו לקדם הבנה הדדית טובה יותר. נוסף לכך עלינו לנסות לראות את התופעות הרוחניות באור החיובי ביותר. תמוה מאד בעיני שנכבדי אוניברסיטת בראילן הוציאו לאור אשתקד את ספר ההשמעות המפורסם "ספר נצחון ישך" אשר משתמש בכל שמות הגנאי אפשריים נגד הנצרות שהיו ידועים בימי הביניים.⁵ ספרים כאלה אינם מוסיפים למדע או לנצחון כלשהו אלא, כפי שאומרים בארמית, "אִפְכָא מִסְתַּבְרָא" – אדרבה דווקא, "ההפך מסתבר" כך! העמדה השלילית כלפי ישוע התחילה ברחוב היהודי באופן סופי משנות התשעים לסה"נ כאשר נכדו של רבן גמליאל המפורסם, ראש בית הדין הגדול ביבנה הכניס לתפילת "שמונה עשרה" ש"כל המינים מהרה יכרתו" – מינים בראשיתנות פירושו, "מאמיני ישוע הנוצרי". הרבנים מפרשים לעתים שהמינים הם "אפיקורסים".⁶ נוסח קדום מסויים מדבר על "נוצרים ומינים", אולם לעתים אומרים רק ש"כל הרשעה כרגע תאבד".⁷ הואיל והתפילה הזאת נאמרה לפי ההוראות בקול רם, לא יכלו עוד היהודים המשיחיים להשתתף בתפילות בית הכנסת.⁸ באותם הימים החליטו חכמי יבנה להפסיק את קריאת עשרת הדברות, אם כי נוהג זה היה עדיין בשימוש מדי יום בבית המקדש ובשבתות בבית הכנסת. לפי התלמוד שינוי זה חל בגלל התעללותם של המינים ובכדי שלא יחשבו שרק

4. ראה יחזקאל קויפמן, תולדות האמונה הישראלית מימי קדם עד סוף בית שני, הוצאת מוסר ביאליק, תשל"ג, ברבדי הקדמה.

5. מרדכי ברויאר, ספר נצחון ישך, הוצאת אונ. בראילן, 1978. שם מכנים את הבשורות עוקדגילוק, את הכנסיה בית התועבה או תַפְלָה, את רוח הקודש רוח הטומאה ואומרים שישו "מרחם טומאה יצא" וכדומה.

6. ראה "סידור בית יעקב" ע. 139, ווארשא בשנת תרמ"א.

7. סידור הגר"א, ירושלים שנת תרנ"ה, ע. קי"ז.

8. See Karl Thieme, *Judenfeindschaft, Darstellung und Analysen*, Fischer Bücherei 1963, pp. 56-57

דברים אלה ניתנו למשה בסיני? כמה מצער הדבר שעמדה אנושית זו דחתה מקרב העם היהודי את נציגו האציל והנשגב ביותר, אף כי זכתה או האנושות כולה בברכתו! קשה היה גם לאומות לקבל את המושיע היהודי. אימתי נתחיל לפרוע את חובנו המשותף בן אלפיים השנה כלפי ישוע, כך שנשמע לכל הפחות את דבריו?

בשיטה האינדוקטיבית שנקטנו השתדלנו להתייחס בהגינות ובכנות למקורות – הן לתנ"ך והן לספרות החכמים. לפי דבריו של קלוזנר הרעיון המשיחי מבוסס אמנם על פי רוב בהיסטוריה של פגעים בגורל עם ישראל החל משחר קטנותו.⁹ חלק מן הנבואות מדבר ישירות על באוא של מושל ישראל והאנושות – חלק ניכר מן הפרשנות משקף רק כעין השלכה רוחנית אשר החדירה את ציפיות הישועה לתוך הכתובים. בכל זאת יש לראות גם בתקווה זו מציאות אמיתית אשר יצרה חיים משלה. היהודים חשו את העושר הרוחני עמוק יותר מעמיתיהם המשיחיים. חוקר גרמני מעולה, רודולף בולטמן, דבר בומנו רבות על המציאות של "דרש" וקריגמה ביוניתנו אף כי הוא התכחש לאמינותם של הבשורות ונתן את כבוד חיבורם לקהילה הראשונה מפני שהוא הפרוץ בהשפעתם של היוונים ב"חבור" הברית החדשה. בצדק, שאל פעם פרופסור דוד פלוסר את שומעיו באורח מבדה: "איך יתכן שהתלמידים הפשוטים והרבים קבלו לפתע חכמה ותמימות דעים כה גדולה שהם יכלו ליצור את הבשורות?" אנו מאמינים בזמננו באמינותם של כתבי הברית החדשה בתור ספרות שנולדה בידי היהודים. זה מחזק גם את הדרש המשיחי ומשמעותו.

2. חשיבותו של דיונו זה בעיקר בהבנה עצמית של המאמין המשיחי.

עד כה לא נכתב בארץ ספר בעברית מטעם המשיחיים עצמם – הספרים שהוצאו לאור היו תרגומים מספרים שנכתבו בחו"ל בלי התייחסות מיוחדת לבעיותיהם של יושבי הארץ. לאמיתו של דבר, עשינו כעין קפיצת נחשון לתוך ים־סוף העצום של ספרות הרבנים. מצאנו גם אפקים חדשים שברובם אינם ידועים לפרשנות המשיחית. הבה נראה במבט חטוף מה הן המסקנות להבנה העצמית של המאמין המשיחי.

9. ראה ברכות יב, א וספרו של ב. פיק, ישוע בתלמוד, ע. 66 באנגלית.

10. קלוזנר, הרעיון המשיחי ע. 24 ועוד.

ראשית כל ראינו את הולדו וישותו המסתורית של המשיח. מוצאותיו מקדם, מימי עולם. לפני שמש ינון שמו. הוא היה לפני הווסדו של העולם. רוח המשיח היתה מרחפת על פני המים. המשיח הכין את תורתו כבר בגן העדן ושם הוא הפגיע עבור עמו ונשא את יסוריהם. בתור ילוד זורע האשה הוא הביא תיקון לאנושות אשר מתה כבר "בעצת הנחש". לכן הוא היה צריך להנשא על עץ הקלון כ"אות הישועה". אות נוסף היה שהעלמה ילדה בן וקראה שמו עמנו אל – ואפילו בוהר אומרים עליו, "למרבבה המשרה ולשלום אין קץ" ומשתמשים "במם סתומה כי הוא יולד מרחם סתום" על-ידי בתולה שלא הכירה איש." והתרגום מוסיף בקשר לדברים יח, שהמשיח, אשר דומה למושה, יקום "ברוח הקודש" כפי שאמור גם במגילות הגנוזות, "האל" מוליד את המשיח. רבים מרכיבים העל-אנושיים שבידינו על המשיח הן בתנ"ך והן בספרות חז"ל.

כמרכן הוברר לנו שהמונח היווני "לוגוס", "הדבר", אשר משמש כעין מלה נרדפת למשיח, מקורו בכתבי חז"ל. מונחים מקבילים למונח זה אפשר למצוא אצל פילון, במגילות הגנוזות ובתרגומים. המשיח מודהה עם המימרא, אשר היתה כבר קודם הבריאה. התלמוד אמנם מתחמק משימוש במונח זה, אבל התרגומים מייחסים את המימרא מאות פעמים להתגלמות אלוהית בדיוק כפי שקורה בברית החדשה. המימרא היתה "לאלהא", אברם נצדק על ידי המימרא, משה התפלל למימרא, זרע ישראל ייצדקו על ידי מימרא והם יושעו מידי מימרא.

ברי לנו גם דבר שלישי. ראינו את המשיח בצד ימינו של האלוהים כמליץ ומתווך לתפילותינו. לא רק בוהר "בארמון החולים" הוא משמש בתפקיד זה אלא גם בסידור, במחזורים ובתלמוד. המשיח מליץ "טוב בעדנו לכפר על כל חטאינו" בתור "ישוע שר הפנים", "טרטיאל" ו"מטטרון". המטטרון מודהה בגמטריה עם "שדי", הוא מייצג את האלוהים בעולם ובתפקיד שר הפנים הוא משקף את פני אלוהים האוהב ושופע אור מרפא על האנשים שהם לעצמם נטולי תקווה וחסרי אונים. בשורה זו ראינו בייחוד בפרשת "פנואל".

11. גם ילקוט המכירי לישעיה שואל: "מפני מה כל מים שבאמצע תיבה פתוח וזה סתום? בקש הקביה לעשות חוקיה משיח, וסנחריב גוג ומגוג" ראה גם מגילות ג, א. ראה גם את אותה השאלה במדרש רות פר. 1. בוהר נאמר גם לגבי כלה שהיא תהיה כעין "גן נעול מסטרא דים סתומה".

העניין הרביעי נוגע למזמורים ב, רקי. דברי חז"ל נותנים תמיכה רבה לתורת "רוי דשלושה". אלוהים שם את המשיח לימינו. המשיח הוא "אדון של מלאכי שרת, בנו של עליון, בנו של הקב"ה והשכינה". אין להבין את השילוש אלא על ידי רוח הקודש ועל ידי המשיח אשר "מעניק את החכמה בומנר". "תלת רוחין", "תלת הויות", "תלת שמהין", "תלתא גוונין" ובייחוד "תלת רישין" משקפים בוודאי את המיסתורין בישותו של הקב"ה, את ה"גוד-הד" כפי שאומרים באנגלית על האלוהות. מבחינה שכלית ולפי דברי פולוס יש לומר כי התורה הזאת היא אבן־נגף ליהודים וכסילות לגויים. המשיחיים מעולם לא טענו שהם מאמינים בשלושה אלוהים וקשה למעשה להבין את השילוש ללא עזרתם של היהודים. על כך אומר הזוהר: "איך שלושה שמות הם אחד? האם הם אחד מכיון שאנו קוראים אותם לאחד? איך הם אחד נידע רק על ידי השראתו של רוח הקודש ואפילו בעינים סגורות."

דבר חמישי שבוטל לעין הוא תפקידו של המשיח כתכלית התורה. הוא נותן טעמי תורה חדשים. על ידו "חזרת התורה לחידושה". המשיח לא בא לבטל את התורה אלא להשלימה. בהשוואה לתורת "האצילים" המושחתת של שבתי צבי ראינו שישוע לא רצה להתיר את האיסורים אלא את האסורים, הוא לא בא להושיע אותנו על ידי החטא אלא מן החטא. לכן הוא דרש קדושה והציב לפני מאמיניו את "תורת השלמות". כולנו טמאים מחטא הקדמון, אין צדיק בארץ ואין בנו מתוס. "מצוות בטלות לעתיד לבוא". תורת המשיח "אין בה לא זכות ולא חובה" – אך קדושתו ורצונו של הקב"ה לא פסקו. המשיח היה צריך לרדת למוות ולקום לתחייה "כחליפתנו, תמורתנו וכפרתנו" למען "ימלא את הכל". בזה הוא פרץ את "הגדר" ונהיה בשבילנו "הסייג" אשר בתחומיו אנחנו מסוגלים למלא את רצון הקב"ה. בעניין זה אין כל הבדל והפליה בין היהודים ובין הגויים. ובכך "התורה חזרת לחידושה". המשיח היה צריך לבוא בזמן הבית השני. "כאשר מלאה העת שלח אלוהים את בנו, ילוד אשה וכפוף לתורה לפדות את הכפופים לתורה כדי שנקבל את מעמד הבנים". כל זה קיבל פנים חדשות על ידי ספרות החז"ל. התרומה העיקרית להבנה העצמית של המאמין המשיחי היא בפרשנות הכללית של הרבנים. בין עיינו בברכת יעקב, בין במזמור קיח או אפילו בספר רות, בכל הגירסות האלו מצאנו "דרש" עשיר אשר יש בכוחו להעמיק את המידע על

שורשיה של האמונה המשיחית. אין אמנם לטעון שלרעיון המשיחי חשיבות רבה בעיני הרבנים, כי ההלכה קבלה כעין זכות יחיד לקיום ברחוב היהודי ונהיתה כאילו תחליף לתקווה משיחית. אף על פי כן יש בדברי חז"ל דברים עמוקים אשר מוסיפים גוונים חדשים לתורה המשיחית. לדאבון לבנו, לא השתמשו התיאולוגים הנוצרים במציאות אלה בתורה הסיסטמטית שלהם. נביא רק דוגמה אחת. התקדיש המשיחי של סעודת הקודש אכן מבוסס על "סדר הפסח" של היהודים. הכוס השלישית נקראת כוס הברכה. על כן אומר השליח פולוס: "כוס הברכה שאנו מברכים עליה, האין היא התחברות לדם המשיח?"¹² ראינו לעיל גם את הקשר עם סעודה זו ועם מזמור כב. בתלמוד מדובר על "ליל השימורים"¹³ בחג הפסח ומעירים הערה יפה: "תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך. ימי חיך, הימים, כל ימי חיך, הלילות. וחכמים אומרים: ימי חיך, העולם הזה, כל ימי חיך, להביא לימות המשיח."¹⁴ אפילו בכל מוצאי שבת אומרים בזמירות לסעודה הרביעית לפי הסידור דברי ברכה לאלהיו ולמשיח. הסעודה הזאת קבלה שם, "מלווה מלכה" או אפילו "סעודת המשיח". ר' אלעזר הקליר הנודע כבר לנו מקודם, כתב בזמנו פיוט יפה, "אגיל ואשמח בלבבי".¹⁵ בתפילה זו מבקשים: "תריב ריבי, ולציון גואל תביא. איש צמח תצמיח, אליהו הנביא ומלך המשיח... אליהו הנביא ומלך המשיח." ואחר־כך מבקשים: "אלוהים יסעדנו, ברכה במאודנו!" סידור בית יעקב רואה בתפילת "אגיל ואשמח" חמשה מקרים המתייחסים למשיח ובהקשר לבקשה שהקב"ה "ישלח את פודנו" הוא אומר, "שישלח ה' את גואלנו, אך לא בהשחתה וחורבן עיי חבלי משיח".¹⁶ אפשר לצרף לזה את ההצהרה במדרש רות על האכילה "לימות המשיח". המדרש יש בו כדי לשמש הוכחה ברורה על טיבה היהודי של סעודת הקודש. "האוכל לימות המשיח, אוכל לעולם הבא... וטבלת פתן בחומץ, אלו היסורין שנא', והוא מחולל מפשעינו!" כמובן גם האסיים אכלו בצוותא מעין סעודה חגיגית סגורה, אך לא היה לזה מובן משיחי

12. אגרת הראשונה אל הקורינתים י: טו.

13. שמות יב: מב.

14. משניות, סדר זרעים, ברכות פרק ב, ה.

15. סידור הגר"א מצין אותו כמחבר השיר.

16. סידור בית יעקב, הוצאת ווארשא תרמ"א, ע. 408.

טהור כמו לתקדיש סעודת הקודש.¹⁷ כל זה מוכיח, שאין להבין את הנצרות בלי היהדות.

3. האם הדין שלנו מקיף את כל מרכיבי הרעיון המשיחי בתנ"ך? ואילו הן הדמויות העקריות אשר מופיעות במשיח בכתבי חז"ל? ודאי יש בתנ"ך גם נבואות שעדיין לא התגשמו בהיסטוריה כגון שובו של המשיח בענני שמיא, השלום והפוריות בטבע (ישעיה יא: רט; עמוס ט: יג או ההקרבה הסמלית של הקרבנות בבית המקדש החדש (חזקאל מדמט; זכריה יד: כ"א). גם גאולתם של עשרת השבטים לא התקיימה בבטחה בשיבת ציון. אומרים אמנם שחלק מן הנבואות ניתנו על תנאי ולכן לא נתמלאו. אנחנו יודעים גם שבקץ הימים יברא ה' "שמים חדשים וארץ חדשה" (ישעיה סו: כב וחזן יוחנן כא"כב).

ההתגלות המקראית מופיעה לעתים בזוגות ובמקבילים. ישראל זכה לשני לוחות הברית, יוסף חלם שני חלומות וגם פרעה קבל את חלומותיו בצורה כפולה. כלל זה מאפיין גם את הרעיון המשיחי בתנ"ך ובחז"ל. המקבילים העקריים הם:

אנ תחילה יש לציין את הרעיון המשיחי או את התקופה המשיחית **לעומת אישיותו של המשיח**, אם כי אין מוצאים בכל ספרות חז"ל את המונח "רעיון", אלא מדובר על פי רוב על "מלך המשיח".

בן בסידור רואים אנחנו את התמונה על "שני ימות המשיח".
גן חז"ל דנים על משה הראשון ועל משה השני ועל הגואל הראשון והאחרון.

דן בתנ"ך, בחז"ל ובברית החדשה מדברים על אליהו אשר יבוא לפני המשיח ופורץ דרך עברו.

הן ניגודים חשובים הם המשיח בן דוד אשר מושל על העמים ומשיח בן יוסף אשר ימות על קידוש השם – לאמיתו של דבר אלו המקבילים הנפוצים ביותר בספרות הרבנית. גרשום שלום מדגיש שמשיח בן יוסף לוחם ומפסיד את מאבקו אך אין הוא סובל כלל בשום מקור.¹⁸ ראינו גם שמשיח אפרים היה למעשה משיח בן יוסף וכנראה המסורת נולדה מן הספור התלמודי שבני אפרים

17. ראה דוד פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות ע. 119-115.

18. בספרו האנגלי על "הרעיון המשיחי ביהדות", ע. 18.

יצאו חלקם ממצרים לפני זמנו של משה ומצאו את מותם בקרב עם הפלשתים.¹⁹ מאוחר יותר עשו הרבנים השלכה מספור זה לזכריה יב, לאישיות אשר "דקרו" אותה. בתרגום לשיר השירים ד: ה מסבירים נוסף לאמור לעיל, ש"שני השדיים" הם "משיח בר דוד ומשיח בר אפרים אשר דומים למשה ואהרון". הסבל שיך בתיאור זה לתפקידו של הכהן.

ו תעודות דמשק ומגילות הגנוזות עוררו שיחה רבה על "משיח אהרון וישראל".²⁰ הרבנים עדיין לא שמו לב כמעט כלל למגילות ים המלח. הבאנו ראייה שהמשיח מלך ישראל היה "חביב" להם מכוון הצדק, אהרון, אשר מסמל כאן את תפקיד הכהונה של המשיח.

ו זכריה ד: ג, יא, מדובר על "שני הזיתים" שהם המלך והכהן. לפעמים הדמויות של נביא, מורה הצדק ואפילו הכהן והמלך משולבות זו בזו. המשיח הסובל קבל בכתבי הברית החדשה את התפקיד של הכהן הגדול וגם של הקורבן התמים, אשר בו לנו ריצו. בספרות חז"ל המשיח הסובל מסתתר לעתים ברומא או ב"חוג" התפרצות.

ח נ מקבילה ניכרת מתבטאת באופיו האנושי ובתכונותיו העל-אנושיות של המשיח. זוהי הסיבה שפולוס דיבר על "סוד המשיח". הגואל יבוא כעני ורוכב על חמור או על "עב קל" בענני שמיא. ישוע מיוג את שתי התכונות הללו לתפקידו וכינה את עצמו באופן שיטתי בכינוי "בן האדם". להצהרה זו היתה משמעות על-טבעית בעיני הרבנים. זה ידוע לנו בין היתר גם מדבריו של ר' אבהו אשר הכריז: "אם יאמר לך אדם 'אל אני' – מכוב הוא, 'בן אדם אני' – סופו לתהות בו", עליו להתחרט על סופו, כי אז הוא מציג את עצמו כבר אנש אשר יבוא בעתיד בכבוד ה'.²¹

אף על פי שאנחנו יכולים למצוא תכונות שונות למשיח בספרות חז"ל, הרבנים נוטים בכל זאת לראות רק צד אחד של המטבע. המשיח נראה להם לרוב

19. ראה יוסף היינמן, "משיח בן אפרים...", תרביץ מ' 1970, 71-450 ע. ורשימת הספרות.

20. ראה את רשימת הספרות על הנושא.

21. תלמוד ירוש' תענית, פרק ב, א.

”פוליטי, לאומי וארצי”²². קלוזנר מגדיר את השקפתם של היהודים כלהלן: “באמונת המשיח של עם ישראל הולכים שלובי-זרוע החלק המדיני עם החלק המוסרי והחלק הלאומי עם החלק העולמי. רק הנצרות ניסתה להוציא מתוך אמונת המשיח את החלק המדיני והלאומי שבו ולהשאיר רק את החלק המוסרי והרוחני בלבד.”²³ הכללה כזאת אמנם אינה נכונה כי ישוע לימד את מאמיניו להתפלל: “תבוא מלכותך, יעשה רצונך כבשמים כן בארץ!”²⁴ הוא הכריז גם לפני פילטוס שמלכותו “איננה מן העולם הזה” – אך בכל מקום נידח אשר הפיצו שם מאמיניו את הבשורה, היא גרמה לתיקון מוסרי וסוציאלי גם יחד וסילקה את האמונות התפלות ואת עבודת האלילים. ומאחר שהמאמינים המשיחיים תרגמו את התנ”ך לאלפיים שפות בקירוב, יכלו הם ללמד את תורת הצדק של הנביאים לכל העמים. בהערכה הרעיונית שלנו נסינו לראות את חלונת הפסיפס של הזולת כאילו מבפנים!

במהלך הדיון מצאנו בספרות חז”ל את כל התורה המשיחית. כל המרכיבים השונים שהוזכרו לעיל הולמים את תורתו של ישוע. אם יהודי מאמין במשיחיותו של ישוע, אין הוא בוגד ביהדותו. שלום בך-חורין כתב לפני זמן מה שהגיעה כבר העת לדון על הבעיה של היהודים המשיחיים בפומבי ולטפל בעניין זה באופן אובייקטיבי ברוח סובלנית ודמוקרטית.²⁵ האתאיסטים והאגנוסטיים נחשבים ליהודים בכל דבר – מדוע לא דווקא אלה שהם מאמינים באלוהי ישראל ובמשיחו.

לפי אמונתם של המשיחיים מושל ישוע בעמים ומכהן את האומות. הוא נהיה ל”מורה צדק”. דבריו על הפצת הבשורה לכל העמים ועל שיבת ציון אחר מכן כבר נתמלאו. כ”כוחן הגדול” מתחנן ישוע ומליץ בעד מאמיניו. הוא הופיע

J.B. Frey, *Le conflit entre le Méssianisme de Jésus et le Méssianisme des Juifs de 22. son temps.* Biblica 193, p. 133-149 & 269-293 – “le méssianisme des docteurs de la Loi est essentiellement d’ordre politique, national, terrestre.”

23. קלוזנר, הרעיון המשיחי, ע. 9.

24. מתי ו: י.

Shalom Ben-Chorin, *Israel Nachrichten* 15.07.1977, *Judenchristen in Israel ein ungelöstes Problem.*

תחילה כעני ורוכב על חמור. כ"גבר הצרה" סבל הוא את "עקידת יצחק" שלו.²⁶ והוא הבטיח לשוב שנית בסוף הימים בענני שמיא. אז נבין את הדבור על "שני ימות המשיח".

יש לציין שהמקורות הקדומים של ספרות הרבנים מתייחסים באופן חיובי יותר למרכיבים האופייניים בתורתו של ישוע. היהודים אינם מכירים בדרך כלל את מסורתם העשירה על המשיח. ועוד פחות יודעים התיאולוגים הנוצרים על האפקים הרב-גוניים בכתבי חז"ל בעניין זה. דרשיח פתוח בין "שתי צורות היהדות הללו" יתרום ודאי להבנה הדדית. כמובן שאין להמנע מכך ש"טוחן הקמח יכוסה אבק" וספרא סיפא! **במדרש תנחומא** נאמר יפה על סוד זה: "חרב ולה שני פיות; שהיה עוסק בתורה שנקראת חרב פיפות; ולה שני פיות, שאוכלת בשני עולמות, העולם הזה והעולם הבא!"²⁷ אך היא אוכלת גם את העולם של היהודים והמשיחיים כאחת! אם נסכים לכך, יכולים שני הצדדים הללו ללמוד זה מזה הן בענייני העולם הזה והן בענייני העולם הבא.

בעצרת הוועדה המשותפת של הכנסיות בניו דלהי בשנת 1961 דנו הגופים השונים של כל העולם על האנטי-שמיות בקרב העמים. אחרי שיחה סוערת הציע הבישוף אלים גולין מפינלנד את דברי הסיכום הבאים: "היהודים קבלו את ישוע קודם שקבלוהו אחרים, אך הם אינם היחידים שעדיין לא נענו לו בכללותם." דברים אלה משקפים רוח נכונה ביחס לאתגרו של ישוע, "מלך היהודים".²⁸

26. כנוי במגילות הגנוזות על המשיח. ראה את השיחה במאמרו של:

K. Schubert, Die Messiaslehre in Texten von Chirbet Qumran, Bib. Z. 1957, pp.

177-197 über 1 QH, Sukenik Tafel 37:9

27. מדרש תנחומא, פרשת ויחי, יד.

28. מילים אלו נכתבו על כתב האשמה אשר נכתב על ידי פילטוס מעל הצלב. יוחנן יט: יט.

ביבליוגרפיה

בספר זה השתמשנו על פי רוב בספרי פרשנות שונים אשר ידועים לכל המתעסקים בספרות חז"ל כגון: מלבי"ם, מקראות גדולות, תרגומים, התלמוד, ספרי פרשנות על החומש ועל הסידור, ילקוטים ומדרשים שונים. המובאות ממקורות אלה ומספרים עבריים אחרים מופיעות בהערות. בלועזית נמצאים בכרטיסיה האיטית של הכותב למעלה ממאתיים ספרים ומאמרים שדנים בבעיה המשיחית בתנ"ך וביהדות אך אין טעם להביא בואת את כולם אלא נציג בזה רק את החשובים שבהם.

- Gleason L. Archer Jr., *Das Hebräische im Buch Daniel verglichen mit den Schriften der Sekte von Qumran*, Basel 1973
- W. R. Aytoun, *The Rise and Fall of the Messianic Hope in the Sixth century*, JBL. 1920
- Fr. Bellarmino Bagatti, *The Church from the Circumcision, History and Archaeology of Judaeo-Christians*, Jerusalem 1971
- J. W. Bailey, *The Temporary Messianic Reign in the Literature of Early Judaism*, JBL 1934
- W. Baldensperger, *Die messianisch-apokalyptischen Hoffnungen des Judenthums* Strassburg 1903
- K. Baltzer, *Das Ende des Staates Juda end die Messias-Frage*, Studien zur Th. der A. T., Neukirchen 1961
- Leo Baeck, *Das Evangelium als Urkunde der Jüdischen Glaubensgeschichte*, Berlin 1938
- David Baron, *Rays of Messiah's Glory, Christ in the Old Testament*, Jerusalem (1. ed. 1886).
- David Baron, *The Ancient Scriptures for the Modern Jew*, Jerusalem (1. ed. 1900)
- David Baron, *Types, Psalms and Prophecies*, Jerusalem 1978.
- Georges A. Barrois, *The Face of Christ in the Old Testament*, New York 1974
- Shalom Ben-Chorin, *Jüdischer Glaube*, Tübingen 1975
- Aage Bentzen, *Quelques remarques sur le mouvement messianique parmi les Juifs aux environs de l'an 520 avant Jesus-Christ*, Rev. Hist. & Phil. Rel. 1930
- Klaus Berger, *Zum Problem des Messianität Jesu*, Z. Theol. & Kirche, 71, 1974
- G. R. Berry, *Messianic Predictions*, JBL 1926

- O. Betz, *Donnersöhne, Menschenfischer und davidische Messias*, Rev. De Qumran, III 1961
- G. J. Blidstein, *A Rabbinic Reaction to the Messianic Doctrine of the Scrolls?* JBL, 90, 1971
- John Bowker, *The Targums & Rabbinic Literature. An Introduction to Jewish Interpretation of Scripture*, Cambridge 1969
- G. L. Box, *The Christian Messiah in the Light of Judaism Ancient and Modern*, JTS 1912
- Raymond E. Brown, *The Messianism of Qumran*, Cath. Bibl. Quart. 1957
- Raymond E. Brown, *J. Starcky's Theory of Qumran Messianic Development*, Cath. Bibl. Quart. 28, 1966
- N. Brox, *Das messianische Selbstverständnis des historischen Jesus. Vom Messias zum Christus*, Wien 1964
- F. F. Bruce, *Jesus & Christian Origins outside the New Testament*, Michigan 1974
- Martin Buber, *Königtum Gottes. Das Kommende. Untersuchungen zur Entstehungsgeschichte des messianischen Glaubens*, Berlin 1936
- A. Caquot, *Le messianisme d'Ezechiël*, Semitica, 14, 1964
- J. V. Chamberlain, *The Functions of God as Messianic Titles in the Complete Qumran Isaiah Scroll*, VT 1955
- Max|Alain Chevallier, *l'Esprit et le Messie dans le Bas-Judaïsme et le Nouveau Testament. Etudes d'Histoire et de Phil. No. 49*, Paris 1958
- C. R. Conder, *Note on Various Traditions as to the Place where Messias should be born*. Pal. Expl. F. Q. St. 1876
- David L. Cooper, *Messias, His redemptive Career*, Los Angeles 1935
- J. Coppens, *Le Messianisme royal. Ses origines. Son développement. Son accomplissement*. Paris 1968
- J. Coppens, *Le messianisme sapientiel et les origines littéraires du Fils de l'homme danielique*. Leiden 1955
- J. Coppens, *Le messianisme israélite. La relève prophétique*. Ephem. Theol. Lovan 47, 1971 et 48, 1972
- A. Cowley, *The Samaritan Doctrine of the Messiah*, Expositor, 1895=A
- George Dahl, *The Messianic Expectation in the Psalter*, JBL 1938
- R. Deichgräber, *Zur Messiaserwartung der Damaskusschrift*, Z. AT. W. 78, 1966
- E. Dinkler, *Petrusbekennnis und Satanswort. Das Problem der Messianität Jesus. Zeit und Geschichte*. Tübingen 1964
- G. H. Dix, *The Messiah Ben Joseph*, JTS 1926
- G. H. Dix, *The Influence of Babylonian Ideas on Jewish Messianism*, JTS 1925
- G. H. Dix, *The Seven Archangels and the Seven Spirits: A Study in the Origin, Development and Messianic Associations of the Two Themes*, JTS 1927
- Eamonn O'Doherty, *The Organic Development of Messianic Revelation*, Cath. Bibl. Quart. 1957
- L. Dürr, *Ursprung und Ausbau der israelitisch-jüdischen Heilandserwartung. Ein Beitrag zur Theologie des A. T.*, Berlin 1925
- Alfred Edersheim, *The Life and Times of Jesus the Messiah*, Two Volumes, written 1886, London

- Alfred Edersheim, *The Temple, Its Ministry and Services*, Michigan 1975
- S. L. Edgar, *New Testament and Rabbinic Messianic Interpretation*, NT Stud. 5, 1958/59
- E. Ehrlich, *Ein Beitrag zur Messiaslehre der Qumransekte*, Z.AT.W. 1956
- Ismar Elbogen, *Die messianische Idee in der alten Jüdischen Gebeten*, Festschrift zu H. Cohen, Berlin 1912
- I. Engnell, *The Messiah in the Old Testament and Judaism. Critical Essays on the O. T.*, Nashville 1969
- Isidore Epstein, *Judaism*, London 1973
- Georg Fohrer, *Messiasfrage und Bibelverständnis. Sammlung Gemein-verständlicher Vorträge 213/214*, Tübingen 1957
- N. Flanagan, *Messianic Fulfillment in St. Paul*, Cath. Bibl. Quart. 1957
- J. B. Frey, *Le conflict entre le MESSIANISME de JÉSUS et le MESSIASISME des Juifs de son temps*, Biblica 1933
- Ch. T. Fritsch, *The so-called priestly Messiahs of the Essenes*. Ex Or. Lux, 17, 1963
- G. E. Ganss, *The Messianic Ideas of Jesus' Contemporaries*, Cath. Bibl. Quart. 6, 1944
- J. Gnilika, *Die Erwartung des messianischen Hohenpriesters in den Schriften von Qumran und im Neuen Testament*, Revue de Qumran, II, 3, 1960
- Georg Graf, *Wie ist das Wort Al-Masih zu übersetzen?* ZDMG 1954
- J. C. G. Greig, *Gospel Messianism and the Qumran Use of Prophecy*. Studia Evangelica, Berlin 1959
- R. Gordis, *The Begotten Messiah in the Qumran Scrolls*. Vet. Test. 1957
- Hugo Gressmann, *Der Messias*, Göttingen 1929
- H. Gross, *Der Messias im Alten Testament. Bibel und Zeitgemasser Glaube, Band I*, 1965
- G. H. Guyot, *Messianism in the Book of Genesis*. Cath. Bibl. Quart. 13, 1951
- David M. Hay, *Glory at the Right hand. Psalm 110 in early Christianity*. New York 1973
- J. Heinemann, *The Messiah of Ephraim and the Premature Exodus of Ephraim*. Tarbiz, 40, 1970-71
- E. W. Hengstenberg, *Christology of the Old Testament*, Michigan 1973, 1. ed. 1847.
- R. Travers Herford, *Pirke Aboth*, New York 1925
- Jean Hering, *Messie juif et Messie chrétien. Questions et Réponses*. Rev. Hist. & Phil. Rel. 1938
- A. J. B. Higgins, *Jewish Messianic Relief in Justin Martyr's Dialogue with Trypho*. NT. 9, 1967
- A. J. B. Higgins, *Priest and Messiah*. VT 1953
- P. M. Hoepers, *Der neue Bund bei den Propheten. Ein Beitrag zur Ideengeschichte der messianischen Erwartung*. Freiburg 1933
- O. Holtzmann, *Der Messiasglaube Jesu*. Z. NT. W. 1901
- K. Hruby, *Der Messianismus im christlichen Denken*. Judaica, 24, 1968
- K. Hruby, *Die Messiaserwartung in der talmudischen Zeit, mit besonderer Berücksichtigung des leidenden Messias*. Judaica, 20, 1964
- K. Hruby, *Anzeichen für das kommen der messianischen Zeit*. Judaica, 20, 1964
- Sigmund Hurwitz, *Die Gestalt des sterbenden Messias*, Zurich 1958
- Eugen Hühn, *Die messianischen Weissagungen des israelitisch-Jüdischen Volkes bis zu den Targumim*. Leipzig & Tübingen 1899

- A. Z. Idelsohn, *Jewish Liturgy and Its Development*, New York 1960
- A. Jaubert, *Symboles et figures christologiques dans judaisme*. Ex. Bibl. et Jud. Strassburg 1973
- Joachim Jeremias, *Jerusalem in the Time of Jesus*, London 1969
- M. De Jonge, *Jewish Expectations about the Messiah according to the Fourth Gospel*. NT Stud. 19, 1972-73
- Arthur W. Kac, *The Messianic Hope*, Michigan 1975
- G. Kaufman, *The Messianic Idea. The real and The Hidden Son of David*. El Ha'ayin. No 5, Jerusalem 1961
- Ulrich Kellermann, *Messias und Gesetz. Grundlinien einer alttestamentlichen Heilserwartung*. Biblische Studien 61. Neukirchen 1971
- Joseph Klausner, *The Messianic Idea in Israel from its Beginning to the Completion of the Mishnah*. London 1956
- Joseph Klausner, *Jesus von Nazareth, Seine Zeit sein Leben und seine Lehre*, Jerusalem 1952
- Joseph Klausner, *Von Jesus zu Paulus*, Jerusalem 1950
- Gottlieb Klein, *Bidrag till Israels Religionshistoria, Sex föredrag*, Stockholm 1898
- Gottlieb Klein, *Är Jesus en historisk personlighet*. Stockholm 1910
- W. Koester, *Die Messiasidee des Apostels Paulus* Stud. Paul. Congr. 1, 1963
- H. W. Kuhn, *Die beiden Messias in den Qumrantexten und die Messiasvorstellung in der rabbinischen Literatur*. Z. At. W. 70, 1958
- Ole Chr. M. Kvarme, *Skrift og tradisjon, en innføring i den rabbiniske midrasj-litteratur*. Tidsskrift for Teol. og kirke 3/1978
- Pinchas E. Lapidé, *Jesus in Israeli School Books*, Journal of Ecum. Studies, Vol. 10, 1973
- W. S. Lasor, *The Messianic Idea in Qumran*, Philadelphia Dropsie Coll. 1962
- Th. Lescow, *Das Geburtsmotiv in den messianischen Weissagungen bei Jesaja und Micha*. Z. AT. W. 79, 1967
- S. H. Levey, *The Messiah, An Arameic Interpretation. The Messianic Exegesis of the Targum*. Cincinnati 1974
- Gösta Lindeskog, *Die Jesusfrage im Neuzeitlichen Judentum*. Uppsala 1938
- J. Liver, *The Davidic Messiah in the Dead Sea Scrolls*, Jerusalem 1957
- J. Liver, *The Doctrine of the two Messiahs in Sectarian Literature in the Time of the Second Commonwealth*. Harv. Theol. Rev. 1959
- Ed. Lohse, *Der König aus Davids Geschlecht. Bemerkungen zur messianischen Erwartung der Synagoge*. Festschrift für O. Michel, Köln 1963
- A. Lukyn Williams, *A. Manual of Christian Evidences for Jewish People*, London 1911
- J. Maier, *Die messianische Erwartung im Judentum seit der talmudischen Zeit*. Judaica 20, 1964
- A. Malamet, *Mary and the Bible, A Collection of Studies*. Jerusalem 1977
- W. D. Marsch und Karl Thieme, *Christen und Juden, Ihr Gegenüber von Apostelkonzil bis heute*. Mainz 1961
- W. Manson, *The EGO EIMI of the Messianic Presence in the New Testament*. JTS 1947
- G. Margoliouth, *The two Zadokite Messiahs*. JTS 1911
- Alexander McCaul, *The Old Paths or the Talmud tested by Scripture*. London 1

- Martin McNamara, Targum and Testament, Aramaic Paraphrases of the Hebrew Bible, a Light on the New Testament. Michigan 1972
- Abraham Meister, Die Erfüllung der messianischen Verheissung des Alten Testaments durch Jesus von Nazareth, Bettingen 1968
- Fred John Meldau, Messiah in Both Testaments, Denver 1956
- G. Messina, Una presunta profetia di Zoroastro sulla venuta del Messia, Biblica 1933
- Bruce M. Metzger, An Introduction to the Apocrypha, Oxford 1969
- C. G. Montefiore, The Synoptic Gospels, London 1927 & Rabbinic Literature and Gospel Teachings, London 1930
- S. Mowinckel, He That Cometh, Oxford 1956
- R. E. Murphy, Notes on Old Testament Messianism and Apologetics. Cath. Bibl. Quart. 1957
- Jacob Neusner, First Century Judaism in Crisis, Yohanan Ben Zakkai and the Renaissance of Torah, New York 1975
- James Parkes, The Conflict of the Church and the Synagogue, New York 1977
- Bernhard Pick, Jesus in the Talmud, His Personality, His Disciples and his Sayings, London 1913
- Bernhard Pick, Old Testament Passages Messianically Applied by the Ancient Synagogue. Hebraica II 1885-86, III 1886-87, IV 1887-88
- J. F. Priest, Mebaqer, Paqid and the Messiah. JBL 81, 1962
- J. F. Priest. The Messiah and the Meal in QSA. JBL 82, 1963
- Hirsch Prinz, Tzvi Nassi, The Great Mystery or How Can Three be One. By Lecturer of Hebrew in Oxford Univ., Jerusalem 1974
- Josephus Complete Works, Michigan 1974
- Jean Przyluski, La croyance au Messie dans l'Inde et l'Iran. A propos d'un livre récent. Rev. Hist. Rel. 1929-B
- O. S. Rankin, The Messianic Office in the Literature of Judaism and the New Testament. Z. AT. W. 1951
- Martin Rehm, Der königliche Messias im Licht der Immanuel-Weissagen des Buches Jesaja. Eichstätter Studien N. F. 1, 1968
- Laur. Reinke, Die messianischen Weissagen bei den grossen und kleinen Propheten des A.T., Giessen 1859, IV Bände.
- H. Ringgren, König und Messias. Z. AT. W. 1952
- H. Ringgren, The Messiah in the Old Testament. London 1956
- Cecil Roth, Messianic Symbols in Palestinian Archaeology. Palest. Expl. Quart. 1955
- H. H. Rowley, The Suffering Servant and the Davidic Messiah. Alttest. Studien 8, Leiden 1950
- Hayyim Schauss, The Jewish Festivals, History & Observance, New York 1978
- R. Schnackenburg, Die Messiasfrage im Johannesevangelium. Festschrift für Josef Schmid, Regensburg 1963
- Gershom Scholem, Die Krise der Tradition in jüdischen Messianismus, Eranus Jahrbuch, 37, 1968
- Gershom Scholem, The Neutralisation of the Messianic Element in Early Hasidism. J. Jew. Stud. 20, 1969
- Gershom Scholem, Kabbalah and Its Symbolism, New York 1969

- Gershom Scholem, *The Messianic Idea in Judaism etc.*, New York 1974
- Gershom Scholem, *Zum Verständnis der messianischen Idee im Judentum*. *Eranos Jahrbuch*, 28, 1959
- Gershom Scholem, *Zohar, the Book of Splendor. Basic Readings from the Kabbalah*. New York 1976
- Kurt Schubert, *Der Alttestamentliche Hintergrund der Vorstellung von den beiden Messiasen im Schrifttum von Chirbet Qumran*, *Judaica* 12, 1956
- Kurt Schubert, *Die Messiaslehre in den Texten von Chirbet Qumran*. *Bibl. Z.* 1957
- Kurt Schubert, *Die Messiaslehre in den Testamenten der 12 Patriarchen im Lichte der Texte von Chirbet Qumran*. 24. *Orient. Kongress*, München 19
- P. Schäfer, *Die Torah der messianischen Zeit*. *Z. NT. W.* 65, 1974
- Emil Schärer, *A History of the Jewish People in the Time of Jesus*, New York 1963
- Lou H. Silberman, *The Two Messiahs of the Manual of Discipline*. *V.T.* 1955
- L.P. Smith, *The Messianic Ideal of Isaiah*. *JBL* 1917
- M. Smith, *What is Implied by the Variety of Messianic Figures?* *JBL* 1959
- W. S. La Sor, *The Messiahs of Aaron and Israel*. *V. T.* 1956
- Willi Staerk, *Die Erlösererwartung in den östlichen Religionen*, Stuttgart 19
- E. Stauffer, *Messias oder Menschensohn?* *NT* 1956
- L. Stefaniak, *Messianische oder eschatologische Erwartungen in der Qumransekte?* *Festschrift für Josef Schmid* 1963
- M. Stone, *The Concept of the Messiah in IV Ezra*. *Stud. in the Hist. of Relig.* 14, Leiden 1968
- H. L. Strack, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Berlin 1887
- Sh. Talmon, *Typen der Messiaserwartung um die Zeitenwende*. Für G. von Rad zum 70. Geburtstag, München 1971
- Karl Thieme, *Judenfeindschaft, Darstellung und Analysen*, Frankfurt Main 1963
- C. C. Torrey, *The Messiah Son of Ephraim*, *JBL* 1947
- J. J. De Vault, *The Ends of the Days – Messianic Expectation in Judaism*. *Cont. NT Studies*, Minnesota 1965
- P. Volz, *Die vorexilische Jahveprophetie und der Messias*. Göttingen 1897
- K. Weiss, *Messianismus in Qumran und im Neuen Testament*. *Bardtke – Qumran Probleme*, Berlin 1963
- G. Widengren, *Sakrales königtum im Alten Testament und im Judentum*. Stuttgart 1955
- P. Winter, *The Holy Messiah*. *Z. NT. W.* 1959
- Rachel Wischnitzer, *The Messianic Theme in the Paintings of the Dura Synagogue*. Chicago 1948
- E. A. Woela, *The Messiahs of Qumran*. *Cath. Bibl. Quart.* 26, 1964
- H. W. Wolff, *Herrschaft Jahwes und Messiasgestalt im A. T.*, *Z. AT. W.* 1936
- S. Zeitlin, *The Essenes and Messianic Expectations. A Historical Study of the Sects and Ideas During the Second Jewish Commonwealth*. *Jew. Quart. Rev.* 1954|55
- P. Zerafa, *Priestly Messianism in the Old Testament*. *Angelicum* 42, 1965
- Moritz Zobel, *Gottesgesalbter, Der Messias und die Messianische Zeit in Talmud und Midrasch*, Berlin 1938

מפתח מובאות מהתנ"ך

124	יח:18	36	ו:2-3		בראשית
54	כח:1-2	143	יב:42	79, 17,	א:1
100	כט:21-28	54	יד:31	141, 81-17	א:2
22	כט:29	33	טז:4	49	א:26
100	ל:3-3	54	כ:1	35	א:26-27
47-ב46	ל:10	48	כ"א:17	54, 64	א:27
54	לג:27	121	כב:25	57, 91	ג:15
		35	לג:20	123, 141	ג:15
	שופטים	40, 83-37	ד:6	21	ד:25
56	ה:3	134	ד:7	45	ו:5
				133	ט:26-27
	מלכים ב		ויקרא	86	יב:3
102	יד:25	131	א"ה	107, 45	טו:6
20	יח:4	44, 24	יא:44	54	טז:13
113	כה:1	44	יט:2	54	כב:8
		44	כ:26	54	כב:14
	ישעיה	58	כה:23	21	כב:16-18
108	א:2			122	כד:16, 43
108	א:2-4		במדבר	54	כח:20
125, 94	א:6	51	ו:24-26	104	לב:24
108, 56	א:18	54	י:35-36	50	לב:26
100	ב:2	35	יב:6-8	50	לב:29-30
108	ב:2-4	53, 02	כא:8, 9	142, 412, 53	לב:31
39	ג:9	59, 24, 12	כד:17	25-22	לח:27-30
124, 810, 93	ד:2	104, 79	כד:17	142, 412	לח:27-30
125	ד:2-4			25	טט:1
108	ה:1-7		דברים	35-25	טט:12
122	ו:14	112	ד:13, 8	124, 212, 68	טט:10
24	ז:14-15	48	ה:6, 21	75, 85	טט:10
124	ט:1, 6	112	ט:11		
108	ט:5	45	י:12		שמות
141	ט:7-7	112	יא:32	122	ב:8
108	י:27	32	יח:15-19	33, 03	ד:20

111	ל:8-9	133 ,712	גג	28	34:י
111	ל:21	125 ,012 ,911	גג:2	100	י:10-20
112	לא	130	גג:4	124 ,810 ,82 ,32	יא:1
100	לא:6-7	31	גג:6	125 ,910	יא:1-2
124 ,211	לא:9	84	גג:10	79 ,32 ,12 ,71	יא:2
112	לא:19	106	גג:11	125	יא:4
111	לא:30	31	גג:12	108 ,14	יא:6
108 ,510	לא:31-34	106	גד:17	144	יא:6-9
61	לא:34	108	גה:17	105	יא:9
112 ,111	לב:39,40	75	גה:3-4	124 ,72	יא:10
111	גג:13	110	גה:5,1,3	100	יא:11
119 ,211 ,93	גג:15	39	גט:1	108	יד:29
106	גג:16	123	גט:2	125	יד:30-32
111	גג:14-16	30	גט:16	108	טו:1
36	גג:17	18	ד	145 ,87	יט:1
113	טו:1	108	ד:1	78	יט:23-24
100	מב:2	110	ד:3	103	דה:7-8
113	נב:4	126	ד:6	103	כה:19
		30	ד:21	108 ,010	כה:5
	יחזקאל	109	דא	45	כה:13
113	א:3	110	דא:1-2	124 ,09 ,88	כה:16
113	א:4	109	דג	45	כט:13-14
113	ג:14	124 ,25 ,05	דג:9	109	כט:18-19
113	ג:22	109	דה:17	110	מ:2
100	ו:8	108	דו:13	124	מא:27
113	ז:1	126	דו:13-14	18	מב
113	ז:2	144 ,910	דו:22	117 108,	מב:1
100	יא:13			109	מב:1-7
113	יא:19-20		ירמיה	110	מב:6
115	יא:23	111	א:5	110 ,810	מג:10
125	זו:4,22	111	א:18	133	מד:15
113	זו:22-24	104	ו:4	110	מד:28
113	כד:1-2	39	ז:19	110	מה:4,1
104	ל:12	111	ט:1	54	מה:25,17
113	לג:לט	89	ג:16-17	109	טו:1-6
113	גג:22	111	יד:17-22	109	ג:9
113	גג:30-33	111	טו:10-18	76	ג:6
114	לד:16	124	טז:13	108	נא:4
114	לד:23-25	111	כג	125 ,412 ,810	נב:9
113 ,211	לו:27-26	111	כג:5	129 ,011 ,810 ,23	נב:13
113	לו:1	124 ,911 ,610	כג:6	109	נב:13-12

			עובדיה	114	ל:24-26
118	חגי	א:10-1	12:א	111	ל:26
118		ב:6	14:א	144, 311	מ:מט
118, 511		ג:9	15:א	113	נ:1
64		ד:7-9	17:א	115	מ:ד1-2
118		ה:21	18:א	114	מז:8
			21:א		
	זכריה				הושע
119		א:17	יונה	102	א:6-7
119		ב:3	ב:1	54	א:7
120, 911, 93		ג:8		102	ב:21
120, 46		ד:9	מיכה	102, 46	ג:4-5
145		ה:3	2:א	124, 76	ג:5
119		ו:7	3:ב	102	ו:1-3
145		ז:11	3:ב	102	י:14
81		ח:14	12:ג	102	יד:7,8,6,2
119, 93, 82		ט:12	ד:1		
125, 412, 012		י:12	ד:1-2		יואל
100		יא:12	3:ד	104, 310	א:15
124, 911, 17		יב:1	8:ד	104, 310	ב:1,2
119, 06, 03		יג:9	12:ה	104	ב:11
147, 514, 012		יד:9	12:ה	104, 310	ב:23
119		טו:4	5:ה	145, 510	ב:23
120		טז:12-13	7:ו	104	ב:26
119, 012, 02		יז:10	8:ו	105	ג:1
127		יח:9-14	6:ז	104	ג:4
107		יט:10-14	19-18:ז	105, 410	ג:5
120, 107,		כ:1		104	ד:9
120, 02		כא:6	חבקוק	104	ד:14
127		כב:6-7	2,3:ב	104, 310	ד:16
120, 411		כג:7	4:ב	105, 33	ד:18
121		כד:9	16:ג	104	ד:20
120, 511, 410		כה:4	18:ג		
115		כו:8			עמוס
119		כז:21	צפניה	26	ג:7
144		כח:20	15-14:א	101	ד:7
			9:ג	101, 39	ה:18
	מלאכי	106	11:ג	101	ו:11
120		א:8	12:ג	100	ט:7-11
120		ב:8	13-12:ג	124, 101,	ט:11
120		ג:14-16	13:ג	144, 510, 110	ט:13

	שיר השירים	74	עב	124 ,012 ,118,	1:ג
133	ב:17	33	עב:16	121	3:ג
145	ד:5	75 ,33 ,82	עב:17	121	19:ג
		141 ,512 ,212	עב:17	121	20:ג
	רות	126 ,57	עו:12	120 ,89 ,52	24~23:ג
144 ,812	ב:14	75	עח:1		
		75	עח:41		
	איכה	72	פ:16	142 ,67	תהלים ב
126 ,82	א:16	117 ,28	פ:18	124	ב:2
		91 ,27	פט:4~5	72 ,93	ב:7
	קהלת	91	פט:27~29	77	ב:7~8
42	א:8	25 ,32	פט:28	72	ב:12
		72	פט:51~52	72	טו:10
	דניאל	107	צח:1	81	יח:36
124 ,811 ,81	ב:22	91	קב	83	כ:2,7
116 ,26	ג:13~25	92	קב:2~6	73	כא:1
117	ג:23~25	92	קב:13~23	83	כא:2
101	ז:13	73	קב:15~21	83 ,37	כא:4
116 ,06 ,13	ז:13~14	93 ,29	קב:19	77	כא:5
132 ,412	ז:13~14	93	קב:20	73	כא:7,8
106	ט:18	93	קב:26	127 ,38	כב
125 ,91	ט:24	92	קב:26,27	86 ,27	כב:2
122 ,611 ,16	ט:24~26	92	קב:29	71	כב:6
124 ,89 ,46	ט:26	142 ,08	ק	72	כב:8~9
98	יא:14	72	ק:1	85 ,02	כב:17
21	יא:31	23	ק:2	72	כב:15~18
92	יב:1	72	ק:4	86 ,48	כב:27
116	יב:2	72	ק:6	73	כב:28
26	יב:9	86	קיד	86	כב:32
		87	קיד:19~26	72	לד:21
	עזרא	124 ,212 ,9,11	קיד:22	18	לו:10
59	ו:5	75 ,17 ,52	קיד:22	126	מג:3
61	ז:7	73 ,46	קיד:25~26	71	מה:2
		42	קמו:7	73 ,17	מה:18
	נחמיה	76 ,27	קבט:3	45	נא:7,8
67	ב:1			72 ,74	סח:19
				126	סח:30
	דברי הימים א		משלי	71	סט:20~21
59	א:4~14	80	ל:4,5	72	סט:22

מפתח מובאות מהברית החדשה

21	14:ג	81	46~41:כב		מתי
87	26:ד	45	23:ג	59 ,85	17~1:א
120	27:ד	93 ,46	כד	23	3:א
66	38:טו	64	2:כד	126 ,06	12~1:ב
		93	4:כד	125	23:ב
	לוקס	93	8:כד	64	2:ג
123	38~26:א	21	15:כד	64	17:ד
123	56~46:א	93	21,22,29:כד	142 ,44 ,34	17:ה
123	21~1:ב	93	34~32:כד	24	20~17:ה
97	34~25:ב	71	13~1:כה	142	48:ה
110	25:ב	120	15:ו	146	10:ו
58	38~23:ג	86 ,13	29~26:ו	89	27~24:ו
29	26:ה	87	30:ו	34	29~28:ו
114	32:ה	120 114,	31:ו	131	17:ז
103	22:ט	120	64:ו	64	7:י
64	9:י	85	43:ו	37	28:יא
103	32~29:יא	86	46:ו	31	29:יא
103	7:ג	66	51:ו	103	40:יב
94	8:יח			103	41~39:יב
103	33:יח		מרקוס	113	32~31:יג
114	10:יט	64	15:א	120	12~1:יד
30	29:יט	28	13~9:ז	42	11:טו
87	38~37:יט	42	15:ז	59	13:טו
93	כא	103	31:ח	120	13~10:זו
64	24:כא	120	13~11:ט	103	23:זו
93	23,24:כא	103	31:ט	103	19:ח
131	37:כב	31	21:י	90	כא~כה
31	61:כב	103	34:י	64	9:כא
85	34:כג	114	45:י	30	5:כא
66	45:כג	30	10~1:יא	87	10~6:כא
103	7:כד	87	10~9:יא	88	44~33:כא
70	44:כד	93	יג	71	14~1:כב

44	24:ג	32	37:ו	103	46:ד
142 ,42	4:ד	128	40 ⁻ 26:ח	116	כד ⁻ 50:ט
38	7:ו	131	32:ח		
132	16:ו	77	יג ⁻ 32:צ		יוחנן
		49	יז:28	141	א:1
	אפסים			55	א:1 ⁻ 14:3
46	ב		רומים	38	א:18:14
24	ב:12 ⁻ 16	106	א:16	134	א:36:29
46	ב:14,16	40	א:17	32	א:45
49	ב:16	44	א:18	103	ב:19
89	ב:22 ⁻ 20	44	ב:9	141 ,02	ג:14
145 ,81	ג:4	44	ג:19 ⁻ 20	34	ד:10 ⁻ 13 ⁻ 14
47	ד:8 ⁻ 10	137	ד:1	87	ד:22
142	ד:10	131	ד:25	32	ה:46
		21	ה:15	33	ו:32 ⁻ 33
	פיליפים	137	ו:1	37 ,63	ו:46
117	ב:8 ⁻ 8	44	ז	33	ו:48
		137	ז:7	34	ז:37 ⁻ 38
	קולוסים	44	ז:12 ⁻ 16	33 ,81	ח:12
56	א:16	52	ח:26,34	43	ח:46
18	א:26	137	ט:14,30	18	ט:5
		19	ט:20	114	י:11,16
	טימותיאוס א	142 ,64 ,44	י:4	37	י:30
44	א:5	46	י:4 ⁻ 10	87	יב:13 ⁻ 15
44	א:8	105	י:13	37	יב:44 ⁻ 45
				37 ,33	יד:6
	טימותיאוס ב		קורינתים א	37	יד:8
94	ג:1 ⁻ 5	142 ,79	א:23	124	טו:1
		143	י:16	31	טו:1 ⁻ 4
	עברים	49	יג:12	43	יז:15 ⁻ 17
60	א:1 ⁻ 2	22	טו:22,45	147	יט:19
56	א:1 ⁻ 3א			85	יט:23 ⁻ 24
57	א:4		קורינתים ב	86	יט:30
77	א:5,13	132	ה:17	119	יט:37
82 ,77	ה:6,10	131	ה:18 ⁻ 20		
66	ו:19	71	יא:2		מעשי השליחים
82	ו:20			120	א:11
82	ז:11 ⁻ 17		גלטים	116	א:11 ⁻ 12
77	ז:17,21	106 ,04	ג:11	119	א:16 ⁻ 20
83	ז:27 ⁻ 26	86	ג:13	105	ב:16 ⁻ 21
66	ט:12	21	ג:16	32	ג:22

31	א:14		פטרס א	66	י:20
31	ב:18	89	ב:4-7	106,04	י:38
56	ד:11	131	ב:22-25	116	יב:2
71	ט:7		יודנן א	40	יב:14
31	ט:12		ג:8		
144	א:22	29			יעקב
			חזון יודנן	142,84,44	א:25
		119	א:7	44	ב:12

מפתח מובאות מהתלמוד

123 ,82	נדרים לטב:	96	ברכות א: הלכה ד (ירושלמי)
88	סוטה ו-ב	143	ברכות ב:ה
63	סוטה מחב:	112	ברכות יב:ב
21	סוטה מט:א-ד	96 ,01	ברכות לד:ב
107 ,49 ,12	סוטה מט:ב	30	ברכות נו:ב
111 ,63	בבא בתרא עה:ב	30	ברכות נו
108 ,42	סנהדרין לח:א	44	ברכות סב
56	סנהדרין לה:ב	96	פאה ב: הלכה ו (ירושלמי)
24	סנהדרין לח:4	65	שבת כב:יב
123	סנהדרין סה:ב	96	שבת לא:א
108	סנהדרין צא:ב	107	שבת סג:א
112	סנהדרין צב:ב	108	שבת פט:ב
108 ,82	סנהדרין צג:ב	63	שבת קח:ב
108	סנהדרין צד:א	41	שבת קנא,ב
101	סנהדרין צו	108	פסחים ח:א
41	סנהדרין צו:א	123 ,82	פסחים נד:א
106	סנהדרין צז	108	פסחים סח:א
108 ,710 ,110 ,49 ,26 ,71	סנהדרין צז:א	75	פסחים קח:ב
129 ,810 ,03	סנהדרין צז:ב	7	יומא ט:ב
116 ,810 ,610 ,49	סנהדרין צח:א	105	יומא כא:ב
112 ,111 ,710 ,110	סנהדרין צח:ב	64	יומא לט:ב
119 ,810	סנהדרין צט:א	7	יומא סט:ב
129	סנהדרין צי:ב	47	סוכה ה:ב
96	סנהדרין קא:א	119 ,77	סוכה נב:א
96	סנהדרין קי:א	127 ,911	סוכה נב:ב
108	סנהדרין קי:ב	108	ראש השנה יא:ב
40	מכות כג:כד	145	תענית ב:א
107	מכות כד	99	מגילה ג:א
77 ,65	עבודה זרה ג:ב	96	מגילה יט:א
70	עבודה זרה ט:ב	131	מועד קטן כח:א
106	עבודה זרה כד:א	108	מועד קטן כח:ב
13	אבות ג:11	89	חגיגה ה:ב
58	אבות ה:2,3	52	חגיגה יג
65	מנחות פ:ב	56	חגיגה טו:א
56	חולין, תוספתא ס:א	56	יבמות ט:ב
45 ,14	נדה סו:ב	108	יבמות סב:א
20	גיטין נו:א	108	יבמות סג:ב
		108	כתובות קי:ב

מפתח מובאות מפרשנות ומספרות רבנית

ע' 12, 23	רבי תנחומא
ע' 21	רב הונא
ע' 65, 88, 130	זוהר
ע' 8, 53, 69, 76, 79, 813, 62	רמב"ם – רב משה בן מימון
ע' 32, 42, 59	רמב"ן – רב משה בן נחמן
ע' 12, 63, 95, 46, 57, 67, 58, 510, 411, 511, 811, 012, 122	רד"ק – רב דוד קמחי
ע' 134, 313, 712, 612	
ע' 52, 92, 33, 53, 46, 37, 07, 57, 77, 18, 48, 58, 68, 78	רשי – רב שלמה יצחקי
ע' 88, 09, 49, 510, 611, 212, 312, 612, 127	
ע' 13, 95, 17, 77, 28, 48, 510, 711, 712, 213, 134	רב אברהם בן עזרא
ע' 32	רב לוי בן גרשון
ע' 52, 17, 88, 19, 210, 510, 411, 611, 811, 012, 312, 126	מצודת דוד – מאת רב דוד אלטשולר
ע' 32, 52, 03, 05, 95, 06, 210, 110	מקראות גדולות
ע' 27	הלכות תלמוד תורה
ע' 27, 32	מתנות הכהונה
ע' 94, 39, 87, 95	בית המדרש – מאת אדולף ילינק
ע' 53	ספרי שופטים פסקא
ע' 60, 15	סידור תפילות השלם
ע' 48, 58, 87	קאסוטו
ע' 115	ביאור הענין
ע' 132, 711	סעדיה גאון
ע' 119	מצודת ציון
ע' 131	סידור תפילות
ע' 132	אברבנאל
ע' 132	מחזור רבה ליום כפור
ע' 133	מחזור רבה לפסח
ע' 81	אבות דרב נתן
ע' 81	ילקוט שמעוני
ע' 20, 91	חכמת שלמה
ע' 14	פריקי אבות

מפתח מובאות מהתרגומים

	ירושלמי	יובתן בן עזיאל
54	בראשית א:27	בראשית א:26
20	בראשית ג:15	בראשית א:27
54	בראשית טז:13	בראשית ג:15
54	בראשית כב:8	בראשית ה:24
54	בראשית כב:14	בראשית מט:10
58, 72	בראשית מט:10	בראשית מט:12
31	בראשית מט:12	שמות ו:2
36	שמות ו:2	במדבר כא:8
54	שמות כ:1	דברים יח:15
54	במדבר י"ג:35-36	דברים ל:10-14
59	במדבר כד:17	דברים לג:11
47	דברים ל:14	ישעיה ד:2
		ישעיה ט:5
	אונקלוס	ישעיה ט:6
54	בראשית טו:6	ישעיה י:27
54	בראשית כח:20	ישעיה יא:1
50	בראשית לב:30	ישעיה יד:29
27	בראשית מט:10	ישעיה יט:1
54	שמות יד:31	ישעיה כח:45
51	במדבר ו:24	ישעיה מג:10
59	במדבר כד:17	ישעיה מה:17,25
54	דברים כח:1-2	ישעיה נב:13
54	דברים לג:27	ישעיה נג
		ישעיה ס:1
54-53	המימרא בתרגומים	הושע א:7
		הושע ג:5
		הושע יד:8
		חבקוק ג:18
		חבקוק ד:8
		חבקוק ה:1
		תהלים פ:18

מפתח מובאות מהמדרשים

23	מדרש תנחומא, פרשה וירד יהודה, יגיד	117	מדרש רבה לבראשית, פרשה א
147	מדרש תנחומא, ויהי, י"ד	17	מדרש רבה לבראשית א:2
28	מדרש תנחומא, בראשית	121	מדרש רבה לבראשית, פרשה ו
86	מדרש תנחומא, (לבראשית מט:10)	21	מדרש רבה לבראשית ד:25 פרשה כג
129	מדרש תנחומא, (לישעיה ב:13)	50	מדרש רבה לבראשית לב:30
128	ילקוט המכירי (ישעיה)	122	מדרש רבה לבראשית פרשה יב
141	ילקוט המכירי (ישעיה)	101	מדרש רבה לבראשית, וישב, פרשה פ"ח
101	ילקוט המכירי (עמוס)	25, 32	מדרש רבה לבראשית לח:27
104	ילקוט המכירי (עובדיה)	93	מדרש רבה לבראשית מב
17	ילקוט המכירי (למזמור קלט:12)	26	מדרש רבה לבראשית מט:1
17	ילקוט המכירי (למזמור קלט:32)	87	מדרש רבה לבראשית (לברכת יעקב)
41	ילקוט ישעיה כו, סו, רצ"ו	58, 72	מדרש רבה לבראשית, פרשה צ"ה
18	ילקוט שמעוני נו	121	מדרש רבה לשמות, פרשה ל"א
129	ילקוט שמעוני (ישעיה נב:13)	74	מדרש רבה לבמדבר
78	מדרש תהלים ב	21	מדרש רבה לבמדבר ב (כד:17)
74, 37	מדרש תהלים כא	52	מדרש רבה לבמדבר, פרשה נשא י"ב
85	מדרש תהלים כב, הערה ט	47	מדרש רבה לדברים ל:12
84	מדרש תהלים כב	21	מדרש רבה לרות ח
126	מדרש תהלים מג	127	מדרש רבה לרות פרשה ה בסוף
74	מדרש תהלים עב	28	מדרש רבה לאיכה א:16
81	מדרש תהלים קי	74	מדרש שמות, פרשה וארא ה'
42	מדרש תהלים קמו:7	41	מכילתא, מסכת פסחא פ"א
119, 17	מדרש שיר השירים ז	112	מכילתא
107	מדרש שיר השירים ח:1	17	פסיקתא רבתי לג
141	מדרש רות, פרשה ז	112	פסיקתא רבתי להדלו
117	מדרש איכה רבתי א לקראת הסוף	126	פסיקתא רבתי קיח:2
33, 72	מדרש קהלת רבתי א	40	פסיקתא רבתי פט:6
42	מדרש קהלת יא:8	18	פסיקתא רבתי סב:1
29	מדרש אגדה (לבראשית מט:10 ותהלים עו:12)	119	ילקוט לשמות

מפתח מובאות ממגילות ים המלח

18	מגילת הסרכים ח:11
26	מסכת מגילה יד:1
39	Fragment I Q Sa II 1-15
55	מגילת הסרכים יא:10
55	מגילת הסרכים ג:15
55	מבוא ההודיות א:20
106, 510	פשר משא חבקוק
38	מסמך הצדיקים מדמשק